

İçindekiler

I. 1915'te vicdanlı duruş sergileyenlerin izinde.....	3
Nasıl bir yol izledik ?	5
1915'te vicdanlı duruş sergileyenlerin onurlandırılması: Kimler ve nasıl ?.....	97
II. Konya Vilayeti	129
Halep ve Konya Valisi Celal Bey: “Bütün dünyadaki düşmanlarımız toplanıp düşünseler bize bundan büyük bir fenalık edemezler”	129
Abdülhalim Çelebi: “Tarikatımızın esası insanlığa hizmettir”	2046
III. Diyarbakır Vilayeti	2348
Diyarbakır Vali Vekili Hamid bey: “Hukuki esaslara aykırı bu işe karışmak istemiyorum”	2519
Vicdani duruşlarını hayatlarıyla ödeyenler	2724
Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi: “Bir vicdan meselesi”	2822
Beşiri Kaymakam vekili Ali Sabit Es Süveydi.....	3124
Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey: Katliama iştirak edecek kadar vicdansız değilim.....	3225
Derik: “Ne yazık ki küçük bir bölümünü kurtarabildik...”	3528
Salkanlar	3628
Molla İskender Kazım	3729
Derik Kaymakamı Reşid bey: Hüseyin Nesimi'nin öldürülmesinin uyarlanması mı ?	3829
Midyat: “Hangi hakla Hristiyanlara verdiğimiz ahdı bozdunuz ?”	3830
Ali Batte: “Devlet Heverkilerin tavrını hiç unutmadı”	4034
Midyat'ta diğer vicdanlı duruş sergileyenler	4333
Zahrani Haco.....	4333
Hammetko, Hacı Hasan, Hacı Halil ve Ali Keleş.....	4333
Şeyh Fethullah	4434
Savurlu Vehbi Efendi: “Hristiyanlara haksızlık yapmayın, günahtır”	4535
IV. Kastamonu Vilayeti	4737
Çelişkili bir portre: Kastamonu Valisi Reşid Paşa.....	4737
Kastamonu Jandarma Kumandanı İzzet Bey: “İleride yaptıklarınızdan mesul edileceksiniz”	5039
Kastamonu Müslümanları: “Biz memleketimizde böyle şey istemeyiz”	5344
V. Sivas Vilayeti	5442
Emir Paşa: “Ne sen insan incit, ne kimse seni incitsin”	5442
Sivas Vilayeti'nin diğer vicdanlıları	5845
Merzifonlu iki Türk	5845
Mesudiye ileri gelenleri	5845
Ödek köylü Kadir Çavuş.....	5845
Zaralı Ali Efendi	5945
VI. Erzurum Vilayeti	6147
Bayezid mutasarrıfı Bağh Efendi.....	6147
Gumek köylüleri ve İsmail Ağa'nın hanımı	6248

Erzincan'ın Ergen köyü sakinleri	6348
Erzurum'da diğer vicdanlı tavır sergileyenler	6449
Bayburtlu üç Türk.....	6449
Tehciri durdurmak isteyen Erzurumlular.....	6449
Kemah, Hovit köyünden Halil	6449
Atuncuğ köyünden Molla	6449
VII. Ankara Vilayeti	6550
Ankara Valisi Mazhar Bey: “Ben valiyim, eşkıya değilim”	6550
Ankara Vilayetinin diğer vicdanlı isimleri	6953
Mehmed Radi Bey: Daimi muhalif.....	6953
Keskinli Hacı Ömer Efendi: “Yaşananlar o kadar korkunç ki...”	6953
Yozgat mutasarrıfı Cemal Bey: “Vicdanımdan gayri hareket etmem”	7154
Talas nahiye müdürü Faik Bey	7355
VIII. Mamuretül Aziz Vilayeti	7356
Dersimli Seyit Ali ve diğer aşiret reisleri: “Dersim’e kaçan kurtulurdu”	7356
Mamuretül Aziz Vilayetinin diğer vicdanlıları.....	7860
Karaçanlı Mustafa Ağa	7860
Huleköy Ağaları.....	7960
Asvan köyünün karşı yakası	7960
Kesrikli Mehmet Ağa ve diğerleri	8060
IX. Kütahya Mutasarrıflığı	8162
Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Bey	8162
Germinyanzade Ali Bey ve Hocaşade Rasih Efendi’nin izinde	8263
X. Diğer vilayetlerde vicdanlı duruş sergileyenler	8465
İzmir Vilayeti.....	8565
Trabzon Vilayeti	8565
Adana Vilayeti	8665
Halep Vilayeti.....	8666
Suriye Vilayeti	8867
Bitlis Vilayeti.....	8867
Van Vilayeti.....	8968
Ek: Ermeni soykırımı sırasında emirlere karşı gelen devlet görevlileri, Ermenileri korumaya çalışan aşiret reisleri, dini önderler, eşraf ve sıradan insanlar listesi	9170

I. 1915'te vicdanlı duruş sergileyenlerin izinde

Armine Guleserian – Ben de size çok basit bir soru sormak istiyorum. Sizin de benim kadar dürüstçe cevap vereceğinizi umarım.

Armine Guleserian ayağa kalkar ve sandalyesini gösterir.

Armine Guleserian – Buraya otur, olur mu ?

Erdoğan Türkyılmaz – Neden ?

Armine Guleserian – Kendini benim yerine daha iyi koyabilmen için.

Erdoğan Türkyılmaz – İşte. Şimdi senin yerindeyim.

Armine Guleserian – Şimdi bana bak.

Erdoğan Türkyılmaz – Sandalyene, senin yerine oturdum. Sor ne soracaksan.

Armine Guleserian – 1915'te Ermeni olmak ister miydin ?

-Sessizlik¹-

Michel Beretti'nin Ermeni soykırımını reddeden karakteri Erdoğan Türkyılmaz gibi, Türkiye'deki pek çok insan için “1915'te Ermeni olmak ister miydin” sorusu beklenmedik ve sarsıcı, ancak inkar ettikleri gerçeklere karşın, cevabının hayır olduğunu bildikleri, en azından sezdikleri bir sorudur.

1915'te Ermeni olmak kadar olmasa da, Ermenilerin maruz kaldıkları tehcir ve katliamlara karşı çıkmak da büyük riskler barındırıyordu. Her gün evlerinin önünden götürülen insanların potansiyel ya da halihazırda “hain” ve “düşman işbirlikçisi” olarak gösterildiği bir zamanda vicdandan söz etmek “*milli mefkure*” ve “*vatanın selameti*”ni hiçe saymak anlamına geliyordu. Böylesi bir tutum devlet görevlileri için görevden alınmayı ya da memuriyetten atılmayı, kimi durumlarda ise öldürülmeyi göze almak demekti. Ellerinde çoğunlukla kendilerini ve ailelerini koruyacak hiçbir dayanak olmayan sivil insanlar için durum daha da tehlikeliydi. Mahmut Kamil Paşa'nın emri başlarının üstünde Demokles'in kılıcı gibi sallanıyordu: “*Bir Ermeni 'yi koruyacak Müslüman'ın idam edilmesi ve hanesinin yakılmasına*”² yönelik emrin uygulanması için kimi durumlarda devlet denetimine bile gerek yoktu. Soykırıma katılan –özellikle aşiret liderleri ya da büyük aileler gibi- kimi sivil kesimler böylesi bir itaatsizliğin cezasını kendi elleriyle vermekten çekinmeyeceklerdi.

Yaratılan bu korku ortamına, Ermenilerin katline dini kılıflar uydurarak meşrutiyet kazandırma çabalarına ve ciddi yaşamsal risklere karşın, en şiddetli katliamların yaşandığı

¹ “La nuit où on a pissé par-dessus la frontière”, Tiyatro oyunu, Michel Beretti, 2011.

² *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, s. 64, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, İstanbul.

bölgeler dahil olmak üzere, 1915'te her vilayette emirlere karşı gelerek Ermenileri ölüm yolculuğundan kurtarmaya çalışan devlet memurları, din adamları, aşiret reisleri, köy ağaları ve sıradan insanlar oldu.

Bugün çoğunun isimleri unutulmuş, ailelerinin bile hikayelerinden bihaber olduğu, kimileri bir mezardan bile yoksun, yaşadıkları ya da görev yaptıkları kurumların, şehirlerin belleğinden silinmiş yüzlerce insan, farklı motivasyon ve gerekçelerle olsa bile 1915'te vicdanlı bir duruş sergilediler.

Bu kişilerin hikâyelerinin gün yüzüne çıkarılması, hatıralarına yönelik gecikmiş bir saygıdan daha fazlasına kapıyı aralar. Mensubu oldukları toplumun yöneticilerinin bir dönem cinayet işlemiş ve bu vesileyle zenginleşmiş, hatta Cumhuriyet'in bu suçların inkârı üzerine inşa edilmiş olabileceğini sorgulamakta zorlanan Türkiye toplumuna Ermeni soykırımıyla yüzleşmenin başka bir yolunu gösterir. *“O dönem dahi hayatını riske atarak bu cinayetlere karşı çıkanlar varsa bugün neden hâlâ kendimizi suçlularla özdeşleştirip tarihi sorgulamaktan kaçıyoruz”* sorusunu sormayı mümkün kılar. Soykırımın birinci derecede sorumlularının günümüzde hala kahraman addedilerek onurlandırıldığı –caddelerin, ilkokulların isimlerini taşıyabildiği, adlarına komiteler kurulabildiği- bir memlekette vicdanlı duruş sergileyenleri hatırlamak üzerinde oturduğumuz *“yalan dağlarının”*³ büyüklüğünü ortaya koyma fırsatını verir.

1915'te vicdanlı duruş sergileyenler Türkiye toplumuna sadece pozitif modeller üzerinden Ermeni soykırımıyla yüzleşmenin yollarını sunmakla kalmaz. Aynı zamanda hangi durumlarda sıradan insanlar canıye dönüşebilir, en zor koşullarda direnmek ve insanlığını korumak nasıl mümkün olabilir sorularını sormamızı sağlar. 1915'te kimi zaman ölümü göze alarak emirlere karşı gelenler, ilk anda düşünülebileceğinin aksine, kahraman ya da üstün insanlar değildiler. Kimileri için yaşananlar insani açıdan kabul edilemez iken, diğerlerinin dini inançları böylesi bir muameleyi yasaklıyordu. Bazıları ise Ermenilerin bu şekilde katledilmelerinin memleketleri ya da bölgeleri için ekonomik, sosyal ve kültürel bir felaket olduğunu düşünerek karşı çıkıyordu. Kimi aşiretleri devlete kafa tutmaya yönelten söz konusu Ermenilerin *“kendi Ermenileri”*, yani aşiretlerinin üyesi, ya da en azından hakimiyetleri altında yaşayanlar olmalarıydı. Bu durumda belirleyici olan kendilerine emanet edilmiş/sığınmış gördükleri kişileri ne olursa olsun kimseye teslim etmemek üzerine kurulu bir tür şeref ve itibar anlayışıydı. Kimi insanlar tanıdıkları, hemen yanı başlarında yaşayan insanları kurtardılar, kimileri ise hiç tanımadıkları kişilere kapılarını açtılar, onlar için bazen

³ Kıbrıslı gazeteci-yazar Sevgül Uludağ'a göre Türkiye üç meseleye dair *“yalan dağları”* üzerinde kuruludur: Ermeni soykırımı, Kürt meselesi, Kıbrıs sorunu. Kendisiyle bu ifadeyi kullandığı ve 2004 yılında yaptığımız söyleşimizden bu yana devletin üç meseledeki tutumunda önemli değişiklikler olsa da *“yalan dağları”* toplumun azımsanamayacak bir kesimi için yerli yerinde duruyor.

devlet güçleriyle karşı karşıya geldiler. Motivasyonları ne olursa olsun, içlerinde hayranlık uyandıracak bir hakkaniyet duygusu ve cesaretle davrananlar olsa da, bu kişilerin hiçbiri “süper kahramanlar” değildi. Etik değerler, vicdan, merhamet, yahut empati duyguları açısından diğer insanlardan üstünlükleri yoktu. Tıpkı soykırıma küçük ya da büyük ölçekte katılan, emirleri harfiyen yerine getiren kişilerin –aralarında bu tanımlara uyan çok sayıda kişi olsa da- tamamının canı, psikopat ya da sadist olmadıkları gibi⁴. Hatta soykırım uygulayıcılarının tamamı bu kararın kaynaklandığı ideolojiye, dünya görüşüne bile yakın değildiler. Holokost sırasında çok sayıda memur, asker ve polisin otoriteye boğun eğmekten başka bir çare göremeden – kendini maruz gösterecek psikolojik kaçışlar bularak- emirleri yerine getirdiğini gösteren çalışmalar Ermeni soykırımına katılan ve direnenleri anlamada bize ışık tutuyor⁵.

Otoriteye boyun eğmeye ne kadar meyilli olduğumuzu çarpıcı bir şekilde ortaya koyan Milgram deneyi hangi durumlarda direnişin yollarının açıldığını da örneklerle gösteriyor. Sıradan insanların zalim uygulamalara boyun eğmesi ya da direnebilmelerinde şu faktörlerin belirleyici olduğunu görüyoruz : kurbanla aramızdaki mesafenin niceliği, emirleri veren otoritenin “iyi bir dava uğruna” (vatanın selameti, bilimin ilerlemesi gibi) hareket ettiğini iddia etmesi ve dışarıdan algılanan prestiji, emirleri veren kişilerin “*tüm mesuliyeti üstlendiklerini*” ifade etmeleri, otorite temsilcileri arasında çatışma olup olmadığı, emirlere başka karşı gelenlerin varlığı ya da yokluğu⁶.

Ermeni soykırımında emirlere karşı gelen ve katliamlara engel olmaya çalışanların hikayelerini bu bilgilerin ışığında değerlendirmek gerekiyor. Elbette bu verilerle hiçbir koşulda insanlık suçu işleyenlerin sorumluluğunu azaltmak ya da onları mazur göstermek mümkün değil. Ancak nasıl şartlarda sıradan insanların canıye dönüşebildiklerini ve hangi koşulların direnişe el verdiğini anlayabilirsek, geçmişin tekrarlanmaması için ders alabiliriz.

Nasıl bir yol izledik ?

Ermeni soykırımının kurbanları da, emirlere karşı gelerek onları kurtarmaya çalışanlar da, belki bir-iki kişi dışında, artık hayatta değiller⁷. 100 yıl önce yaşanmış, üzerinde

⁴ Stanley Milgram Holokost’un nasıl mümkün olabildiğini anlamak için yola çıktığı, zalim emirler veren bir otoriteye boyun eğmenin mekanizmalarını incelediği deneylerde emirlere uyanların kurbanların acılarına kayıtsız olmadıklarını, deneklerin sadece %5’inin sadist eğilimler gösterdiğini ortaya koyar. *Obedience to Authority*, Stanley Milgram, 1974.

⁵ Bu konuda çok detaylı bir analiz için: *Un si fragile vernis de l’humanité. Banalité du mal, banalité du bien*, Michel Terestchenko, Editions La Découverte, 2007, Paris.

⁶ *Un si fragile vernis de l’humanité. Banalité du mal, banalité du bien*, Michel Terestchenko, op.cit, s. 123-134

⁷ Yazar Chris Bohjalian Çüngüş’ta 2013’ta tanıştığı 98 yaşındaki Asiya Hanım’ın soykırımdan hayatta kalan “bir avuç” kişiden biri olduğunu yazar. *The Last of the Armenian Genocide Survivors*, Chris Bohjalian, The Armenian Mirror-Spectator, 22.06.2013. Hürriyet’ten Cansu Çamlıbel’in 2010 yılında Nice’te röportaj

konuşmanın kısa süre öncesine kadar Türkiye’de tabu olduğu bir meseleye dahil olan kişilerin izini sürmek çoğu zaman samanlıkta iğne aramaya eşdeğerdi. İşe önce “iğnelerin” yerine dair bize ipucu verebilecek kaynakları taramakla başladık. Soykırımdan hayatta kalanların tanıklıklarına atıfta bulunan araştırmalar bu konuda bize çok yol gösterdi. Onlardan yola çıkarak tanıklıkların tam metinlerine ulaşmaya çalıştık. Paris’te Nubarian Kütüphanesinde yer alan ve Andonyan’ın topladığı tanıklıklar, anlatıcıları artık hayatta olmasalar da, bu hikayeleri adeta birinci ağızdan dinleyebilme imkanı sağladı. Benzer şekilde hayatta kalan Ermenilerin yerleştikleri ülkelerde memleketlerine ya da tehcir günlerine dair yayınladıkları anı kitapları da bugüne kadar bilinmeyen isimlerin ortaya çıkmasını sağladı. Marsilya’daki Aram derneği arşivlerinde başka dillere çevrilmemiş Ermenice anı kitaplarına ulaşabildik. İttihat ve Terakki yargılamalarının iddianameleri, karar suretleri, oturum kayıtları ve mahkemeye sunulan ifadelerden bölümler de emirlere karşı gelen kişilerle ilgili çok sayıda bilgi içeriyordu. Bu konuda yine Nubarian Kütüphanesi’nde yer alan ve o dönem davaları yakından takip eden Renaissance gazetesinin arşivlerinden yararlandık. 1915’te görevde bulunan üst düzey Osmanlı memurları, ya da eşraftan kişilerin anıları, ayrıca çeşitli ülkelerin diplomatik temsilcilerinin, misyon kuruluşlarının yazışmaları pek çok detaya bizi ulaştırdı. İkinci ağızdan tanıklıklar, aile hikayeleri ve bunların yer aldığı yayınlar da bizim için önemli bir kaynak oluşturdu.

Kimi kişilere dair hikayeleri saha çalışması için gittiğimiz yerlerde keşfettik. Özellikle Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde nesilden nesile aktarılmış pek çok kurtarma öyküsü dinleme imkanımız oldu. Kritik soru şuydu: Her “*Bizim aile de Ermenileri korumuş*” ifadesini veri kabul edebilir miydik? “Vicdanlılar” olarak adlandırdığımız kişiler tehcir ve katliama karşı çıkan ve ölümleri doğrudan ya da dolaylı bir şekilde önlemeye çalışan, yahut karşı duruşlarını ifade eden kişilerdi. Burada önemli olan soru, çıkar amacı taşıyarak “koruma yapan” insanlara karşı takınılacak tutumun ne olması gerektiği idi. Bir menfaat karşılığında sunulan yardımlar, soykırımdan hayatta kalan çocuk ve kadınların çoğu zaman zorla Müslümanlaştırılarak ev içinde işgücü olarak kullanılmaları ya da evlendirilmeleri gibi unsurları “vicdanlı davranma” tanımı dışında bıraktık.⁸

yaptığı ve yeni doğmuş bir bebekten Konya Valisi Celal bey’in kendisi ve ailesini kurtardığını anlattığı Dr. Şabuh Gedik ne yazık ki Nisan 2014’te hayata gözlerini yumdu.

⁸ Müslümanlaştırmayı ancak her iki tarafın da bunun geçici olarak bir saklanma aracı olduğunu kabul ettiği, dışarıya verilen bir görüntüden ibaret olduğu, gerçek bir din değiştirme ve dinin gereklerini yerini getirme baskısı kurulmadığı durumlarda bunu vicdanlı bir davranış olarak kabul ettik. Katliamdan kurtardığı ya da yetimken sahip çıktığı küçük yaştaki bir çocuğu kendi evladı gibi yetiştirenleri de –gerçek aileye dönüş ya da onlarla kurulan ilişkiler engellenmediği, esir ya da işgücü muamelesi yapılmadığı sürece- aynı şekilde vicdanlı duruş sergileyenler arasında değerlendirdik. Taner Akçam’ın işaret ettiği, varlıklı Ermeni ailelerin çocuklarını evlat edinenlerin ailenin mallarına sahip olmalarını sağlayan düzenleme sonrasında çocukları bir zenginleşme aracı olarak kullananlar bu tanımın dışında tuttuk. Akçam’ın bu konudaki tebliğini sunduğu Hrant Dink Vakfı Müslümanlaştırılmış Ermeniler konferansı dinleyicileri arasında yer alan Diyarbakırlı G.T.’nin “*Şimdi herşeyi anlıyorum. Yıllarca bizi bu kadar hor gören, sevmeyen insanların neden kurtardıklarını, evlat edindiklerini*

Ancak ilk bakışta gerçek bir kurtarma hikayesi gibi görünseler de tüm tanıklıkları (ister yazılı, ister sözlü anlatıma dayansın, ister hayatta kalan Ermenilerin, ister Müslümanların tanıklıkları olsun) sıkı bir incelemeye tabii tutarak, yazılı ve sözlü farklı kaynaklarla karşılaştırarak doğrulatmaya çalıştık. Ermeni Patrikhanesi'nin İttihat ve Terakki yargılamaları öncesinde oluşturduğu her vilayette tehcir ve katliam sorumlularını sıralayan listeleri elimizdeki isimlerle karşılaştırdık. Kimi kişilerin, ulaşabildiğimiz durumlarda, 1915 öncesi ve sonrasında ve özellikle de Cumhuriyet dönemindeki duruşlarını inceledik. Bu kapsamda İttihatçılarla özellikle soykırım konusunda ters düşmüş kişilerin önemli bir kısmının Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminde de hakim güçlerle yıldızlarının barışmadığını gördük. Bunun önemli sebeplerinden biri İttihatçı kadroların bu çevrelerin etrafında toplanmış olmasıydı. Kimi kişiler sırf bu sebeple Mustafa Kemal'in örgütlediği mücadeleden uzak durdular ve Cumhuriyet döneminde bu sebeple "hain"likle suçlandılar. Ancak tersinin söz konusu olduğu durumlar da mevcuttu. Konya Valisi Celal Bey gibi tehcir ve katliamlara en yüksek perdeden itiraz eden bazı kişilerin, ülkenin işgal altında olmasına tepki duyarak Mustafa Kemal'le bağlantıya geçtikleri ve mücadeleye katıldıkları durumlar da söz konusu idi. Ancak bu durum bu insanlardan bazılarının devlet tarafından "güvenilmez" addedilmelerinin önüne geçemedi.

Tanıklıklarda geçen isim, görev, yer ve zamanları mümkün olduğunca Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki belgelerle teyid etmeye çalıştık. Özellikle ikinci ağızdan aktarılan hikayelerde - bazen olayları bizzat yaşayanların da- zaman ve kişileri karıştırabildiklerini, devlet memurlarının görevlerini tam bilemediklerini gördük. Osmanlı Arşivleri'nde karşımıza çıkan bazı belgeler kimi kurtarma hikayelerinin sanıldığı gibi olmadığını, örneğin bir imalathanede Ermenileri işe alarak kurtaranların bunu kendi inisiyatifleriyle değil, aldıkları bir emir üzerine yaptıklarını ortaya koydu.

Tüm bu teyid çabalarının sonucunda vicdanlı duruş sergileyenler arasında saydığımız isimlerle ilgili daha fazla bilgiye, resimlere ve kişisel detaylara ulaşmak için ailelerinin izini sürdük. Elimizde sadece bir kişi ya da yer ismi bulunduğu kimi durumlarda aradığımız tam anlamıyla bir "Sarı Çizmeli Mehmet Ağa"ydı. Türkiye'deki yerleşim yerlerinin büyük çoğunluğunun isimlerinin değiştirilmiş olması, kimi durumlarda aynı bölgede ya da görevde aynı isimde çok sayıda kişinin varlığı, soyadı kullanımının o dönemde hayata geçmemiş olmasından dolayı elimizde sadece ön isimlerin olması, üstelik bu isimlerinin kimi durumlarda yanlış telaffuzla aktarılması ek güçlükler oluşturdu. Bu konudaki engelleri aşmak için bulundukları bölgelerde yerel tarih çalışması yapanlara ya da yaşları itibarıyla o döneme

anlamaya çalışmışım. Demek sebebi buymuş" ifadesi bu türden "kurtarma"ların gerçek sebebinin menfaat bekleyen kişilerce titizlikle saklandığına ve yarattığı travmalarının etkisinin günümüze kadar sürdüğüne örnek oluşturmaktadır.

dair hikayeleri büyüklerinden dinleyebilmiş kişilere ulaştık. Bazı kişilerin ailelerine dair bir ize ulaşmak için Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinin arşivlerinde ölüm ilanlarını taradık. Bu ilanlarda yer alan akrabalık ilişkileri bilgileriyle, çoğu zaman bulmaca çözer gibi, günümüzde yaşayan aile üyelerini tespit etmeye çalıştık. Kimi kişiler için çabalarımız sonuç vermedi ama çok sayıda kişinin aile bilgisine ulaşabildik.

Çalışmamız boyunca karşılaştığımız ilginç bir durum da şuydu; 1915’e dair hafızanın dün yaşanmışçasına canlı olduğu Kürt bölgelerinin dışında, vicdanlı duruş sergileyenlerin aile üyelerinin çoğu dedelerinin bu yönünden habersizdiler. Çok sayıda kişi, özellikle devlet görevlilerinin torunları, aile büyüklerinin 1915’teki tavrını bizden öğrendiler. Vicdanlı duruş sergileyenler, bu konuyu aile içinde bile paylaşmamışlardı. Bu durumu sadece dönemin otoriter aile yapısı ya da söz konusu kişilerin alçakgönüllülüğüyle açıklamak güçtür. Ermeni soykırımının uzun yıllar tabu sayıldığı bir toplumda tehcir ve katliamlara karşı çıkanların maruz kaldıkları muamele de tabuya dahildi. Aile içinde bu konuya dair örülen sis perdesini kalınlaştıran başka bir faktör ise soykırıma karşı çıkan bazı kişilerin daha sonraki dönemlerde kendilerini 150’likler listesinde bulmalarıydı. 1915’te “hain” ilan edilmeleri yetmemiş, Cumhuriyet için de “persona non grata” oluvermişlerdi. Bu kişilerin ailelerinden Türkiye’ye dönebilenlerin bazılarının bu zor dönemleri kişisel tarihlerinden silerek yeni nesilleri bir ayrımcılığa maruz kalmaktan korumaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Kürt bölgelerinde ise, Batı’nın aksine, bu konuya dair en ufak ayrıntıların bile –sadece aile üyeleri tarafından değil, çoğu zaman tüm bölge halkınca- dünmüş gibi hatırlandığını gözlemledik. Bu sebeple bu bölgelerde çok kolay ilerleyen ailelere ulaşma çabamız Batı şehirlerinde aynı karşılığı bulamadı, hatta çoğu zaman “Ermeni” kelimesini telaffuz ettiğimiz anda kapılar yüzümüze kapandı. Bizimle görüşmeyi reddeden aile üyelerine rastladık.

Ermeni soykırımında emirlere karşı gelenler, tehcir ve katliamlara karşı çıkanları tanımlamak için nasıl bir terim kullanmak gerektiği düşünüldüğünde araştırmacıların ilk aklına gelenler İngilizce “Righteous”, Fransızca “Juste” kavramları oldu. Oysa Righteous’un gönderme yaptığı ve Holokost sırasında Yahudileri ölümden ve toplama kamplarına gönderilmekten kurtaran kişilere verilen “*Righteous Among the Nations*” (Dünya uluslarının dürüst insanları) onursal ünvanı çok spesifik kriterlere uymayı gerektiriyor. Sadece birinci elden tanıklıkların dikkate alındığı, Yahudileri kurtaran kişilerin bu eylemi yaparken hayatlarını ya da özgürlüklerini riske atma şartının bulunduğu bu ünvan 1915’te Ermenileri kurtarmaya çalışan insanlara tam olarak uygulanabilecek bir kavram olma özelliğine sahip değil gibi duruyor. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, bizlerin birincil el tanık dinleme şansına sahip olamamamız.

Yine de, resmi belgeler, dokümanlar, anılar ve kulaktan kulağa anlatılanlarla da olsa bizlerin ulaştığı bazı kişilerin, Yad Vashem tarafından da “*Righteous Among the Nations*” olarak onurlandırılacaklarını düşünüyoruz. Bu sebeple çalışmamızda “Righteous”un yanı sıra Türkiye’de Hrant Dink Vakfı’nın girişimleri sayesinde kullanımı yaygınlaşan “Vicdanlılar” ya da “Vicdanlı duruş sergileyenler” terimini kullanacağız.

1915’te vicdanlı duruş sergileyenlerin onurlandırılması: Kimler ve nasıl ?

Yad Vashem, Raoul Wallenberg Vakfı ve Gariwo gibi kuruluşlar Holokost (ve Gariwo için diğer insanlık suçları) özelinde vicdanlı kişileri onurlandırarak bu konuda kamuoyunda farkındalık yaratılmasına katkıda bulunuyorlar. Son yıllarda Türkiye toplumunun Ermeni soykırımıyla yüzleşmesini kolaylaştırmada 1915’te vicdanlı duruş sergileyenlerin belirleyici bir rol oynayabileceği daha çok dile getirilir oldu. Bu bağlamda bizden istenen bu çalışmada söz konusu onurlandırmaların kimleri kapsayabileceği ve hangi şekillerde ortaya konabileceğini ele almak istedik.

Yaşananların üzerinden geçen yüz yıl ne kurbanların bu konuda doğrudan tanıklık yapabilmelerini, ne de Vicdanlıların kendilerine şükran sunabilmeyi mümkün kılıyor. *Righteous Among the Nations* ünvanına layık görülen ancak hayatta olmayan kişilerin ailelerine törenle madalya ve sertifika takdim ediliyor, kurtarıcının ismi “*Righteous Bahçesi*”nde yer alan “*Şeref Duvarı*”na ekleniyor. Bu onurlandırmaya ek olarak ünvana sahip kişiler ve ailelerine İsrail tarafından çeşitli maddi ödüllendirmeler de sunuluyor.

Ermeni soykırımında vicdanlı duruş sergileyenler için benzer bir onurlandırma şeklinin tercih edilmesi durumunda, içlerinden hiçbiri hayatta olmadığı için, ödül, madalya ya da sertifikaların tamamı hayattaki aile üyelerine takdim edilmek durumunda kalınacaktır. Ancak Ermeni soykırımı bağlamında, aradan geçen yüz yılın varlığı dikkate alınarak, bu konuda son derece titiz davranılması gerektiğini düşünüyoruz. Burada çeşitli zorluklar söz konusudur.

Türkiye’de son yıllarda tabu olmaktan çıksa da toplumun önemli bir kesiminde Ermeni ve soykırım kelimeleri hala kolay telaffuz edilebilen tanımlar değiller. Yıllarca resmi ideolojiye uygun bir şekilde okullarda ve medyada topluma ezberletilen inkarcı söylem 1915’te canını tehlikeye atarak katliamları önlemeye çalışan bazı kişilerin torunlarına dahi sirayet etmiş durumda. Bu insanların büyükleri adına bir ödüllendirmeyi hiç istemeyecekleri veya istedikleri durumlarda bile, inkarcı düşüncelerle hareket ederek, tüm girişimin ruhuna aykırı bir davranış sergileyebilecekleri tehlikesini göz ardı etmemek gerekmektedir. Ailelerin onurlandırılmasında yaşanabilecek başka bir sorun kurtarma hikayelerinin karmaşıklığından

kaynaklanmaktadır. Kendisi katliamlara karşı çıktığı halde oğlu ya da başka aile üyeleri doğrudan katliamcılar arasında yer alan çok sayıda kurtarıcı hikayesi vardır. Ermenilere yardım eden bir kişiye soykırıma iştirak eden akrabalarının saldırdığı, hatta öldürdüğü örnekler mevcuttur. Bu durumda ödüllendirme amaçlarından sapabilir ve bazı kötü davranışların üstünü örtmek için bir gerekçe olarak da kullanılabilir.

Böyle durumları bir kenara bıraksak bile, başka bir hususu gözden kaçırmamak gerekiyor: elbette bizler dedelerimiz değiliz. Ama bizden önceki kuşakların suç yoluyla elde ettiği zenginleşmeden faydalanan, bir adaletsizliği devam ettiriyor ya da yaptıklarını örtbas etmeye çalışıyorsa bu durum bizi ciddi sorumluluklar altına sokar. Önceki kuşakların yaptığı iyilikler ve vicdani duruşları bizlerin sorumluluklarının üstünü örtmek için kullanılmamalıdır. Bu nedenle doğrudan aile mensuplarına yönelik bir ödüllendirme yerine – elbette bazı ender durumlarda bunu da yaparak- başka bir yol tercih edilebilir..

1915’te vicdanlı duruş sergileyenlerle ilgili daha kalıcı, toplumun geniş kesimlerine ulaşabilen ve yüzleşmeye katkı sağlayan başka onurlandırma şekilleri düşünmek mümkündür. Belirlenecek bazı vicdanlı kişilerin adına verilecek araştırma bursları (her sene farklı bir kişi adına da bu bursu vermek mümkündür) kalıcı ve bu konudaki çalışmaları teşvik edici yönüyle tercih edilebilir bir alternatiftir. Türkiye’de Vicdanlılar adlarına oluşturulabilecek hafıza mekanları bu isimleri unutulmuşluktan çıkaran ve topluma 1915’teki tavırlarını hatırlatan kalıcı bir girişim olma potansiyelini taşır. Bu hafıza mekanları (isimlerini taşıyan duvar levhaları, müze, orman, park ya da anıtlar) özellikle Vicdanlıların yaşadıkları ya da görev yaptıkları yerlerde yer alabilir. Türkiye’de Ermeni soykırımını inkar etmeyen ve yüzleşme yönünde çeşitli etkinliklere imza atan HDP’nin yönetiminde bulunan belediyelerde bu tür projeleri önerme ve hayata geçirme imkanı vardır.

Yine ilgili şehirlerde Vicdanlılara dair düzenlenecek konferanslar, üniversitelerde adlarını taşıyan kürsülerin kurulması, filmler ve sergiler dahil olmak üzere yaşamlarını konu alan her türlü sanatsal kreasyonun desteklenmesi yine kalıcı onurlandırmalar arasındadır. Türkiye’deki Ermeni kültürel mirasının korunması ya da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik etkinlikleri destekleyen ve Vicdanlıların ismini taşıyan fonlar da oluşturulabilir. Hrant Dink Vakfı’yla ortaklaşa bir çalışma yürütülerek her sene Eylül ayında İstanbul’da düzenlenen Hrant Dink Ödülleri kapsamında soykırımla yüzleşme, adalet arayışları ya da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişimine katkıda bulunan kişilere Vicdanlılardan birinin (örneğin Celal Bey’in) adını taşıyan bir ödül verilebilir.

İsimlerini tespit ettiğimiz iki yüze yakın kişinin arasından⁹ karşı duruşlarının gücü, aldıkları riskler, temsil ettikleri kimlikler ve yaklaşımlar açısından, birkaç sembol kişilik onurlandırmada öncelikli olarak ele alınabilir.

Bu kapsamda yukarıda örneklerini sunduğumuz farklı şekillerde onurlandırmalara aşağıdaki isimlerden başlamak mümkündür:

- Halep ve Konya Valisi Celal Bey
- Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi
- Mardin Mutasarrıfı Hilmi
- Kastamonu Jandarma Kumandanı İzzet
- Mevlevi eski Postnişini Abdülhalim Çelebi
- Sivas'ta Çerkes Emir Paşa
- Dersimliler adına Seyit Ali
- Midyat'ta Alike Batte ile Zahrani Haco
- Savurlu Vehbi Efendi
- Kütahya eşrafından Germiyanzadeler ve Hocazadeler
- Bayburt'ta tehciye karşı çıktığı için asılan isimsiz üç Türk
- Ordu, Samsun ve Trabzon isimsiz Müslümanları

⁹ 185 kişilik listenin tamamı raporun sonunda yer alan ekte bulunabilir. Bu çalışmada isimlerine ve kurtarma faaliyetlerinin detaylarına erişebildiğimiz 80 kişinin hikayesine yer verdik.

II. Konya Vilayeti

Halep ve Konya Valisi Celal Bey: “Bütün dünyadaki düşmanlarımız toplanıp düşünseler bize bundan büyük bir fenalık edemezler”

“Benim Konya’daki halim elinde hiçbir kurtarma aracı olmadığı halde bir nehir sahilinde duran adamın haline benziyordu. Nehirde su yerine kan akıyor ve binlerce masum çocuklar, kabahatsiz ihtiyarlar, aciz kadınlar, kuvvetli gençler bu kan cereyanı içinde yokuşa doğru akıp gidiyorlardı. Ellerimle, tırnaklarımla tutabildiklerimi tahlîs ettim ve diğerleri zannederim bir daha dönmek üzere akıp gittiler”¹⁰.

Ermeni soykırımı sırasında emirlere karşı gelen devlet görevlilerinin sembolü haline gelmiş Konya Valisi Celal Bey 10-12 ve 13 Aralık 1918 tarihli Vakit gazetesinde yayınlanan anılarında yaşadıklarını bu sözlerle anlatıyordu. Benzetmesi son derece yerindeydi: akan "nehir" öylesine güçlüydü ki, Celal Bey gibi onun önünde durmaya çalışanları silip süpürüyor, biçareliğe mahkum ediyordu. Yine de Celal Bey'in "elleriyle tırnaklarıyla tutabildiği" ve "dönmek üzere akıp gitmekten" kurtardıkları azımsanamayacak boyuttaydı. Batı illerinden tehcir edilenlerin Der Zor'a sürülmeden önce toplandığı, doğuda Malatya ile birlikte soykırımın kritik transit noktalarından birini oluşturan Konya vilayetindeki dört aylık görev süresi boyunca binlerce Ermeni'nin bulundukları yerlerde kalmasını ve köylere dağıtılarak kurtulmalarını sağladı.¹¹

Maliye Memurlarından Atıf Bey ile Safvet Hanım'ın oğlu olan Celal Bey aynı zamanda Abbülhamid'in kızlarından birinin torunu olarak Osmanlı hanedanı mensubuydu. Belki de bu sayede emirlere karşı gelen başka memurların uğradığı akıbetten, canına kastedilmekten kurtulacak ve hükümet onu görevden almakla yetinecekti.

Celal Bey yıllar sonra müdürlüğünü üsteleneceği Mekteb-i Mülkiye'den 1883 yılında mezun olur. Almanya'da ziraat tahsili gördükten sonra 1908 yılına kadar çeşitli illerde

¹⁰ *Ermeni Vakayî'i, Esbab ve Tesirâtı*, Vakit Gazetesi, 10, 12, 13 Aralık 1918. Bu çalışmada yazının şu günümüz Türkçesine çevirilerinden yararlanılmıştır: 30 Temmuz 2010'da Agos gazetesinde yayınlanan Ari Şekeryan/Roberto Koptaş çevirisi ve 24.04.2014'te Radikal gazetesinde yayınlanan Zeki Sarıhan çevirisi.

¹¹ Celal Bey'in Halep ve Konya'daki görev süresi boyunca yaklaşık 30-40 bin Ermeni'yi kurtardığına dair –bu rakamı telaffuz ettiği ve Vakit gazetesinde yayınlanan anıları haricinde- çok sayıda tanıklık mevcuttur. Halep'te bulunan Alman ve Amerikan konsoloslarının raporları, soykırımdan hayatta kalanların tanıklıkları, İttihat ve Terakki yöneticileri yargılamaları tutanakları Celal Bey'in tutumuna dair çok sayıda bilgiler içermektedir. DE/PA-AA/RI4089- A35046, *Report of Aleppo consul, Rössler, to Chancellor Bethmann-Hollweg*, 16.11.1915 ve DE/PA-AA/BoKon/169- A53a/1915/3790, *From Aleppo consul, Rössler, to Embassy in Constantinople*, 21.06.1915, in *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, Wolfgang Gust, Berghahn Books, 2014, United Kingdom. *Armenian Atrocities, From J.B. Jackson, consul, formerly at Aleppo*, 04.03.1918, in *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, Ara Sarafian, 1994, Armenian Review. Soykırımdan hayatta kalanlardan Celal Bey'e dair iki tanıklık için: *Nous avons bu la même eau*, Serge Avédikian, Les Films d'ici, 2006.

Torlakyan Davası'nda tanıklık eden ve Celal Bey'i şahsen tanıdığını belirten yazar Yervant Odyan “Konya’da öyle bir Vali vardı ki. Celal Bey... Bütün Ermeniler onu öpüp başlarına koyuyorlardı. Konya’da hiçbir Ermeni’nin kılına dokunulmadı” ifadesinde bulunur. *Torlakyan Davası*, Murat Çulcu, s. 126-127, Kastaş, 1990, İstanbul.

öğretmenlik ve Maarif Nezareti'nde müdürlük görevlerinde bulunur. Bir yıllık Mekteb-i Mülkiye müdürlüğünden sonra sırasıyla Erzurum, Edirne ve İzmir Valiliklerine atanır. Aralık 1911-Temmuz 1912 tarihleri arasında Dahiliye Nazırlığı, Ocak-Haziran 1913 arasında ise Ziraat ve Ticaret Nazırlığı görevlerinde bulunur.¹²

Birinci Dünya Savaşı başladığında Celal Bey Halep Valisi'dir. Halep'e bağlı Maraş sancağında, Zeytun'da asker alımı ve devlet görevlilerinin kötü muamelesi nedeniyle tırmanan gerginlikte aldığı tutum, onun ilerleyen dönemde hükümetle nasıl ters düşeceğinin habercisidir. Celal Bey Ermeni toplumuna kulak verir, kaygılarını gidermenin yollarını arar. Ermeni gençlerin yakın vilayetlerde askerlik yapabilmeleri sözünü vererek krizi çözmek üzereyken Maraş'a yeni bir mutasarrıf atanır. Zeytun Ermeni toplumunun ileri gelenleri tutuklanır. Celal Bey duruma müdahale eder ve haklarında bir suçlama olmayan herkesi tahliye ettirir. Ancak bu Zeytun üzerindeki son tasarrufu olur: Maraş sancağı Halep vilayetinden ayrılarak müstakil livaya ilan edilir¹³. Ve tehcir emirleri vilayetlere iletmeye başlar.

Vakit gazetesinde yayınlanan anılarında Celal Bey önce bu emirleri geçici harb tedbirleri sandığını ifade eder. *"İtiraf ederim: Ben bu emirlerin, bu icraatın Ermenileri mahva yönelik olduğuna kani değildim. Çünkü hiçbir hükümetin kendi tebaasını ve memleketin en büyük serveti sayılması gereken insan sermayesini bu suretle imhayı gerekli göreceğine ihtimal vermiyordum"* diye aktarır. Hatta bu düşüncelerle "sevk edilecek Ermenilere mesken yaptırılmak üzere tahsisat" talebinde bulunduğunun altını çizerek¹⁴. Oysa Halep'teki Alman Konsolosu Walter Rössler'le yaptığı görüşmeler Celal Bey'in tehcir başlamadan önce gidişattan endişelenmeye başladığını ortaya koymaktadır. 12 Nisan 1915'te Alman Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul Büyükelçiliği'ne yazdığı mektupta Rössler Celal Bey'in kendisine hükümetin tüm Ermenileri şüpheli ve hatta düşman görme eğiliminde olduğunu aktardığını belirtir. *"Bu gelişmelerin memleketi için hiç iyi olmadığı düşüncesindeydi"* diye yazar Rössler ve ekler: *"Benim ekselansları Sayın Büyükelçi'yi bu eğilime karşı koymaya ikna etmem için yalvardı"*¹⁵.

Tehcir başladıktan sonra Celal Bey artık amaçlananın Ermenilerin imhası olduğundan emindir. Endişelerini ve kendisine iletilen emirlerin mahiyetini sadece Rössler'le değil,

¹² Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Ali Çankaya, II. Cilt, s.831-833, Mars Matbaası, 1969, Ankara.

¹³ Aynı tarihte İçel ve Kütahya sancaklarının da müstakil livaya haline getirilmesi kararlaştırıldığı için bu girişimin sadece Maraş'ı Celal Bey'in kontrolünden alma amacı taşıdığını kesin olarak ifade etmek zordur. BOA, DH.İ.U.M.EK. 6/76, 16/R/1333.

¹⁴ Vakit gazetesinde yayınlanan anılarında yer verdiği ve cevap alamadığını belirttiği Celal Bey'in bu talebine dair Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde bir iz bulmak mümkün değildir. Ancak *"Haleb'e sevk olunan Ermenilerin masraflarının masarifi-i gayr-i melhuza tertibinden tesviyesine dair Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Halep Valiliği'ne çekilen cevabi telgraf"*ın bu ve benzeri taleplere cevap olarak gönderilmiş olması ihtimal dahilindedir. (BOA, DH.ŞFR. 52/335, 27/C/1333).

¹⁵ DE/PA-AA/R14085-A-14801, From the Consul in Aleppo, Rössler, to the Foreign Office, 12.04.1915, in The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, op.cit s.166.

Halep'te yakın dostluklar kurduğu Amerikan ve İtalyan konsoloslarıyla da paylaşır¹⁶. Bu diplomatlardan hükümetlerine durumun vehametini iletmelerini ve Babıali üzerindeki nüfuzlarına dayanarak yaşananlara engel olmalarını ister. İtalya'nın Halep Konsolosu Antonio Gauttieri'nin 1921 yılında Diran Babikian'a aktardığı ve onun da anılarında yer verdiği görüşme Celal Bey'in her şeyi göze alarak katliamları durdurmaya çalıştığını ortaya koyar. Bu görüşmede Celal Bey Gauttieri'ye kendisine ulaşan gizli emirlerin Ermeni halkını yok etmeyi amaçladığını, vicdanının bunu kabul etmediğini ama emirleri yumuşatmaya çalışmaktan başka elinden bir şey gelmediğini aktarır. Bu cinayeti önlemenin tek yolunun Alman ve Avusturya hükümetlerini harekete geçirmek olduğuna inanmaktadır. "*Bunları İstanbul Büyükelçiliğinize iletin, iki hükümet nezdinde girişimlerde bulunsunlar. Yoksa emin olabilirsiniz, tüm Ermeni milleti yok olacak*" der. Konsolos bunun imkânsız olduğunu çünkü mektupların takibe ve sansüre takılacağını belirtir. Celal Bey konsolosun mektubu yazması için ısrarcı olur, güvendiği kişiler eliyle İstanbul'a ulaştırılmasını sağlayacağını temin eder. Ancak tüm bu çabalar mektubun yerine ulaşmasından bir kaç gün sonra İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa girmesiyle suya düşer.¹⁷

Bu görüşme İtalya'nın İttifak devletlerine savaş ilan ettiği 23 Mayıs 1915'ten hemen önce yapılmış olmalıdır. Celal Bey'in aradığı destekler umduğu sonucu vermemiştir. Büyük umut bağladığı ve Babıali üzerinde etkili olabilecek en önemli güç olarak gördüğü Almanya Osmanlı topraklarındaki konsoloslarının alarm zilleri çalan sayısız raporuna karşın çok sınırlı müdahalelerde bulunmakla yetinecektir.¹⁸

Bu sırada yerel İttihat ve Terakki Komitesi Celal Bey'in ayağını kaydirmek için girişimlerde bulunmaktadır. Parti Murahhası Ali İhsan Efendi aracılığıyla "*vatan hıyaneti*"ne kadar varan türlü suçlamalarla hakkında şikayette bulunulur. Diyarbekir Valiliği'nden sonra Mülkiye Müfettişi olarak görevlendirilen Hamid Bey şikayetleri soruşturmak için Halep'e gönderilir. Hamid Bey'in yürüttüğü soruşturma suçlamaların "*hemen hepsinin asıl ve esası olmadığını meydana çıkarır*". Hamit Bey'in anılarından hakkındaki suçlamaların asılsız olduğunu kanıtlamış olsa da, Celal Bey'le yıldızlarının barışmadığı anlaşılmaktadır. Hamit Bey için Celal Bey "*keyfine fazla düşkün*"dür ve "*zamanın muhtaç duyduğu çalışkan ve fedakar idare memuru*" değildir. Hamit Bey Celal Bey'in Vakit gazetesinde yayınlanan anılarında aktardığı "*Konya'ya naklini tehcire razı olmayışına*" bağlamasına da karşı çıkar. Suçlamalar arasında tehcirle ilgili bir konunun bulunmadığını, hatta o dönem bölgenin

¹⁶ Halep Amerikan Konsolosu J.B. Jackson Celal Bey'le "*kardeşliğe varan*" yakın dostluklarını ve bu sayede Ermenileri tehcirden kurtarmak için birlikte çabaladıklarını aktarır. in *United States official documents on the Armenian Genocide*, op. cit. s. 143-144.

¹⁷ *Les Arméniens, 1917-1939: la quête d'un refuge*, Raymond H. Kévorkian, Lévon Nordiguian, Vahé Tachdjian, s.310-311, 2007, Réunion des Musées nationaux, Paris.

¹⁸ Bu konuda daha detaylı bilgi için *German Responsibility in the Armenian Genocide. A review of historical evidence of German complicity*, Vahakn Dadrian, Blue Crane Books, 1996, Watertown.

tehcirine lüzum görülmediğini ileri sürer.¹⁹ Hamit Bey kısmen haklıdır : vilayet merkezi olan Halep için tehcir kararı çıkarılmaz, aksine bazı kabileler Halep'e yönlendirilir. Ancak vilayetin diğer sancaklarında, Antep, Urfa ve sonradan bağımsız olan Maraş'ta tehcir uygulanır. Celal Bey'in bu bölgelerdeki tehcire karşı çıkışı, özellikle de Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın öldürülmesine engel olma çabaları kısa süre içinde görevden alınmasına yol açacaktır

Halep'teki görev süresi boyunca Celal Bey sadece emirleri "yumuşatmakla" kalmaz. Antakya Ermenilerini tehcir etmeyi reddeder ve ölüm yollarına gönderilen yakın dostu iki mebus Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın Halep'te kalmasını sağlamaya çalışır. Kalp hastası olan Zohrab'ı Dr. Altunyan'ın kliniğine yerleştirir²⁰. Bu dönemi "*Kendilerini elimle ölüme gönderemezdim. (..) Halep'te kalmaları için İstanbul'a yazdım. Cevap alamadım. Mamañih ben Halep'te kaldığım müddetçe kendilerini göndermeyeceğimi vaat ettim ve vaadimi yerine getirdim. Vartkes ve Zohrab Efendiler, benim ayrılmamdan bir gün sonra sevk edildiler*" diye anlatır. Zohrab ve Vartkes Celal Bey'in gidişinden sonra önce Urfa'ya, ardından da Diyarbakır'a doğru yola çıkarılır ve yolda onlara pusu kuran Çerkez Ahmet tarafından katledilirler.

Halep'ten gönderilen Celal Bey önce Ankara Vilayeti'ne tayin edilir. Ankara Valisi Mazhar Bey'le becayışı kararlaştırılmıştır.²¹ Ancak bu tayinden bir kaç gün içinde vazgeçilir. Tehcir ve katliamlara aynı şekilde karşı çıkan Mazhar Bey'le Celal Bey'in yer değiştirmesinin ne kadar sakıncalı olduğu son anda fark edilmiş gibidir. Mazhar Bey ani bir kararla emekliye sevk edilir, Celal Bey ise Konya Valiliği'ne atanır.²² Bu süreçte Celal Bey Babıali'ye "Ermeniler hakkında yapılan muamele"ye karşı çıktığı sayısız telgraf gönderir. Bunların arasında Dahiliye Nazırı Talat'a yazdığı "gizli ve hususi" bir mektupta şu satırlara yer verdiğini aktarır: "(Ermenilerin) *mahvlarına çalışmak memleket için asırlarca telafisi mümkün olmayacak derecede büyük bir zarardır. Bütün dünyadaki düşmanlarımız toplanıp*

¹⁹ Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey, Halit Eken, s. 479, Yeditepe Yayınları, İstanbul. Kendisi de Diyarbakır Valiliği'nden benzer sebeplerle görevden alınmış, Mülkiye Müfettişliği görevinde Dr. Reşid'in tehcir ve katliamlara karşı çıkan iki kaymakamı katlettiğini soruşturmuş ve İttihat ve Terakki yöneticilerinin İstanbul'daki yargılanmalarında işlenen suçlara dair ifade vermiş Hamit Bey'in anılarında Celal Bey'e bu şekilde yer vermesini sadece kişisel husumetle açıklamak güçtür. Kendi anılarının 1915'e dair bölümlerini ciddi bir otosansüre tabii tuttuğu, başka pek çok kaynakta yer alan o dönemki tutumundan hiç söz etmemesinden anlaşılmaktadır. Bir dönem Mustafa Kemal'le ters düşecek, İngilizlere ve Ermenilere yakın olmakla suçlanacak Hamit Bey'in sakıncalı konulardan bahsetmenin olası sonuçlarından çekinerek hatıralarını "resmi görüş" süzgecinden geçirmiş olması ihtimal dahilindedir. Anılarını yazdığı 1926 yılının Meclis kararıyla Talat ve Cemal'in ailelerine emlak ve arazi verilerek itibarlarının iade edildiği, tehcir ve katliam sorumlularına yönelik suçlamaların rafa kaldırıldığı ve İzmir suikasti davalarında onlarca kişinin vatan hainliği ile suçlandığı bir dönem olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

²⁰ Zohrab ve Vartkes'in son günleri, Rober Koptaş, Agos gazetesi, 16.07.2010.

²¹ BOA, MV. 240/56, 03/B/1333.

²² Mazhar Bey'in azledilmeden önce Dahiliye Nezareti'yle yazıştığını Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan ve Talat'ın kendisini bu görevi kabul etmesi için ikna etmeye çalıştığı cevabi bir telgraftan anlıyoruz. BOA, DH. ŞFR, 54/94, 09/Ş/1333. Talat'ın ikna çabaları sonuç vermeyecek ve "Ermenilerin nakil ve iskânı" hakkındaki görüş ayrılıkları yüzünden Mazhar Bey emekliye sevk edilecektir. BOA, İ. MMS. 198/1333, 06/N/1333. Celal Bey'in Ankara'ya tayininden vazgeçilerek Konya'ya atanması için: BOA, İ. MMS. 197/1333, 18/Ş/1333.

aylarca düşünseler bize bundan büyük bir fenalık edemezler".²³ Bu görüşlerini aktarmak için İstanbul'a gelir ancak kimse söylediklerine kulak vermez. Yetkililere "Konya'daki Ermeniler de çıkarılacak ise" bu işi yapacak başka birini bulmalarını söyler. "Çıkarılmayacakları" teminatını alır, ancak kendisine söylenen yalan daha Konya'ya varmadan ortaya çıkar. Akşehir'de, Ilgın'da ve Konya şehir merkezinde binlerce Ermeni'nin "yürekler yaralayacak derecede mahrumiyet ve sefalet içinde" sürülmeyi beklediklerini görür. Konyalıları derhal evlerine gönderir, diğer yerlerden sürülenler üzerinde yetkisi olmadığı için onlara yevmiye bağlayarak sefaletten kurtarmaya çalışır.

Bu sırada trenler her gün Konya'ya binlerce Ermeni getirmekte, gelenlerin Der Zor istikametine sevk edilmeleri için emirler yağmaktadır. Celal Bey bir müddet bu kadar insanı sevk edecek vagon olmadığını gerekçe göstererek kabilelerin yola çıkışını mümkün olduğunca ertelemeye çalışır. İstanbul'la Konya arasında vagon meselesi üzerine çok sayıda yazışma yapılır²⁴. Celal Bey sadece bahanelerin arkasına saklanmaz, karşılaştığı herkese "bu teşebbüsü memleket için zararlı addettiğinden iştirak edemeyeceğini" açıkça ifade eder. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Merkez Komitesi tarafından, Konya mebuslarından biri aracılığıyla tehdit edilir. "Bu işin Merkezi Umumiyece enine boyuna düşünülerek kararlaştırılmış olduğundan değiştirilmesinin mümkün olamayacağı ve Ermenilerin bu suretle sevkî millî mefkûre icabaplarından olduğundan kendi kanaatini feda etmekteği lazım geleceği, onların görüşlerine muhalefet ederse (..) Konya'nın kendisinden mahrum kalacağı" söylenerek gözdağı verilir. "Millî mefkûre"den bahsedilmesi Celal Bey'i isyan ettirir: "Hangi millî mefkûre? Türkler ve Müslümanlar icra edilen bu cinayetlerden dolayı kan ağlıyorlar. Fakat önlenmesine çare bulamıyorlardı. Böyle zulümlere millî mefkûre demek millet için en büyük bühân ve hakarettir".

Celal Bey direnmeye devam eder ve kendi ifadesiyle "her vesileden istifade ederek" başka yerlerden gelen yaklaşık 30 bin Ermeni'nin Konya'da kalmalarını, Konyalı Ermenilerin de yerlerinden çıkarılmamalarını sağlar.

²³ Anılarında bahsettiği diğer yazışmalar gibi bu "gizli ve hususî" mektubun da izine Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde rastlanmamaktadır. Bir ihtimal, Celal Bey ve Dahiliye Nezareti arasındaki bazı yazışmaların Genelkurmay'ın onayından geçen sınırlı sayıdaki kullanıcıya açık olan Atase arşivinde bulunmasıdır. Aram Arkun'un işaret ettiği ve Genelkurmay'ın bir yayınında yer verdiği bir telgraf bu ihtimali düşündürmektedir. (Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide, Aram Arkun, in A Question of Genocide, Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire, Edited by Suny, Gocek, and Naimar, s. 393, Oxford University Press, 2011). Atase arşivinde yer aldığı belirtilen bu isimli telgraf Zeytun'daki olaylara istinaden devletin yalnızca suçluları cezalandırması ve "vatana bağlılıkları konusunda şüphe ve tereddüt olmayan" Ermenilere karşı "tecavüzkar ve aşağılayıcı" muameleden kaçınılması gerektiğinin altını çizmektedir. Bu satırlar -ve "Murahassâ serbest bıraktım" cümlesi- Celal Bey'in anılarındaki ifadelerle çok benzerlik taşımaktadır. Bu açıdan Celal Bey'in bahsettiği ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer almayan yazışmaların Atase arşivinde bulunması olasılığından söz edilebilir. Söz konusu telgraf için: Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, Cilt 1, s. 71-72, Genelkurmay Başkanlığı, 2005, Ankara.

²⁴ BOA, DH.ŞFR. 56/174, 17/Za/1333, BOA, DH.ŞFR. 55/186, 13/L /1333, BOA, DH.ŞFR. 56/89, 11/Za/1333.

Celal Bey'in binlerce kişiyi ölüm yollarından kurtardığı bilinmekle birlikte görev süresi boyunca tehciri tamamen durduramadığı başka tanıklıklardan anlaşılmaktadır. Konya'da görev yapan Amerikalı Doktor Dodd Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya yazdığı mektupta Konya'daki durumu şöyle anlatır: "*Vali iyi bir adam ama tamamen güçsüz. İttihat ve Terakki Komitesi ve Selanıklılar her şeye karar veriyor. Esas patron polis şefi gibi görünüyor*".²⁵

Tehditlere boyun eğmeyeceği anlaşıncı 3 Ekim 1915 tarihinde Celal Bey görevden alınır. Gidişi aynı zamanda Konya Ermenileri için felaketin başlangıcıdır. Bu süreci "*Daha hareketim günü akşamı Konya'daki Ermenilerin sevkine memur olanlardan ikisinin Ermenilere "Babanız gitti, siz de gideceksiniz" dediklerini İstanbul'da haber aldım. Şu felaketin önünü alabilmek için İstanbul'da mümkün olabilen her şeyi yaptım. Herkese müracaat ettim. Hiçbir fayda sağlanamadı. Bilakis "sen kanaatini millî mefkûreye feda etmedin" diye terslendim*" diye anlatır²⁶.

Bundan sonraki süreç Celal Bey ve ailesi için zor günleri getirecektir. Konya Valiliği'nden azledildikten sonra kendisine başka görev verilmez. Aile uzun süre maddi zorluklarla boğuşur.²⁷ 1918'de Celal Bey Eskişehir'de modern makinelerle ziraat işine girmek ister. Ancak Alman bir işadamıyla birlikte yurtdışından getirdikleri makinelere Levazımat-ı Umumiye Başkanlığı'nın emriyle el konulur.²⁸ Aynı yıl, daha sonra el değiştirerek Şark Sigorta (ve günümüzde Axa Türkiye) ismini alacak- İttihad-ı Milli Osmanlı Sigorta Şirketi'ni kurar.²⁹

Savaşın sona ermesi Celal Bey için yeni bir dönemin başlangıcı olur. Savaş boyunca ülkenin sürüklendiği felaketlerden İttihat ve Terakki sorumlu tutulmakta, işlenen insanlık suçlarına bulaşmamış "temiz" devlet görevlileri aranmaktadır. Kasım 1919'da Fransızların kontrolündeki Adana Valiliği'ne atanır. Farklı kaynaklar bu haberin şehrin Ermeni ve Türk sakinleri tarafından memnuniyetle karşılandığını aktarır. Ermeni gazeteleri Celal Bey'in resimlerinin eşlik ettiği övgü dolu yazılar yayınlarken, Adanalı Türkler de bu vesileyle

²⁵ Dr. Dodd'un Morgenthau'ya mektubu, in *United States official documents on the Armenian Genocide*, op. cit. s. 254. Dr Dodd'un Celal Bey'e dair sözlerinin tamamı için: Report from Dr. D. in *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, James Bryce, Arnold J. Toynbee, s. 423, T. Fisher Unwin Ltd., 1916, London.

²⁶ Celal Bey'in görevden alınmasından hemen sonra üç gün içinde yaklaşık 10 bin Ermeni'nin Konya'dan sevk edildiğini yerel yetkililer Dahiliye Nezareti'ne bildirir. BOA. DH.EUM.2.Şb. 68/92, 07/Z/1333. Konya Amerikan Hastanesi'nde Doktor Dodd'la birlikte çalışan Wilfred M. Post Celal Bey'in görevden alındığı gün bir polis memurunun eczanelerine gelip "Biz kazandık!" diye sevinçle haykırdığını anlatır. in *Turquia, Estado Genocida (1915-1923): Documentos*, Pascual C. Ohanian, s. 527. Başka bir tanık Celal Bey'in görevden alındığı gün tehcir edilen Ermenilerin çadırlarından gözleri yaşlı bir şekilde ayrıldığını aktarır. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, op.cit. s. 437.

²⁷ Celal Bey'in torunu Kemal Ceyhan'la yapılan görüşme, 1 Aralık 2006, İstanbul.

²⁸ BOA. DH.İ.UM.EK. 25/18, 15/S/1335.

²⁹ BOA. MV. 249/63, 25/C/1336.

"hükümet işlerinde bir koruyucu bulacaklarını" düşünürler³⁰. Oysa Fransa'nın Kilikya bölgesinin baş idarecisi olarak görevlendirdiği Albay Brémond bu tayine Celal Bey'in "aşırılığını" ileri sürerek karşı çıkar.³¹ Brémond endişelerinde haklıdır: Celal Bey göreve gelir gelmez Fransızların bölgeyi işgaline karşı bir tavır sergileyecek, gizlice Mustafa Kemal'le haberleşerek örgütlenen mücadeleye destek verecektir.³²

Ülkesinin işgaline tepki duyan ve bu sebeple Heyet-i Temsiliye'ye bağlılığını ifade eden Celal Bey, ancak bu mücadele vesilesiyle Ermenilerin tekrar hedef alınmasından endişe duymaktadır. Bu endişesini Mustafa Kemal'e gönderdiği gizli bir yazıda dile getirir ve "Kilikyalı Ermenilere hiç bir saldırıda bulunulmaması" ricasında bulunur. Bu bilgiyi Mustafa Kemal'in 11 Mart 1920 tarihli telgrafından öğreniyoruz. Mustafa Kemal "*bizimle işbirliğine eğilimli olan Ermenileri*" Fransızların tarafını tutmaya teşvik etmemek için Celal Bey'in Ermenilere dokunulmamasını rica ettiğini belirtmektedir.³³ Bu sözlerin Celal Bey'in ifadesi olup olmadığı, Mustafa Kemal'i ikna amacıyla mı bu satırları yazdığı, ya da Mustafa Kemal'in hitap ettiği kişileri ikna etmek için mi bu gerekçeyi mektuba ekleme ihtiyacı duyduğu bilinmemektedir.

Celal Bey Adana Valiliği'ne atanmadan önce İstanbul'da görülen İttihat ve Terakki yöneticileri ana davasında ifade verir. Davanın birinci muhakemesine ait karar metninde ifadesine yapılan atıflarda Celal Bey'in Ermeni meselesinde merkezi hükümetle ters düştüğü için görevden alındığını ve İstanbul'da bu meselenin sakıncalarını Talat ve Nazım'a anlatmaya çalıştığını ancak başarılı olamadığını aktardığını görüyoruz.³⁴ Ne yazık ki Celal Bey'in ifadesinin tam metni, İstanbul yargılamaları soruşturma dosyalarının diğer parçaları gibi, arşivlerde kullanıcıların ulaşımına açık değildir.

Adana Valiliği'nden sonra Temmuz 1921-Mart 1922 tarihleri arasında İstanbul Şehreminliği'ni yürütecek olan Celal Bey ilerleyen yıllarda İstanbul Reji Müdürlüğü görevini sürdürürken rahatsızlanır ve 11 Şubat 1926'da vefat eder. İstanbul'da hayatın birkaç saat durmasına sebebiyet verdiği rivayet edilen ve binlerce kişinin katıldığı bir cenaze töreniyle

³⁰ Ermeni gazetelerinde yayınlanan yazılara dair: *La Cilicie en 1919-1920*, Edouard Brémond, s. 336, *Revue des Etudes arméniennes*, 1921, Paris. Adana'da Türklerin Celal Bey'in gelişine dair değerlendirmeleri için: *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana cephesi*, Kasım Ener, s. 21, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, Ankara. Vahé Tachjian Fransızların Celal Bey'in Adana Valiliğine atanmasını kabul etmelerinde kendisinin Ermeniler nezdindeki popülaritesinin ve Fransa'nın Türkiye politikasındaki yeni yaklaşımının rolü olduğunu ifade eder. *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Vahé Tachjian, s. 115, Editions Karthala, 2004, Paris. İleride Kemalistlerle muhtemel bir anlaşmayı öngörerek Fransa'nın daha esnek bir tavra yönelişi için: Ibidem, s. 162.

³¹ *La Cilicie en 1919-1920*, op.cit. s.336. *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie*, op.cit., s.149.

³² *Millî Mücadelede vilâyetler ve valiler*, Kamil Erdeha, s. 317, 1975, *La Cilicie en 1919-1920*, op.cit s.343-353.

³³ *Sivas'ta Kor. K. Selahattin Beyefendi'ye, Diyarbekir'de Cevdet Beyefendi'ye, Everek Askerlik Şubesi Müfettişi Kemal Bey'e hitaben Mustafa Kemal'in 11.01.1336 tarihli şifre telgrafi*, in *Kurtuluş Savaşı ve sonrasında Niğde*, Faruk Yılmaz, s.63, 1998.

³⁴ *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, s. 242, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, İstanbul.

toprağa verilir.³⁵ Kuş beslemeye meraklı, dostlarla sohbetleri, çilingir sofralarını ve eğlenmeyi seven, hitabeti ve kalemi son derece kuvvetli, çok bilgili, özgürlükçü ve yüksek ahlaki niteliklere sahip³⁶ olarak bilinen Celal Bey arkasında sadece memleketin en karanlık yıllarında onurunu ve vicdanını unutmamış bir devlet görevlisi hatırası bırakmadı. Vakit gazetesinde yayınlanan anıları yüz yıl öncesinden bugünün tartışmalarına ışık tutmaktadır. İlerleyen yıllarda Türkiye’de hakim olacak inkar siyasetini ve öne sürülecek argümanları önceden bilirmişçesine işaret ettiği can alıcı noktalar ne derece öngörülü ve hakkaniyetli olduğunun altını çizmektedir :

“(Bazı Ermeniler düşmana yardım ettiler ise de) Hükümetin vazifesi, failleri yakalamak ve yalnız onları cezalandırmak ve bu suretle mümkün değil ise o havalideki Ermenileri düşmanca değil, dostça ve muvakkaten başka yerlerde iskân etmektir. Bir çeteci her şeyi yapabilir. Çünkü çetecidir. (...) Hükümet ise, yalnız kabahat erbabını takip eder. Fakat teessüf olunur ki o zamanın hükümet ileri gelenleri komitacılık ruhunu asla kaybetmemiş olduklarından bu tehirci en cüretkâr ve hunhar çetecilerin de yapamayacağı bir tarzda tatbik ettiler.

O zamanki hükümet erkânı, Rusların Sakarya vadisine taarruzda bulunacaklarını ve Ermenilerin kendilerine yardım edeceklerini tahkik ettiklerinden, ihtiyat olmak üzere tehirci Ankara, Konya ve Eskişehir’e kadar yaydıklarını söylüyorlardı. O zamanlarda (...) Yavuz ve Midilli ile bir dereceye kadar Karadeniz’e hâkimdik. Bu şartlar altında Rusların Sakarya havzasına asker çıkarmaları mümkün değildi. Haydi bu ihtimali de kabul edelim. Acaba Bursa ve Edirne’de ve Tekfurdağı’ndaki Ermeniler niçin çıkarıldı? Bunlar da Sakarya havzasına mı dâhildi?

Halep’te vilayet nüfusunun yirmide biri derecesinde bile olmayan Ermenilerden ne istendi? Doğru, yanlış, vatanın selameti için Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkarılmaları lazım addedilmiş ise iş bu tarzda mı tatbik edilir? Ermenileri Zor’a sevk edin diye emir veren hükümet bu biçarelerin oralarda Arap göçebe kabileleri arasında meskensiz, gıdasız nasıl barınabileceklerini düşündü mü? Düşündü ise soruyorum: Oralara ne kadar gıda maddesi gönderdi? Göçmenlerin iskânı için kaç ev yaptırdı? Ve Ermeniler gibi asırlardan beri yerleşik bir hayat süren bu kavmi, ağaçtan, sudan ve her türlü inşaat malzemesinden mahrum olan Zor çöllerine sevk etmekte maksat neydi? Maalesef meseleyi inkâr ve teville imkân yok. Maksat imha idi ve imha edildiler. Gene gizlemesi ve saklaması mümkün değildir ki, bu

³⁵ Torunu Fikret Ali Ceyhan tarafından hazırlanan yayınlanmamış kitaptan alıntılar: *Mehmet Celal Bey, Bir dönem bir insan*, Fikret Ali Ceyhan, <http://www.mehmetcelalbey.com/tr/icerik1.php>

³⁶ Celal Bey’in kişisel özelliklerine dair: *Les Arméniens, 1917-1939: la quête d’un refuge*, op.cit, s.309. *İstanbul Şehreminleri*, Osman Nuri Ergin, s. 460-490, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri daire başkanlığı, 1996, İstanbul. *Mehmet Celal Bey, Bir dönem bir insan*, op.cit. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, op.cit. s.831-833.

kararı İttihat ve Terakki Merkezi Umumisi'nin bazı önde gelen mensupları aldı ve o merkezi umuminin tabii azası olan hükümet tatbik etti. (...)

Böyle olmasa idi kıtale iştirak etmeyen kaymakamlar öldürülmez, mutasarrıflar ve valiler azledildikleri halde icraata iştirak edenler terfi ettirilmezdi. Ve tehcir işleri İttihat ve Terakki mensuplarının nezaretleri altında cereyan etmezdi”.

Celal Bey “*görüştüğü Türkler ve Müslümanlar arasında şu cinayetleri uygun gören, hatta bütün kuvvetiyle takbih etmeyen bir ferde rastlamadığını*” ifade ettiği ve soykırıma iştirak eden her bölgeden sivilleri –ve bu sayede elde edilen kişisel zenginleşmeyi- yok sayarak tüm sorumluluğu yalnız İttihat ve Terakki’ye yüklediği satırlarında gerçeklikten uzak bir tablo çizse de yüz yıl sonranın inkârcı söylemlerine o günden verdiği cevap hala geçerliliğini korumaktadır.

Aralık 2006’da görüştüğümüz torunu Kemal Ceyhan “*Kuş beslemeye meraklı olması*” gibi Celal Bey’e dair kısıtlı bilgileri ve aile albümünden resimleri bizimle paylaşırken tedirgindi. Celal Bey’in “milli hassasiyetleri gözetmeyen” bir yazıda isminin geçmesinden endişe ediyordu. Ailenin, tıpkı 1915’te olduğu gibi her an yeniden hain ilan edilebileceği korkusu Kemal Bey’in kuşağına kadar etkili olmuştu. Bu kaygılar yüzünden dedesiyle gurur duyduğunu ifade etmekten çekindiğini üzüntüyle not etmiştim. Bir sonraki kuşağın, Kemal Bey’in Amerika’da üniversite öğrencisi olan oğlu Fikret Ali Ceyhan’ın bu korkuları aştığını, kendi kurduğu ve büyük dedesine adadığı Internet sitesinden anlamak mümkün.

Abdülhalim Çelebi: “Tarikatımızın esası insanlığa hizmettir”

1915’te Konya’da tehcir ve katliamlara engel olmaya çalışan Celal Bey bu çabasında yalnız değildi. Mevlana Dergahı eski postnişini Abdülhalim Çelebi de yaşanan gelişmelerden endişe duyuyordu. Ancak İttihat ve Terakki tarafından azledilmişti, herhangi bir resmi yetkiden yoksundu. Yerine İttihatçıların görüşlerini paylaşan Veled Çelebi getirilmişti.³⁷ Bu azledilmenin sadece bir görüş ayrılığından kaynaklanmadığını Abdülhalim Çelebi’nin 31 Mart Vakası sırasında Hristiyanlara karşı girişilen katliamların bir benzerinin Konya’da yaşanmasına engel oluşunda görüyoruz.

13 Nisan 1909’da hoca kılığına girmiş üç kişi Konya’daki camilerde halkı Hristiyanlara karşı kışkırtmaya yönelik konuşmalar yapar. Birkaç gün boyunca şehirde panik havası yaşanır. Konya Valisi olaylara müdahale etmezken yüzlerce Konyalı Ermeni şehirdeki İngiliz Konsolosluğu’na sığınır. Olayların büyümesi o dönem Konya Mevlana Postnişinliği’ni yürüten Abdülhalim Çelebi sayesinde önlenir. Çelebi Konyalılara hitaben

³⁷ Veled Çelebi’nin adeta İttihat ve Terakki üyesi gibi davrandığına dair: *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: between voluntarism and resistance*, Mehmet Beşikçi, s.189-190, Brill, 2012, Leiden. Veled Çelebi’nin İttihat ve Terakki’yle yakın ilişkisine karşılık Konya’daki Mevlevilerle arasının iyi olmamasına dair: *Veled Çelebi İzbudak*, Metin Akar, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 39, 1999, Ankara. Yazar bu anlaşmazlığı dergaha gelen buğdayın paylaşımında yaşanan sıkıntılara bağlar. Ancak İttihatçı kimliğinin bu sorunlarda rol oynadığını göz ardı etmektedir.

yatıştırıcı bir konuşma yapar, kardeşlerine saldırıda bulunmamaya çağırır. Bu sayede Adana'dakine benzer bir katliam Konya'da yaşanmaz.³⁸

İttihat ve Terakki hükümetine karşı düzenlenmiş gibi görünse de sonuçlarından en çok hükümetin kazançlı çıkacağı 31 Mart olaylarındaki Abdülhalim Çelebi'nin bu tavrı ilerleyen zamanlarda iktidarla yaşayacağı sorunların habercisidir. Oysa Abdülhamit'in devrilmesi ve Meşrutiyet'in ilanında Abdülhalim Çelebi İttihatçıları desteklemiştir. Ancak Çelebi'nin ifadesiyle yürütülecek “*çılginca siyaset*” kısa zamanda hükümetle arasına mesafe koymasına sebep olacaktır. Mart 1919'da yazdığı tahmin edilen bir mektubundan öğrendiğimize göre Abdülhalim Çelebi hükümetin idama mahkum ettiği birkaç kişiyi Sultan Mehmed Reşad'a suçsuzluklarını aktararak kurtarır³⁹. Bu kişilerin kimler olduğunu, 1909 Nisan'ında olduğu gibi Ermenileri mi koruduğunu mektup belirtmemektedir. Çelebi'nin bu müdahaleleri merkezi hükümet tarafından hiç hoş karşılanmayacaktır.

24 Mayıs 1910'da Abdülhalim Çelebi Postnişinlikten azledilerek yerine Veled Çelebi getirilir⁴⁰. Karar Konya'da şaşkınlık yaratır. Konya ileri gelenleri İstanbul'u telgraf yağmuruna tutar, Abdülhalim Çelebi'nin azlini protesto eder ve halefi Veled Çelebi'yi kabul etmeyeceklerini ifade ederler.⁴¹ Ancak çabaları boşunadır: bu tür karşı çıkışların “caiz olmadığı”⁴² kendilerine “tembih ve tavsiye”⁴³ edilir.

1915 geldiğinde Konya'daki Mevlevi Dergahı Veled Çelebi tarafından hükümetin emrine amade edilmiştir. Konya'dan ve pek çok şehirden Mevleviler Veled Çelebi'nin önderliğinde dergahın tarihinde görülmemiş bir şekilde silah kuşanır ve Mevlevi Alayı oluşturarak “orduya moral vermek amacıyla” Şam'a giderler. Bu günleri Abdülhalim Çelebi mektubunda esefle anar: “*Tarikat-ı aliye-i Mevleviyyemizin esası öyle kılıçlar takınarak adam öldürmek için harbe iştirak etmek olmayıp bilakis ırk ve mezhep ayrımı yapmadan insanlık alemine ilmi ve insani hizmetler vermektir.(...) Veled Efendi (...) istenen alayı tedarik ederek tarikatımızın temel hükümlerini bütün kainat nazarında yerle bir etmiştir*”. Bu sırada tehcir başlamış, Abdülhalim Çelebi ise “*zalim cemiyet*” olarak andığı İttihat ve Terakki'nin “*Hristiyanları imha politikası*” güttüğünü fark etmiştir.⁴⁴

Abdülhalim Çelebi'nin bu süreçte aldığı tutumu savaştan sonra tüm şehirlerde hayatta kalan Ermenilerin anılarını kaydeden Trabzon Piskoposu Jean Naslian'ın anılarından öğreniyoruz. Çelebi Konyalılardan Hristiyan hemşehrilerini korumalarını ve hiçbir şekilde

³⁸ *Anadolu'da 31 Mart ve İttihat Terakki*, Aykut Kansu, Toplumsal Tarih, Sayı: 124, s.78, Nisan 2004, İstanbul.

³⁹ Rusuhi Baykara tarafından Abdülbaki Gölpınarlı'ya verilen Abdülhalim Çelebi'ye ait bir mektubun müsveddesi. in *Veled Çelebi İzbudak*, op.cit, s. 44-50, 1999, Ankara.

⁴⁰ BOA, BEO. 3770/282704, 14/C/1328

⁴¹ BOA. BEO. 3770/282737, 19/C/1328

⁴² BOA. DH. MUİ. 108/10, 18/C/1328

⁴³ BOA. BEO. 3770/282738, 19/C/1328

⁴⁴ Abdülhalim Çelebi'nin mektubu, *Veled Çelebi İzbudak*, Metin Akar, op.cit. s. 46.

şehirde kan akmasına müsaade etmemelerini ister.⁴⁵ Tehcire engel olamasa da Konya halkının Ermenilere yardım etmelerini sağlamaya çalışır.⁴⁶ Naslian anılarının birinci cildinde Çelebi'den isim vermeden “*Büyük Şeyh Molla oğlu*” diye bahsederken, ikinci cildinde ismini karıştırmakta ve Konya Mevlevi Şeyhi olarak Sadeddin Çelebi'den bahsetmektedir. Oysa Sadeddin Çelebi bir süre Halep Postnişinliğini yürüten, daha sonra Konya Dergahı'nda vakıf katipliğini üstelenecek kişidir. Naslian'ın anılarında sıklıkla isim yanlışlıklarına rastlanmaktadır.⁴⁷ Burada bahsettiği kişinin Abdülhalim Çelebi olduğu “*Yeni Padişaha kılıcını kuşatan Molla oğlu*” tanımından anlaşılmaktadır. Konya Mevlana Dergahı Postnişinleri padişaha cülus töreninde kılıç kuşatırlar ve Molla Hünkaroğlu ismiyle anılırlardı. Bu merasim son defa Sultan Mehmed Reşad tahta çıkarken Abdülhalim Çelebi tarafından yerine getirilmişti.⁴⁸

Yukarıda bahsettiğimiz ve bu döneme dair anılarını aktardığı mektupta Abdülhalim Çelebi ne yazık ki 1915'teki tavrıyla ilgili detaylara girmemektedir. Sadece, Naslian'ın anılarını teyid eder bir şekilde “*Gelmiş geçmiş tüm ecdadım tarikatımızın esas olan insanlık alemine hizmet davasına tamamen uymuş ve Hristiyan unsurları daima himayesine alarak onları bir çok mezalimden kurtarmıştır. Pederim ve benim de ecdadımızın bu yolundan kıl ucu kadar sapmamış olduğumuz asrımızda bulunan Hristiyan unsurların tasdik etmeleriyle apaçık görülecektir*” diye belirtir.

“*Alevilikte en ileriye giden Mevlevi*” olarak anılan, Bektaşiliğe giren, bu vesileyle Bektaşilik'le Mevleviliği yakınlılaştıran⁴⁹ Abdülhalim Çelebi savaş sonrasında İttihat ve Terakki hükümetinin düşmesiyle birlikte yeniden Postnişinlik görevine getirilir. Bu sırada 1. Dönem mecliste Konya milletvekilliği yapar. Ancak ikinci Postnişinliği kısa sürer. 1921'de Konya Ayaklanmasına destek verdiği suçlamasıyla görevinden azledilir ve Harp Divanı'na verilir. İsyanı bastıran güçlerin şehre girer girmez ilk iş olarak işbirlikçilikle suçladıkları Ermeni ileri gelenlerini astıkları bu hadisede 1915'te Ermenileri koruyan Abdülhalim Çelebi'nin de kendini suçlu sandalyesinde bulması düşündürücüdür. Bir süre sonra Abdülhalim Çelebi aklanır, postnişinliğe iade edilir. 1923'te ise Milli Mücadeleye verdiği destekten ötürü kendisine İstiklal Madalyası verilir.

Ancak bu onurlandırma dönemi kısa sürecektir. 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılması gündeme gelir. Abdülhalim Çelebi Mevlevi Dergahı'nın bu kapsama alınmaması

⁴⁵ *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian, Eveque de Trébizonde*, Jean Naslian, I. Cilt s.372 ve II. Cilt s.191, 1955, Beyrouth.

⁴⁶ Halep Mebusu Artin Boşgezenyan 18 Kasım 1918 günü mecliste yaptığı konuşmada Konya Müslümanları'nı “*Ermenileri tehcir zulmünden kurtarmak için hükümetin vermiş olduğu emre muhalefet eyleyenler*” arasında saymıştır.

⁴⁷ Kütahya mutasarrıfı Faik Ali Bey'den Fuad Paşa olarak bahseder. *Les Mémoires de Mgr Naslian*, op.cit. I. Cilt s. 350.

⁴⁸ Abdülbaki Gölpınarlı Osmanlı tarihi boyunca padişaha kılıç kuşatan tek Mevlevi Şeyhi'nin Abdülhalim Çelebi olduğunu ileri sürer. Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik, Abdülbâki Gölpınarlı, s.255-256, İnkılâp kitabevi, 2006, İstanbul.

⁴⁹ *Dünyada ve Türkiye'de Alevi-Bektaşî dergâhları*, Baki Öz, s. 409, Can Yayınları, 2001, İstanbul.

için Mustafa Kemal’le görüşür, ancak çabaları sonuç vermez. Mevlevi Dergahı da faaliyetlerine son vermek zorunda kalır. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra kimi kaynaklara göre İstanbul’da kaldığı otelin balkonundan düşerek, kimilerine göre ise dergahın kapatılmasına dayanamadığı için intihar ederek, hayatı trajik bir şekilde son bulur.⁵⁰

III. Diyarbekir Vilayeti

Diyarbekir Vilayeti, Mamuretül Aziz, Erzurum, Van ve Bitlis’le birlikte, 1915’te vicdani tavır sergileyenlere en fazla rastlanılan, ya da onların hikayelerinin günümüze en çok ulaşabildiği bölgeler arasında geliyor. Dersimli Dünya Ana’nın “*Biz Ermenileri yeterince koruyamadığımız için başımıza 1938 felaketi geldi*”⁵¹ sözlerinde gözlemlenen ve bölgede yaşayan toplulukların “kendi kaderlerinde de 1915’le birlikte geri dönülmez bir kırılma yaşandığı” hissiyatı döneme dair belleğin bölgede bu denli canlı kalmasında belki de en önemli etkenlerden biri.

Bölgede bilinen adıyla “*Fermana Filla*” -Kürtçe “*Fille*”lerin, yani gayrimüslimlerin fermanı- sadece Ermenileri değil, Süryaniler de dahil olmak üzere tüm Hristiyanları hedef aldı. Kuzeyde Ergani-Maden’den güneyinde Mardin ve doğusunda Cizre’ye kadar uzanan dönemin Diyarbekir Vilayeti Ermeniler, Süryaniler, Nesturiler, Keldaniler, Araplar ve Kürtlerin yerleşim merkeziydi. Bu toplulukların, 1915 öncesinde, bazı aşiret bölgeleri bazında, bir “birbirine ihtiyaç duyma ve koruma” hali içinde oldukları söylenebilirdi. Ancak vilayetin genelinde hava gergin, “birlikte yaşam” ise diken üzerindeydi. Meşrutiyetle birlikte gelen “Hristiyanlarla eşitlik” ve usulsüz bir şekilde el koydukları mülkleri geri vermek zorunda kalma ihtimalleri pek çok aşireti huzursuz etmişti. Bu sebeple Bedirhanların başını çektiği dönemin Kürt hareketi İttihat ve Terakki’yi dinsizlik ve hainlikle suçlayan, yoğun İslami vurgular içeren, Ermeni karşıtı bir söylem kullanıyordu. Oysa korktukları türden bir adaletin ihtimalden öteye gidemeyeceği açıktı: hükümetin el konulan mülklerinin iadesi için uğraşmak gibi bir niyeti yoktu. Diğer aşiretlerin Kürt hareketine destek vermelerinin önüne geçmek için kısa süre içinde benzer bir İslami ve Ermeni karşıtı söylemle pek çok grubu kendi yanına çekecekti⁵².

⁵⁰ Son Mevlevi şeyhlerinden Abdülhalim Çelebi, Mehmet Demirci, Yeni Asır Gazetesi, 20.12.2013. Tekke ve zaviyelerin kapatılması kararı kanunun Meclis’te görüşülerek yürürlüğe girdiği 30 Kasım 1925’ten çok önce kamuoyunca biliniyordu. Bu yöndeki hükümet kararnamesi 2 Eylül 1925’te yayınlanmıştı. Çelebi’nin Ankara’ya gidişi bu tarihlere rastlamış olmalıdır.

⁵¹ 1938’de Dersim katliamına tanık olan ve bilgeliğiyle Dersimliler arasında saygınlık kazanan Dünya Ana’nın mezar taşında kendisine ait “*Ne zaman ki terk etti bizi peygamberleri başka olsa da o güzel insanlar (...) İşte o zaman başladı bizim için cehennem*” sözleri yazılıdır. Dünya Ana’nın sözlerini aktaran Metin Kahraman’la Ekim 2005’te İstanbul’da yapılan görüşme.

⁵² Kürt aşiretleri ile İttihat ve Terakki ilişkileri için: *The Extermination of Armenians in the Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, İstanbul.

Buna rağmen Mardin Sancağı'nın çeşitli bölgelerinde farklı toplulukların “birbirine ihtiyaç duyma” hali belirleyiciliğini koruyordu. Bu durum, özellikle Kürtlerin yanında Ermeni ve Süryani tebaaları da bulunan ve hayvancılıkla geçinen aşiretlerin hâkimiyet bölgelerinde geçerliydi. Tarıma dayalı bir düzende aşiretlere gücünü veren topraktı, oysa Midyat'ın dağlık arazilerinde hayvancılıkla geçinen bazı Kürt ağaları kendi aşiretlerine mensup Ermeni ve Süryani köylüleri olmadan varlıklarını sürdüremezlerdi⁵³. Şehirlerde de bu durumun yansımaları 1895 katliamları sırasında görüyoruz: Mardin şehir merkezi Müslüman eşrafi 1895'te Ermeni ve Süryanileri koruma yönünde bir tavır sergiler⁵⁴. Ne yazık ki 1915'te bu aşiretlerin tümü aynı tavrı sergilemeyecek, çoğu katliamlara katılacaktır⁵⁵.

Devletin yanında yer alan ve daha önceki saldırılara katılan aşiretlerin varlığına rağmen, vilayetin önde gelen ağa ve eşrafının Ermeni ve Süryanilerin tehcirine sessiz kalmayacakları düşüncesi İttihat ve Terakki hükümeti için önemli bir sıkıntı kaynağıydı. Diyarbakir mebusu Pirinççizade Fevzi'nin önderliğinde bölgede ikna turları düzenleme düşüncesi bu şekilde oluştu. Nisan 1915 ortasından itibaren Mardin'de, Mayıs'ta Cizre ve çevresinde, Haziran'da ise Diyarbakır'da yanında bir hocayla birlikte köy köy dolaşarak ağaları “dini vecibelerini” yerine getirmeye çağırır⁵⁶. Farklı yerlerde, farklı biçimler olsa da söylemi Ermenilerin ve Süryanilerin devlete karşı komplo kurdukları, savaşta Fransızları destekledikleri, sürgün ve katliamlarının dinen uygun olduğu ve hatta “canları, malları ve namuslarının Müslümanlara helal” olduğu üzerine kuruludur.

Ancak bu sözler özellikle Mardin Müslümanlarını Osmanlı'ya sadakatlerinden emin oldukları Ermeni ve Süryani komşularına karşı kıskırtmak için yeterli değildir⁵⁷. Bu yüzden Süryani Katolik Kilisesi yakınlarına silah gömmek ve daha sonra bunun “Mardin Ermenileri'nin gizli silahları” olduğunu iddia etmek⁵⁸, veya Kapuçin Kilisesi'ne yapılan bir baskın sonucunda bulunan “Aziz François Kardeşliği” listesini Fransız işbirlikçiliğinin bir kanıtı olarak sunmak ya da İsa'nın kutsal kanından bahseden metinleri “Müslüman kanı dökmeye ant içme” olarak takdim etmek⁵⁹ gibi çeşitli sahte suçlamalar devreye sokulur.

Düzenlenen komploların en büyüklerinden biri ise 18-19 Ağustos 1914 tarihlerinde çıkarılan Diyarbakir Çarşısı yangını olur. Çoğu Ermeni esnaflara ait yüzlerce dükkan, fırın,

⁵³ Midyat Erde ve Binkelbe köylerinde hüküm süren Temir Ağa'nın torunu A.D. ile tarihinde Mardin'de yapılan görüşme.

⁵⁴ Gustave Meyrier, *Les Massacres de Diarbékir*, L'Inventaire, Paris, 2000, s.158.

⁵⁵ Gustave Meyrier'nin 1895'te Ermeni ve Süryanileri koruyanlara dair verdiği isimleri Patrikhane'nin soykırım sorumluları listesiyle ve Mardin'de yaptığımız görüşmelerden edindiğimiz bilgilerle karşılaştırmamız bizi bu sonuca götürdü. C.U., I.D. ve A.G. ile yapılan görüşmeler, Ocak 2014, Mardin.

⁵⁶ Raymond Kévorkian, *Le génocide des Arméniens*, op.cit., s. 440

⁵⁷ Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes*, Paris, 2005, Cerf, s.56-58.

⁵⁸ Ara Sarafian, The disasters of Mardin during the persecutions of the Christians, especially the Armenians, 1915, Haigazian Armenological Review, 1998, s. 263

⁵⁹ Raymond Kévorkian, *Le génocide des Arméniens*, op.cit., s.455, Ishaq Armalto “*Les Calamités des Chrétiens*”den aktarır.

han ve işyerinin kül olduğu ve bugün bile Balıkçılarbaşı semtinde yer alan çarşının “Çarşıya Şewiti” (Kürtçe “Yanık Çarşı”) olarak anılmasına sebep olan büyük yangın Pirinççizade Fevzi’nin bilgisi dahilinde Komiser Gevranlızade Memduh bey tarafından çıkarılır⁶⁰. Amaç, deyim yerindeyse “bir taşla iki kuş” vurmaktır. Hem yangından Ermenileri sorumlu tutarak onları hedef haline getirmek, hem de İttihat ve Terakki’nin ekonominin millileştirilmesi politikasına uygun olarak gayrimüslimleri ticareten zayıf düşürmek hedeflenir. Ancak komplo çok dikkatli hazırlanmamış olacak ki, yangını Memduh bey’in çıkarttığı kısa sürede tüm şehirde biliniyor hale gelir. 1915’in ilk vicdanlı devlet görevlilerinden Diyarbekir Vali Vekili Hamid bey göreve gelir gelmez Memduh’a işten el çektirecektir. Daha sonra hükümetle ilgili karşı karşıya gelecek ve 25 Mart 1915’te görevden alınacaktır.

Diyarbekir Vali Vekili Hamid bey: “Hukuki esaslara aykırı bu işe karışmak istemiyorum”

Rodos İstinaf Mahkemesi Azasından Kapancızâde Mehmed Ali Efendi ile Şerife Hanım’ın oğlu Hamid Bey Mülkiye Müfettişi iken 7 Eylül 1914’te Diyarbekir’e vali vekili olarak atanır. Daha önce yürüttüğü görevlerde dürüstlüğüyle tanınmış, “*Memleketin azınlık unsurları arasında bile sağlam bir bağlılık kurmuş; (...) icraatında eşitlik göstermiş; (...) halkı kendisinin kuvvetli ve mahir idaresi sayesinde Meşrutiyet’in iyiliklerinden faydalanmış ve nimetlenmiştir*”⁶¹.

Altı ay süren kısa görevi boyunca, daha sonra kendisine yönetilecek “*Ermenilere fazla yumuşak davranma*”, ve hatta “*Hamid Bey valilik etmemiş, zevk ve sefasıyla ve lakaytlık içinde hükümet işlerini karmaşık, nüfuzunu ise etkisiz hale getirmiştir. (...) Bilimum mühim işler Ermeni komitacıların ellerine bırakılmıştır*”⁶² suçlamalarını göze alarak Pirinççizade Fevzi’nin aşırılıklarını engellemeye çalışır. Çarşı yangını soruşturması sebebiyle Komiser Memduh’u görevden alması tehcir ve katliamlarda yer almayacağının bir göstergesi olur. 25 Mart 1915’te görevden alınır ve yerine Ermeni soykırımının en önemli aktörlerinden biri haline gelecek Doktor Reşid getirilir.

Hamid bey daha sonra Dahiliye Nezareti Teftiş Heyeti Umum Müdürlüğü’ne atanacak, ve bu sıfatıyla tanık olduklarını, özellikle de tehciire karşı çıkan iki kaymakamın katlini⁶³, İstanbul’da 1919’da görülen İttihat ve Terakki yöneticileri yargılamasında verdiği ifadede

⁶⁰ İbid, s. 437

⁶¹ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye târihi ve mülkiyeliler*, Ankara Üniversitesi, SBF, 1971, Cilt III, s.955’te aktarılan Tokat Sancağı İdare Meclisi tarafından düzenlenen ve Hamid bey’in Tokat Mutasarrıflığı dönemine ait “Berâet-i Zimmet Mazbatası.

⁶² Kendisinden sonra Diyarbekir Valiliği görevine gelen Doktor Reşid tarafından dile getirilmiştir (sadeleştirilmiş alıntı). *Sürgünden intihara Dr. Reşid Bey’in hatıraları*, Tükemat, 1992, s.32.

⁶³ Hamid bey Beşiri Kaymakam vekili Ali Sabit Es Süveydi’nin ve Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi’nin katlini 1915’te soruşturmaya çalışacak ancak yarım kalan çalışmasını ancak 1918’de tamamlayabilecektir. *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, Hilmar Kaiser, Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 407-408

dile getirecektir⁶⁴. Tehcir başlamadan görevden alınması sebebiyle doğrudan bu konuda müdahalede bulunamasa da Ermeni ileri gelenlerinin Hamid Bey hakkında yazdıkları mektup⁶⁵ ve anılar⁶⁶ yaklaşan fırtınayı sezerek Ermenileri o dönemde koruduğunu ve Çarşı Yangını gibi saldırıların tekrarlanmasını önlemeye çalıştığını göstermektedir.

Bu bilgilerin pek çok kaynakta yer almasına karşın Hamit Bey kendi anılarında bu dönemden çok az bahseder. İlerleyen yıllarda Mustafa Kemal'le kısa bir dönem ters düşecek olan Hamid Bey -belki de bir kez daha "Ermenilere yakın" gösterilmenin olası sonuçlarından çekinerek- anılarında 1915'teki tavrını bilerek es geçmiş gibidir. Bu konuya dair telaffuz ettiği nadir cümleler "*Ermenilere ne dostça ne düşmanca davrandığı*"⁶⁷ ve emlak-ı metruke komisyonlarına dair "*Her sahfası hukuki esaslara aykırı bir şekilde cereyan eden bu muamelata karışmak istemediği*"⁶⁸ şeklindedir.

Hamit Bey'in anılarını resmi görüş süzgecinden geçirdiğini ve sakıncalı olanları ayıkladığını en net şekilde Dr. Reşid'in tehcire karşı çıkan iki kaymakamı katlettirmesi hakkında 1918'de yürüttüğü soruşturmaya dair yazdıklarında görürüz. "*Reşit Bey Tasvir-i Efkâr gazetesi muhabirinin bazı suallerinden tahkikatı ve netice olarak kendisini takip eylemekte bulunduğum anlamını çıkarmış. Bu keşif doğru değildir. Tahkik Heyeti'yle katiyen temasta bulunmadığım gibi tahkikatla da alakadar olmadım*" diyerek doğruları saklayacaktır. Oysa kaymakamların katline dair soruşturmayı bizzat yürüttüğünü gösteren ve kendi imzasını taşıyan onlarca telgraf Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır.⁶⁹

Hamid Bey'in bu tavrına dair belki de en yürek burkan husus tehcirden korumaya çalıştığı Astik Efendi ismindeki genç Ermeni memura anılarında yer veriş şeklidir. Hamid Bey "*Mülkiye mezunu, gayet sadık, çalışkan ve namuslu*" olduğunu belirttiği Astik Efendi ile daha önce Teftiş Heyeti'nde farklı illerde birlikte çalışmıştır. Astik Efendi bir gün "*sefil bir vaziyette*" Diyarbekir'e, Hamit Bey'in yanına gelir. Hamit Bey kendisini orada "*alı koyar*" ve tahsil memurluğuna tayin eder. Ancak bu girişimi daha sonra Dr. Reşid tarafından "*Komitacı bir kişiyi tayin etti*" şeklinde yansıtılacaktır. Bu suçlamalar yüzünden Hamit Bey'in anılarında Astik Efendi'yi koruduğunu açıkça yazmaktan çekindiğini görürüz. Zihnindeki

⁶⁴ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2008, s. 242

⁶⁵ Lettre du Catholico de Sis le 29 Novembre 1921 in Le Kémalisme devant les alliés, Michel Paillares, Edition du Bosphore, s. 385

⁶⁶ The Diyarbekir Massacres and Kurdish Atrocities, Thomas K. Mugerditchian, Gomidas Institute, 2013 (Raporun ilk baskısı 1919'da Kahire'de yayınlanmıştır). S. 15-16-17-18

⁶⁷ Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit bey, Halit Eken, Yeditepe Yayınları, s.476-477

⁶⁸ Ibid, s. 479-480. Hamit bey istemediği bu görevi ısrarlar sonucu ve "*suistimallere engel olmak niyetiyle*" kabul etmek zorunda kaldığını aktarır. "*Kerhen yaptığı*" bu iş yüzünden memuriyete veda etmeyi düşünür.

⁶⁹ Hilmar Kaiser çalışmasında bu yazışmalara genişçe yer verir. *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, op.cit. s. 408. Hamid Bey'in anılarını yazdığı dönemin bu tavrındaki belirleyici rolüne dair cf. supra dipnot 18.

“resmi görüş süzgeci” yine devrededir. Astik Efendi’nin sadakatının altını çizer ve bu korumayı kimin sağladığını muğlak bırakarak “*bir müddet tehirden korunduğunu*” ifade eder. Kendisine “*uzaktan para yardımında*” bulunduğunu belirtmesinden Diyarbakir Valiliği’nden ayrıldıktan sonra da Astik Efendi’yi korumaya çalıştığı anlaşılır. Astik Efendi’nin izini Mülkiye Şeref Kitabı’nda bulduk. Hamid Bey Diyarbakir Vilayeti’nden azledildikten sonra Astik Asador Van’a tayin edilir. Ve 26 yaşında, 1915’te vefat eder⁷⁰. Mülkiye Şeref Kitabı bu kadar genç yaşta nasıl öldüğünü yazmasa da ölüm tarihi çok şey anlatmaktadır.

Vicdani duruşlarını hayatlarıyla ödeyenler

Hamid Bey azledildikten sonra Diyarbakir Valiliği’ne Dr. Reşid atanır. Yeni valinin ilk işlerinden biri Çarşı yangınına çıkartan Komiser Memduh’u geri çağırmak ve bölgenin nam salmış haydutları, kimi aşiret reisleri ile sertlik taraftarı kişilerden oluşan çeteler kurmak olur. Daha sonra sıra emirlerine karşı gelen mutasarrıf ve kaymakamlara gelecektir.

Vali Reşid’in (Diyarbakir’in Ermeni ileri gelenlerinin tutuklanarak işkenceden geçirilmesi, Papaz Mıgırdiç Çılgadyan’ın türlü eziyetlerden sonra Ulu Camii avlusunda yakılması, tehcirle görevlendirilen çetelerin görülmemiş şiddeti⁷¹ gibi...) daha sonra İstanbul yargılamalarında kendisinin “*cani-i muntehir*”⁷² olarak adlandırılmasına sebep olacak yöntemleri ve Ermenileri yok etmeyi amaçladığını açıkça beyan etmesi vilayete bağlı sancak ve kazalarda görev yapan bazı memurların huzursuzluğuna yol açar.

Diğer vilayetlerle karşılaştırıldığında, Diyarbakir’de emirlere karşı gelen devlet görevlilerinin çokluğunun sebebi belki de tehciire gönderdikleri insanları feci bir sonun beklediğinin bu denli aşikâr olmasıydı. Başka yerlerde yöneticilerin işi tehciri organize etmek ve kabileleri yola çıkarmaktan ibaret olabiliyordu. Tehcir edilenlerin yollarda başlarına gelebilecekleri az çok tahmin etseler –ya da kimi durumlarda kesinlikle bilseler- dahi, sorumluluklarının sınırlı olduğuna kendilerini ikna etmeleri daha kolaydı. Oysa Diyarbakir vilayeti mutasarrıfları ve kaymakamlarına şifahi ya da resmi olmayan tezkereler aracılığıyla Ermenileri yok etmek emrediliyordu⁷³. Bu durumu kabullenmeyen Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi ve Beşiri Kaymakam Vekili Sabit Es Süveydi karşı çıkışlarını hayatlarıyla ödediler⁷⁴

⁷⁰ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye târihi ve mülkiyeliler*, op.cit. s.1395. Çankaya Astik Asador’un ölüm tarihini 1 Ocak 1915 olarak verir. Ancak Hamid Bey “*bir müddet*” tehirden korunduğunu belirttiğine göre bu tarih daha sonraya ait olmalıdır. Çankaya’nın bu tarihi nüfus kayıtlarından almış olması muhtemeldir. Nüfus idaresinin o dönem kesin ölüm tarihin tespit edilemediği durumlarda içinde bulunulan yılın Ocak ayını not ettiğine dair başka örnekler mevcuttur. Örneğin Abdülhalim Çelebi 12 Kasım 1925’te vefat ettiği halde nüfus kaydında 1 Ocak 1925 tarihi yazılıdır. TBMM Albümü, Cilt 1, s. 43.

⁷¹ Raymond Kévorkian, *Le génocide des Arméniens*, op.cit., s.441-445.

⁷² Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *Tehcir ve Taktik*, op.cit. s.671’de aktarılan Bayburt davası karar sureti.

⁷³ Merkezi hükümetten gelen yazılı tehcir emirlerinin dışında kimi vilayet ve sancaklara İttihat ve Terakki yerel yapılanmasında bulunan Katib-i Mesuller (Parti Sekreterleri), Teşkilat-ı Mahsusa yöneticileri ya da mebuslar aracılığıyla sözlü ya da usule aykırı şekillerde yazılı katliam emirlerinin iletildiği dönemin pek çok yöneticisi tarafından ifade edilmektedir. Vicdani duruşunu hayatıyla ödeyen Derik Kaymakamı Reşid sözlü

Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi: “Bir vicdan meselesi”⁷⁵

Girit Kastel Tekkesi Şeyhi Fatinzâde Ahmed Ata Efendi'nin oğlu olarak Hanya'da dünyaya gelen Hüseyin Nesimi 13 Ocak 1915'te Lice Kaymakamlığına atanır. Mekteb-i Sultani ve Mülkiye mezunu olan Nesimi, genç yaşlarından itibaren aileden gelen Bektaşî geleneği ile “Girit Muhibb-i İnsaniyet” cemiyetini kurarak atıldığı siyaset hayatını bağdaştırmaya çalışır. Bektaşîlik hayatının o denli merkezindedir ki, Osmanlı'nın kötü gidişatını incelediği *Sahib-i Zuhur* isimli eserinde çözüm önerisi olarak tasavvufî hayatın yaygınlaşmasını savunur.⁷⁶

Oğlu Abidin Nesimi'nin hatıralarından, Kaymakam'ın tasavvuf temelli ve insan merkezli yaklaşımının kısa sürede Dr. Reşid'le ters düşmesine sebep olduğunu görüyoruz. Nesimi devlete sadakatte kusurda bulunanların cezalandırılması, ancak masum insanlara dokunulmamasını savunmaktadır. Gelen emirlerinin kitlesel bir sürgün ve katliam içerdiğini fark ettiğinde önce bu duruma müdahale ederek bir şeyler yapabileceğine inanır. Kafilelerin yola çıkmasını geciktirerek mümkün olduğu kadar çok Ermeni'yi korumaya ve hazırlanan ilk gruba belli bir süre kendisi de eşlik ederek çetelerin ve aşiretlerin saldırılarına engel olmaya çalışır. Liceli yaşlıları Ermeni kadınlarla, sadece onları kurtarmak amacıyla ve kağıt üzerinde kalmak kaydıyla evlenmeleri için ikna eder⁷⁷. Bu şekilde pek çok kadını kayıtlarda Müslüman göstererek tehirden kurtarır.

Ancak bu itaatsizliğinin Dr. Reşid'e şikayet edilmesi çok sürmez. Lice kaymakamı ile Diyarbakir Valisi arasında yazışma yoluyla sert sözlerin sarf edildiği bir tartışma başlar. Hüseyin Nesimi Dr. Reşid'i Cengiz Han kadar zalim olmakla suçlar.⁷⁸ Tehcir konusundaki anlaşmazlıklarını görüşmek üzere Diyarbakir'e çağrılır. Yolda başına gelecekler Dr. Reşid'in

katliam emrini reddederek resmi bir yazı talep eder (Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes*, op.cit., s.46). Konya Valisi Celal bey Halep Valiliği döneminde bu yönde “gizli emirler” aldığını İtalyan Konsolosu ile paylaşır (Raymond Kévorkian, Lévon Nordigian, Vahé Tachjian, *Les Arméniens 1917-1939, la quête d'un refuge*, Presses de l'Université Saint Joseph, 2007 içinde Christine Babikian Assaf, *Diran Babikian (1887-1973): Itinéraire d'un Arménien de Cilicie réfugié au Liban*, s.310-311).

⁷⁴ Kimi kaynaklar Midyat Kaymakamı Nuri'yi de bu listeye eklemekle birlikte kendisinin bu sebeple hayatını kaybettiğine ilişkin başka bir bilgi bulunmamaktadır. İttihat ve Terakki Ana iddianamesinde ise sadece iki kaymakamın katledildikleri belirtilir. Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *Tehcir ve Taktik*, op.cit. s. 242.

⁷⁵ Ali Emiri *Osmanlı Vilâyet-i Şarkıyesinde* eserinde Nesimi'nin direnişini bu sözlerle tanımlar. in *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, op.cit. s. 407.

⁷⁶ *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu: bildiriler*, 25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane, Ankara, s. 306.

⁷⁷ *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, op.cit. s.392

⁷⁸ *Ibidem*, s.393.

alışılmış yöntemleridir. 29 Haziran 1915'te Lice'nin Karaz köyü yakınlarında Çerkez Harun ve çetesi tarafından pusu kurularak öldürülür. Cinayet "Ermeni asilerin" üzerine atılır ve cenazesi ailesine teslim edilmez. Sahipsiz ve mezarısız, 1990'lı yılların faili meçhullerini anımsatan bir şekilde katilleri tarafından yol kenarına gömülür⁷⁹. Resmi kayıtlarda ölümü "Eşkıya takibi sırasında çetelerin taarruzuna uğrayarak şehid edildi"⁸⁰ şeklinde geçer. Ancak ailesi ve başına gelenleri unutmayan Liceliler bu hikâyeye inanmaz. Ali Çankaya'ya 1966 yılında gönderdiği mektupta oğlu Abidin Nesimi babasının "İttihad ve Terakki Partisi'nin politikası ile bağdaşmadığı için" öldürüldüğünü ifade eder.

Liceliler kaymakamlarını sahipsiz bırakmaz. Kaza ileri gelenlerinden Selim ve Mahfuz Bey'ler gömüldüğü yere bir mezar yaptırır ve "Tırba kaymekam" (Kaymakam türbesi) adıyla uzun yıllar ziyaret edilmesine vesile olur⁸¹. 1915'te Lice'de Düyûn-ı umumiye müdürü olarak görev yapan Naman efendi de kaymakamın öldürülüşünü ve mezarını ailesiyle birlikte ziyaret ettiğini Katolik Keldani Papazı Joseph Naayeim'e anlatır.⁸²

Dr. Reşid hatıralarında Hüseyin Nesimi'nin Ermeni tehcirini kabul etmediği için katledildiğini reddederek "Bilakis, Nesimi bey Ermeni sevkiyatını yapıyordu, mülkiyede her işinde olduğu gibi bu işde de biraz betâetle (yavaşlıkla) hareket ediyordu" şeklinde yazar.⁸³ Ancak resmi kayıtlarda Nesimi'nin yola çıkış sebebini "eşkıya takibi" olarak belirttiğini unutarak Diyarbakir'e kendisinin çağırdığını yazmaktan çekinmez. Reşid'e göre bu davetin sebebi kaymakam ile Ahz-ı Asker şubesi reisi arasındaki ihtilafı çözmektir.

Dr. Reşid hatıralarında Nesimi'yi karalamaya da çalışır. Hakkında "Bazı Ermenilerden para alarak" onları tehcir etmediğine dair suçlamalar olduğunu belirtir. Ancak ne bölgeden kurtulabilen Ermenilerin ya da Süryanilerin tanıklıklarında, ne de döneme ait başka yazılı kaynaklarda Hüseyin Nesimi'ye yönelik böyle bir suçlama yer almaz. Dr. Reşid'in tehcirin disiplin ve şevkle uygulanışı ile Ermenilerin mallarının devlet hazinesine aktarılması konusunda ne denli titiz olduğu göz önüne alınırsa, bu tarz bir suçlama karşısında Nesimi'yi sadece Diyarbakir'e çağırmakla yetinmeyeceği, görevden almaya yönelik girişimlerde bulunacağı ve bunu hatıralarında belirteceği açıktır⁸⁴.

⁷⁹ Joseph Naayeim, *Turkarnas folkmord på assyrier-kaldéer och armenier*, 2003, Nsibin (*Les Assyro-Chaldéens et les Arméniens massacres par les Turcs*, Paris, 1920 eserinin İsveççe çevirisi), s.70.

⁸⁰ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye târihi ve mülkiyeliler*, op.cit, s. 304

⁸¹ Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, İstanbul, 1977, Gözlem yayınları, s. 31. Selim Bey'in torunu Nihat Işık'la yaptığımız görüşme, Mart 2011, Diyarbakır. Nihat Bey Hüseyin Nesimi'nin Selim Bey'in kiracısı olduğunu bize aktardı.

⁸² Joseph Naayeim, *Turkarnas folkmord på assyrier-kaldéer och armenie*, op.cit, s.70

⁸³ *Sürgünden intihara Dr. Reşid Bey'in hatıraları*, op. cit, s. 86.

⁸⁴ Dr. Reşid'in ülkenin -kendi deyimiyle- "mikroplardan" kurtuluşu için tehcirin gerekliliğine gönülden inanışı, bu sebeple tehciri büyük bir disiplinle ve kişisel zenginleşmelere karşı çıkarak uygulayışı için Hans Lukas Kieser'in *Dr Mehmed Reshid (1873–1919): A Political Doctor* makalesi, s.268-269 (Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller, *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich: Chronos, 2002)

Nesimi'nin katledilmesi İstanbul'da 1919'da görülen İttihad ve Terakki yöneticileri hakkındaki ana davada da gündeme gelmiştir. “Diyarbakir valisi tarafından tehcire razı vaziyette bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında” Diyarbakir eski valisi Hamid bey ifade verir.⁸⁵

Günümüzde Liceliler Karaz köyü yakınlarındaki yeri hala “Kaymakam mezarı” olarak adlandırıyorlar. Ancak Lice ileri gelenlerinin yaptırdığı türbeden eser kalmamış durumda. 2013 Kasım ayında Lice'ye yaptığımız bir ziyarette Hüseyin Nesimi'ye ait anıların bölge hakkında halen çok canlı bir şekilde korunduğunu gördük. Özellikle yaşlılar kaymakamın başına gelenleri dedelerinden dinlediklerini net bir şekilde belirtiyorlardı⁸⁶. Yine Diyarbakır'da görüştüğümüz ve Hüseyin Nesimi'nin mezarını yaptıran Selim Bey'in torunu Nihat Işık kaymakamı öldüren çetenin içinde yer alan Hanili Süleyman adındaki eski bir askerle 1950'li yıllarda yaptığı bir konuşmayı bize aktardı. Bu asker Nihat Işık'a kaymakamın öldürülmesini Dr. Reşid'in emrettiğini ve bu işe karışmaktan büyük vicdan azabı duyduğunu anlatmıştır.

1915 sonbaharında “*Ermeni sevkinde kanuna muhalif hareket edenlerin divan-ı harbe sevkile görevlendirilen*” ve 3. Ordu bölgesinde çalışma yürüten bir komisyon kurulur⁸⁷. Nesimi'nin öldürülmesiyle ilgili olarak 1916 Şubat'ında komisyon başkanı Mazhar Bey Lice Ahz-ı Asker şubesi reisi Süleyman Bey'in ifadesini alır. Süleyman Bey Harun'un yanında Çerkes jandarmalardan oluşan bir birlikle Lice'ye geldiğini, kaymakamı tutukladığını ve yanına verdiği iki jandarmayla birlikte Diyarbakir'e gönderdiğini anlatır. Yola çıkışlarından kısa bir süre sonra Hüseyin Nesimi'nin vurulduğu duyulur. Süleyman Bey, Dr. Reşid'i yalanlayarak, o vakit bölgede Ermeni çetecilerin olmadığını özellikle belirtir.⁸⁸

Nihat Işık'la 1950'li yıllarda vicdan azabını paylaşan eski asker Hanili Süleyman 1916'da Mazhar Bey'e ifade veren Ahz-ı Asker şubesi reisi Süleyman mıdır ? Bu konuda fikir yürütmek için yeterli bilgiye sahip değiliz. Eğer ikisi aynı kişilerse, 1916'da kendisinin de Nesimi'yi öldürenler arasında olduğunu söylemekten korktuğunu, ama vicdan azabının ömür boyu yakasını bırakmadığı varsayımında bulunabiliriz.

⁸⁵ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, op.cit, s.242

⁸⁶ Karaz ilçesine yakın Tepecik köylüleri Nesimi'nin katledilmesinin farklı bir versiyonunu anlattılar: “Liceli Ermenilerin Fis'te kuyulara atarak öldürüldüğünü öğrenen kaymakam engel olmak için oraya doğru yola çıkmış. “Öldürmeyin, Diyarbakir'e sevk ederseniz sağ salım götürün” demiş. Katliama engel olmaya çalıştığı için orada öldürülmüş”. Tepecik köyünde yaptığımız görüşmeler, Kasım 2013.

⁸⁷ BOA. DH.ŞFR 56/179, 17/Za/1333.

⁸⁸ Hilmar Kaiser Süleyman'ın bu ifadesine yer veren ve Mazhar'ın Talat'a gönderdiği 8 Şubat 1916 tarihli telgrafı Krikor Guerguerian'ın derlediği belgeler arasında bulmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde izi bulunmayan bu yazışmanın ve henüz araştırmacıların erişemediği 1916 ve 1918 soruşturma dosyalarının içeriklerinin çok değerli bilgiler taşıdığı kesindir. *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, opcit, s. 406

Hüseyin Nesimi'nin Karaz ilçesinin hemen dışındaki, Eski Diyarbekir yolunun kenarında bir tepede yer alan mezarı ise bu yerin özellikle belli olmasının istendiğine ve bu şekilde korunduğuna dair emareler içeriyor. Mezarın bugün üzerinde ne bir mezar taşı ne de herhangi bir işaret var. Ancak dört tarafı tarlalarla çevirili bu alanda Hüseyin Nesimi'nin mezarı tarım yapılmayan ve üzerine bir ağacın dikildiği tek yer olarak göze çarpıyor. İstanbul'da görüştüğümüz torunu Ali Fatinoğlu dedesi babası çok küçükken öldürüldüğü için hakkında çok az şey bildiklerini, ailenin uzun yıllar büyük zorluklar çektiğini ve dedelerinin hatıralarını yaşatmak istediklerini aktardı. Ailenin Lice Belediyesi ile birlikte Hüseyin Nesimi'nin katledildiği alana bir anıt yaptırma düşüncesi ise henüz hayata geçmeyi bekliyor.

Beşiri Kaymakam vekili Ali Sabit Es Süveydi

Bağdat İdare Meclisi Azasından Süveydizade Yusuf Efendi'nin oğlu olarak 1890'da Bağdat'ta doğdu. 1911 yılında Mülkiye'den mezun olduktan hemen sonra Diyarbekir vilayeti Maiyyet Memurluğuna tayin edilir. 1915'te yürüttüğü Beşiri Kaymakam vekilliği görevi sırasında tehcire katılmayı reddettiği için Dr. Reşid'in emri üzerine Çerkez Aziz çetesi tarafından öldürülür. Öldürüldüğünde henüz 25 yaşındadır.⁸⁹

Genç kaymakamın katlinin sorumlularını bulmak için Mülkiye müfettişi olan kardeşi Naci bey soruşturma yürütür. Ulaştığı bilgiler Diyarbekir Valisi Reşid'in sorumluluğunu işaret etmektedir.⁹⁰ Sabit bey'in öldürülmesi 1919'da İttihad ve Terakki yöneticilerinin yargılanmasında da gündeme gelir.⁹¹ Hatıralarında belirttiğinin aksine, sabık Diyarbekir vali vekili Hamid Bey 1918'de Ali Sabit'in katline dair soruşturmayı bizzat yürütecektir.

⁸⁹ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye târihi ve mülkiyeliler*, op.cit, s.1442

⁹⁰ The Extermination of Armenians in Diarbekir region, op.cit, s.395-408

⁹¹ Ibid, s. 409-413

Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey: Katliama iştirak edecek kadar vicdansız değilim

Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey'in yaşadıkları İttihatçıların Ermeni soykırımı sırasında emirlere karşı gelenlere bu duruşlarının bedelini yıllar sonra dahi ödetebildiklerinin hikayesidir. Halep Valisi Celal Bey'in yaptığı gibi Hilmi Bey de yaşanan vahşeti Alman diplomatik temsilcilerine aktararak durdurmaya çalışacak ve bu sebeple şimşekleri üzerine çekecektir.

Soykırımın en önemli aktörlerinden Diyarbakır Valisi Dr. Reşid daha görev yerine varmadan Hilmi Bey'in kendisine boyun eğmeyeceğini tespit eder. Mart 1915'te Musul'dan Diyarbakır'a hareket ederken geçtiği Mardin'de çeşitli suçlar isnat ettiği Süryani ileri gelenlerini tutuklatır. Ancak Hilmi Bey asılsız suçlamalarla hareket etmeyi reddeder ve tutuklanan Süryanileri serbest bırakır⁹². Reşid Hilmi Bey'e her istediğini yaptıramayacağını anlamıştır. İlerleyen aylarda görevden alınması için elinden geleni yapacaktır.

Önce Ali Batte'ye ve onun taraftarı Ezidilere yüklediği bazı soygun ve saldırıları bahane ederek "gereken önlemleri almayan" Mardin mutasarrıfının görevden alınmasını ister. Bu sırada Hilmi Bey Mardin Hristiyanlarına yaklaşan fırtınada yanlarında olacağını sinyallerini vermektedir. Paskalya vesilesiyle kiliselerde yapılan kutlamalara katılır. Mardin'de Müslüman milisler oluşturulduğunu duyunca desteğini göstermek için Mardin yakınlarında bir manastırı ziyaret eder. Hatta şehirde Hristiyanları hedef alan söylemlerde bulunan birini yakalatır. Mayıs 1915'te Reşid şehrin Hristiyan ileri gelenlerini tutuklamasını ve öldürtmesini isteyince bu emre karşı çıkar. Mardin'de bulunan Dominiken din adamı Jacques Rhétoré'ye göre Reşid'e "vicdan" temelli bir cevap verir: "*Hükümete sadık ve masum olduklarını bildiğim Osmanlı kullarının katline iştirak edecek kadar vicdansız değilim*".⁹³ Bu cevap ipleri koparır. Reşid aklına gelen her türlü suçlamayı Hilmi'ye yönelterek İstanbul'dan onu görevden almasını ister. "Zayıf, atıl, eski rejim işbirlikçisi, partiyle çalışmayı reddeden, inatçı, Katolik Ermeni Piskoposu Maloyan gibi "şeytani" isimlerle gece gündüz bir araya gelen, hatta Ermenileri hükümetin hedeflerinden haberdar edebilecek kadar tedbirsiz" olmakla suçladığı Hilmi Bey'in yerine kendi adamı Bedreddin'in Mardin mutasarrıflığına atanmasını istemektedir.⁹⁴

⁹² Ibid. s. 153

⁹³ Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes*, op. cit, s. 62. Yves Ternon'un aktardığı Keldani bir tanık bu cevabın farklı bir versiyonundan söz eder: "Mardin Ermenileri Katolik mezhebindedir ve sadece Arapça konuşurlar. Gregoryen Ermenilerle ilgileri yoktur. Bağımsızlıkçı zihniyet onlara ulaşmamıştır ve silahsızdırlar. Dürüstlükleri ve medeni olmalarıyla tanınırlar. Masumdurlar ve onlara isnat edilebilecek bir suçları olmamıştır. Diğer topluluklardan da tutuklanması gereken kimse yoktur". *Mardin 1915*, Yves Ternon, op.cit. s.119

⁹⁴ The Extermination of Armenians in Diarbekir region, op.cit, s. 312-316

Babialı'den bu isteğine hemen cevap gelmeyince Reşid kendi yöntemleriyle işe koyulur. Diyarbakir Polis Müdürü Memduh'u Mardin Katolik Ermeni Piskoposu Maloyan'ı silah saklamakla suçlayan sahte bir ifade temin etmesi için görevlendirir. 3 Haziran 1915'te Hilmi Bey'in şehir dışında olmasından istifade ederek Maloyan'ı ve başka Hristiyan ileri gelenleri bu sahte ifadeye dayanarak tutuklatır. 7 Haziran'da şehre dönen Hilmi Bey tutuklamalara tepki gösterir. Ancak yapabileceği bir şey kalmamıştır. 8 Haziran'da görevden alındığı ve Hakkari Mutasarrıflığı'na atandığı haberi gelir.⁹⁵ 10 Haziran 1915'te Maloyan ve yaklaşık 410 tutuklu Ermeni ve Süryani Diyarbakir'e gönderilme bahanesiyle yola çıkarılır. Kafile Kara Köprü'ye ulaştığında Maloyan katledilir.

Hilmi Bey Haziran sonunda Mardin'den ayrılır. Ancak görev yeri Hakkari'ye değil, Musul'a doğru hareket eder. Musul'da Alman Konsolosu Walter Holstein'e Dr. Reşid'in yaptıklarını ve Maloyan'ın öldürülmesini aktarır. Holstein'a Dr. Reşid'in "*vilayetin Hristiyanlarına kudurmuş bir köpek gibi saldırdığını*", Ermeni Piskoposu dahil 700'e yakın kişiyi "*bir gece şehrin dışında koyun gibi boğazlattığını*" anlatır. Holstein, Hilmi Bey'den alıntılar yaparak İstanbul'daki Büyükelçiliğe olanları iletir ve Reşid görevden alınmazsa vilayetdeki Müslümanların onun gibi Hristiyanları katledebileceğini belirtir.⁹⁶ Bu bilgiler büyükelçi Wangenheim'ı harekete geçirir ve 12 Temmuz 1915'te Dahiliye Nazırı Talat'a bir nota verir. Hilmi Bey'in sözleri hem bu notada, hem de Talat'ın bu gelişmeler üzerine Reşid'e "*efkar-ı umumiye üzerinde fena tesir*" bırakmamasını öğütlediği telgrafında kelimesi kelimesine yer alacaktır. Talat Reşid'e "*Ermeniler hakkında ittihaz edilen tedabir-i inzibatiye ve siyasiyenin diğer Hristiyanlara teşmili katiyyen gayri caiz olduğu*"nu belirtir.⁹⁷ Hilmi Bey'in çabaları, en azından bir ölçüde, sonuç getirmiştir. Ancak Dahiliye Nezareti'nden gelen emrin Reşid'i tam anlamıyla durduramadığını, Ermenilerle birlikte Süryanileri ve diğer toplulukları hedef almaya devam ettiğini, Talat'la yazışmasından birkaç gün sonra 19 Temmuz 1915'te Midyat'ın Hristiyan mahallelerine saldırıldığını biliyoruz.⁹⁸

Hilmi Bey bu tarihten sonra Hakkari, Nablus, Malatya, Der Zor ve Bayezid mutasarrıflıklarında bulunur.⁹⁹ Ağustos 1919'da İngilizlerin kontrolündeki Eskişehir Mutasarrıflığı'na atanır. 4 Ekim 1919'da öldürülmesine kadar sürececek kısacık görevinde Mustafa Kemal'le ve onun etrafında örgütlenen çevrelerle ters düşecektir. Hilmi Bey'in

⁹⁵ Hilmar Kaiser'in atama tarihi olarak verdiği 8 Haziran Reşid'e Dahiliye Nezareti'nden durumun bildirildiği tarihtir. BOA. DH.ŞFR. 53/291, 25/B /1333. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine göre "Mardin Sancağı Mutasarrıfı Hilmi ve Hakkari Mutasarrıfı Şefik Beylerin becayışları" 31 Mayıs 1915'te kararlaştırılır. BOA. İ.DH. 1514/1333 17/B /1333

⁹⁶ From the Vice-Consul in Mosul (Holstein) to the Embassy in Constantinople, Mosul, 10.07.1915, DE/PA-AA/BoKon/169 in *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, Wolfgang Gust, op.cit. s. 245

⁹⁷ *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Taner Akçam, s.208-209, Princeton University Press, 2012, New Jersey

⁹⁸ cf. supra s. 30

⁹⁹ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye târihi ve mülkiyeliler*, op.cit, s. 435

Eskişehir yakınlarında bulunduğu tanık olduğu milli mücadele ileri gelenlerinin tamamı İttihat ve Terakki mensuplarıdır: Ali Fuat (Cebesoy), Küçük Talat (Muşkara) ve Halil Paşa (Kut) bu kişilerden bir kaçıdır. Başka örneklerde gördüğümüz gibi, Ermeni soykırımındaki sorumluluklarını bildiği İttihatçıların ağırlıkta olduğu bir örgütlenmeye dahil olmak istemeyecek, Mustafa Kemal'in yürüttüğü mücadeleye mesafeli duracaktır. 17 Eylül 1919'da Mustafa Kemal gönderdiği bir telgrafla Hilmi Bey'den İstanbul Hükümeti ile ilişkisini kesmesini ve “*millî arzuya uymasını*” ister. “*Aksi takdirde millî arzuya az bir zaman bile karşı koyamayacağını*” ekler. 24 Eylül 1919'da “*Milli Mücadele aleyhinde faaliyetleri görülen Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey hakkında*” bir bildiri yayınlar.¹⁰⁰

Damat Ferit Hükümeti'nin çekilmesini izleyen 3 Ekim 1919'da Kuvayı Milliye güçleri –İngilizlerin şehirde devam eden varlığına karşın– Eskişehir'de üstünlüğü ele geçirir. Hilmi Bey'in görevden alındığını ve yerine Sabri Bey'in getirildiğini ilan ederler. Dolayısıyla artık Hilmi Bey onlar için bir engel ya da tehdit olmaktan çıkmıştır. Ancak yine de hedef olmaktan kurtulamaz, ertesi gün öğle yemeği için evine giderken kimliği belirlenemeyen bir şahıs tarafından vurularak öldürülür. Ali Fuat Cebesoy gelişmeleri 15. Kolordu Kumandanlığına “*Muhalefette son derece taannüd eden Mutasarrıf Hilmi Bey, bir milliyetperver tarafından katledilmiştir*” diyerek aktarır.¹⁰¹ Katili hiçbir zaman yakalanmayacak, ceza almayacaktır. İstanbul Hükümeti'nin cinayeti soruşturması için gönderdiği müfettişlerin raporuna göre olay anında Hilmi Bey'in yanında olan jandarma eri “*failin ismini biliyor, fakat bilinmeyen nedenlerden dolayı bu ismi vermek istemiyordu*”.¹⁰² Mustafa Kemal bu konuda görüşlerini soran Süleyman Nazif'e cevaben 12 Ekim 1919'da şu telgrafi çeker:

“Hilmi Bey merhumu tanımıyoruz. Kendisini katledenlerle hiçbir alakamız yoktur ve olamaz. Hadise-i katl hakkında aldığımız malumat, teşebbüsât ve hareket-i milliyeye muhalefetten dolayı müfrit bir milliyetperver tarafından katledildiğinden ibarettir. Her türlü fezayih ve cinayet erbabının takip ve derdestine hükümetin teşebbüsât ve icraat-ı kanuniyesine Kuva-yı Milliye'nin bütün mevcudiyetiyle muavenet edeceği tabiidir. Bu gibi efalden bizim dahi sizin gibi müteessir ve müteallim olmakta bulunduğumuzun beyanını zait addeyleriz.”¹⁰³

Mustafa Kemal'in Süleyman Nazif'e cevabı Ali Fuat Cebesoy'un kendisine aktardığı bilgilerin tekrarıdır. Ancak olaydan hemen sonra ve daha sonra yayınlanan anılarında, cinayeti sadece Hilmi Bey'in milli mücadeleye muhalefetine bağlamak isteyen Ali Fuat

¹⁰⁰ *Kurtuluş Savaşı Günlüğü: Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*, Zeki Sarıhan, s. 122, 1982, İstanbul

¹⁰¹ *Milli Mücadelede Eskişehir*, Ali Sarıkoyuncu, s. 41, Osmangazi Üniv. Yay., 2002, Eskişehir.

¹⁰² *Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey'in öldürülmesi*, Zafer Koşlu, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi Sayı 46, s.445, 2010, Ankara.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 446-447

Cebesoy'un atladığı bir nokta vardır. Hilmi Bey İstanbul'da İttihat ve Terakki mensuplarının yargılanması öncesinde kurulan soruşturma komisyonuna Halil Kut'un soykırımdaki sorumluluğu hakkında ifade vermiştir. Ağustos 1919'da Halil Kut tutulduğu hapisshaneden kaçmış, milli mücadeleye katılmak için Anadolu'ya geçmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nin raporlarına göre Hilmi Bey'i adamlarına öldürten Halil Kut'tur.¹⁰⁴

Cinayet alalecele “milliyetçi bir kişi” tarafından işlenmiş gösterilir ve “*polis dairesi ve askeriyenin olaya kayıtsız davranması*”¹⁰⁵ sonucunda üstü kapatılır. Hilmi Bey'in büyük ihtimalle canına mal olan İstanbul yargılamaları öncesinde komisyona verdiği ifade, soruşturma dosyasının diğer parçaları gibi, ne yazık ki araştırmacıların erişimine açık değildir.

İstanbul Hükümeti tarafından Hilmi Bey'in eşi Şemia hanım ve Almanya'da tahsilini sürdüren oğlu Keramet Efendi'ye maaş bağlanır.¹⁰⁶ Araştırmamızda Hilmi Bey'in ailesinin daha sonraki yıllardaki izine rastlamamız mümkün olmadı.

“*Dürüst, özgürlükçü ve insancıl*” olarak bilinen Hilmi Bey'in ifade ettiği belirtilen bu sözler zamanının ilerisinde bir zihniyet portresi çizer: “*“İdarem altındaki insanları sadece Osmanlı tebaası olarak görürüm. Hangi dinden olduklarıyla ilgilenmem, inançları onların hususi meselesidir”*”.¹⁰⁷

Derik: “Ne yazık ki küçük bir bölümünü kurtarabildik...”

“*Bir tek burası kaldı, buraya da gözüümüz gibi bakıyoruz*”. Derik'te eşiyle birlikte yaşayan son Ermenilerden Naif Demirci günümüze kadar bin bir badire atlatmış Surp Kevork Kilisesinin kapısını özenle açıyor. 1915'ten sonra devletin el koyduğu, uzun süre ahır olarak

¹⁰⁴ *The Extermination of Armenians in Diarbekir region*, op.cit, s. 319, not 18. Raymond Kévorkian Patrikhane'nin raporuna atıfta bulunurken Hilmi Bey'den hatalı olarak “Siirt Mutasarrıfı Serfiçeli Hilmi” olarak bahseder. Serfiçeli Hilmi soykırıma katılır, Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey'le isim benzerliğinden başka bir ilgisi yoktur. *Le Génocide des Arméniens*, Raymond Kévorkian op.cit. s. 431

¹⁰⁵ Eskişehir Jandarma Tabur Komutanı Hamdi Bey'in ifadesidir. *Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey'in öldürülmesi*, Zafer Koylu, op.cit. s. 444

¹⁰⁶ Ali Çankaya eşinin adını Şehime, Almanya'da öğrenim gören oğlunun adını da Hüseyin Bahir olarak verir, *Yeni Mülkiye târihi ve mülkiyeliler*, op.cit, s. 435. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri kayıtları eşinden Şemia, öğrenci olan oğlundan da Keramet olarak bahseder. Hüseyin Bahri Hilmi Bey öldürüldüğünde 1 yaşında olan küçük oğlu olmalıdır. BOA. İ.DUİT. 97/25, 16/Ş /1338

¹⁰⁷ Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes*, op. cit, s. 56

kullanılan kiliseyi Ermeni cemaati 1957 yılında parasını ödeyerek devletten geri alabilmiş.¹⁰⁸ Derik'te bilinen ismiyle "Naif Dayı" bunu 1915'te de Ermenileri koruyan Necimoğulları ailesine borçlu olduklarını anlatıyor. *"Devlet burayı satmak için ihale açmıştı. Ahmet Necimoğlu tüm ileri gelenlere haber gönderdi 'Ermenilerden başka kimse ihaleye girmeyecek. Kiliselerini geri alacaklar' diye. Onun müdahalesi olmasaydı burayı tekrar açmamız mümkün olmazdı"*. Ancak yılda bir kere İstanbul'dan gelen din adamlarıyla ayın yapabildikleri kilisenin statü sorunu hâlâ çözülebilmemiş değil. Yapının tapuda "ev" olarak görünmesi Surp Kevork'un başında Demokles'in kılıcı gibi sallanmaya devam ediyor.

Naif Dayı'nın dedesi ve tüm ailesi bölgenin ileri gelen ailelerinden Rutan aşiretine mensup Necimoğulları'nın konağında saklanarak 1915'te tehcir ve katliamdan kurtulmuşlar. *"Hükümet çok tehdit etmiş yardım edenleri"* diye anlatıyor babası ve dedesinin kendisine aktardıklarını. *"Ferman bitene kadar onların evinde kalmışlar"*. Dedesinin mesleği demirciliği Naif Dayı da sürdürüyor. Dükkânının hemen önündeki meydana yapılan düğünlerde artık Derikli Ermeniler katılamıyor halaya. 1915'ten kurtulabilenler İstanbul'a ya da Avrupa'ya göç etmiş. *"Çoğu zaman zaman gelir, bizleri koruyan aileleri ziyaret ederler"*, diye ekliyor. Kendisinden sonra kim *"gözü gibi"* bakacak Surp Kevork'un bahçesine ? Belirsiz.

Salkanlar (Gökalp ailesi) Derik'in önde gelen aşiretlerinden. Derik'in taş evlerinin bulunduğu dar sokaklar ve mahalleler bir zamanlar Rutan, Abbasan ve Mahmudan aşiretleriyle birlikte bu ailelerin hakimiyet alanıdır. Ermeni ya da Kürt olduklarına bakmaksızın, tüm Derikliler bu aşiretlerden birine mensuptur. 1915'te bölgede kullanılan tabirle "ferman" çıktığında Salkanlar -ve daha sınırlı bir ölçekte de Rutanlar- kendi aşiretlerine mensup Ermenileri kurtarmaya karar verirler. *"Derik'in tüm zanaatkârları ve ustaları, soba imalatçısından ayakkabıcısına, bağ bahçe işlerini yürütenlere kadar, hepsi Ermeniydiler. Aşiret reislerinin koruma kararı biraz da başka usta bulunmamasına bağlıydı. Özellikle Rutanların koruması bu temeldeydi"*, diye anlatıyor Derikli yerel tarihçi Eyüp Güven¹⁰⁹. Salkanlar ise herhangi bir konuda ustalık göstermeyenleri de korurlar.

Derik'in Kale mahallesinde 1915'in izleri sadece eski taş evlerde ve tepeye hakim Salkanların konağında saklı değil. Her köşe başında, yaşlı teyzelerden küçük çocuklara, tüm Derikliler yaşananlara dair şaşırtıcı bir kolektif hafızaya sahip. Katliamlara kim karışmış, kim karşı durmuş, kimin evine baskın düzenlenmiş, Ermeniler nerede katledilmiş, tüm detaylarıyla bugüne kadar aktarmışlar. Salkan aşiretine mensup 95 ve 70 yaşlarındaki iki teyze de sormadan anlatmaya başlıyorlar kendi ailelerinin hikayesini.¹¹⁰ *"Salkanlardan üç aile her biri 10-15 Ermeni ailesini evine almış. Yokluğa rağmen evdeki yemekler, kıyafetler,*

¹⁰⁸ Naif Demirci ile 27.11.2010 tarihinde Derik'te yapılan görüşme.

¹⁰⁹ Eyüp Güven'le 27.11.2010 tarihinde Derik'te yapılan görüşme.

¹¹⁰ S. ve N. ile 27.11.2010 tarihinde Derik'te yapılan görüşme.

her şey paylaşılmıyormuş. Bizim evde de ahırda saklamışlar. Jandarmalar gelince ahırın arka kapısından kaçırıyormuş. Ermenileri bulamayınca sonunda jandarmalar ağanın adamlarını dövmüşler”, diye anlatıyorlar.

2,5 metre kalınlığındaki duvarları ve şehre hakim konumuyla Salkanlar Konağı 1915’te Ermenilerin en önemli sığınak yerlerinden biri olmuş. “*Ev kale gibi yapılmış. Top yağdırsalardı bile jandarmalar içeri giremezlerdi, bu yüzden saklanmak için en uygun yerd*” diye anlatıyor Salkan aşiretinin ileri gelenlerinden ve “Ağa” ismiyle bilinen Abdülkadir Gökalp¹¹¹. Derik’in diğer aşiretleri Abbasan ve Mahmudanların Ermenileri korumadıklarını, ama Salkanların koruduğunu özellikle belirtiyor. “*Osmanlı kayıtlarında bizim aşiret için ‘güvenilmez’ diye not düşülmüş. Hiçbir zaman devlet yanlısı olmamış bizimkiler*”.

Gökalp’in büyük amcaları **Mehmet Tahir** ve **Ömer beyler** 10’a yakın aileye evlerinin kapılarını açmışlar. Kale mahallesinin neredeyse yarısını kaplayan, bölümleri tüm bir sokağa yayılan konağın avlusunda ördükleri bir duvarın arkasında saklamışlar. Ferman bitince de korudukları Ermeniler Derik’teki evlerine dönmüşler. Abdülkadir Gökalp isim isim sayıyor sakladıkları aileleri. “*Salkanlar bu şekilde 300 kişiyi kurtardılar*” derken yüzüne yansıyan gurur az sonra gölgeleniyor. “*Ama tabii, Derik Ermenilerinin sadece küçük bir bölümünü kurtarabilmışız*”. Abdülkadir bey aynı anda telefonlar açıyor İstanbul’da yaşayan Derikli Ermenilere. “*Hepsiyle dostluğumuz devam eder, geldiklerinde mutlaka bizi ziyaret ederler*”. Mehmet Tahir ve Ömer bey’lerden bugüne kalan en önemli iz bu dostluk. Bir de, tabelası bulunmasa da, konağın bulunduğu sokağın ailenin soy ismini taşıyor olması.

Molla İskender Kazım’ın (bölgede bilinen ismiyle Seydaye Mele İskender) duruşu Pirinççizade Fevzi’nin dini motiflerle Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmasının Derik’te etkili olamamasının en önemli sebeplerinden biridir. 1915’te kazada müftülük görevini yürüten 1874 yılında Mazıdağı’nın Dera Metina köyünde dünyaya gelen Mele İskender dönemin siyasi gelişmeleriyle yakından ilgili, Kürtçe muhalif şiirler yazan bir din adamıydı. Tehcir ve katliam haberini aldığı camii minaresinden “*Ermeniler de Allah’a inanıyorlar, bu yapılanlar katliamdır, zulümdür*” diye seslenerek Derik Müslümanlarını Ermenileri korumaya çağırır¹¹². 1922’den sonra Derik’e yerleşen Kürt şair Cigerxwin’in yakın arkadaşı haline gelecektir. Muhalif kimliği yüzünden 1927’de tutuklanır ve bundan bir yıl sonra hayata gözlerini yumar¹¹³.

¹¹¹ Abdülkadir Gökalp ile 28.11.2010 tarihinde Derik’te yapılan görüşme.

¹¹² Eyüp Güven’le 27.11.2010 tarihinde Derik’te yapılan görüşme.

¹¹³ Eyüp Güven, *Derik Tarihi*, 2008, s. 78-80 ve Ali Sarıkoyuncu, *Milli mücadelede din adamları*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1995, s. 220

Derik Kaymakamı Reşid bey: Hüseyin Nesimi'nin öldürülmesinin uyarlanması mı ?

1915'te Mardin'de bulunan Dominiken din adamı Jacques Rhétoré'nin anılarında emirlere karşı geldiği için öldürülen Derik kaymakamı Reşid Bey'den bahsedilir. Rhétoré'ye göre Derik'te yaşayan 1700 Ermeni'yle ilgili tehcir kararı ve şehrin hemen dışında onları bekleyen çetelerin planladıkları kaymakama ulaşır. İdaresi altındaki Ermenilerin yasalara aykırı bir davranışlarını görmeyen Reşid Bey, Diyarbakır valisi Dr. Reşid'e yazdığı mektupta bu kararı uygulamayacağını belirtir. *“Derik Hristiyanlarında sadece devletin yararına olan sadık kullar görmekteyim. Yalnızca sizin talebinizle onları ölüme mahkûm edemem. Ancak İstanbul'dan bu konuda gelen yazılı bir emri gördükten sonra nasıl hareket edeceğime karar verebilirim”* şeklinde cevap verir¹¹⁴. Dr. Reşid yazılı emirleri göstermek için kendisini Diyarbakır'e çağırır. Ancak kaymakam şehre asla ulaşamaz. Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi'nin başına gelenleri hatırlatacak bir şekilde yolda kendisine pusu kurulur. Dr. Reşid'in Çerkez çetecileri tarafından öldürülür.

Kaymakamın öldürülmesinin ardından, Dr. Reşid cinayeti Derik Ermenileri'nin işlediğini ve cezalandırılmaları gerektiğini belirten bir raporu İstanbul'a gönderir. Viranşehir'deki tehciri organize etmiş olan Diyarbakır Askeri Ceza mahkemesi reisi Tevfik'i Haziran ortasında Derik'te görevlendirir. Derik Ermenilerinin kaderi on gün içinde çizilir. Diğer kazalardaki gibi önce erkekler tutuklanır ve gruplar halinde öldürülür. Kadınlar ve çocuklar ise şehrin hemen dışında *“Rezike Korta”* ismiyle bilinen üzüm bağlarında katledilir.

Derik'te bugün halen bazı yaşlıların katliam yapılan bir yerde yetiştikleri için bu bağlardan gelen üzümleri yemeyi reddettikleri anlatılır.¹¹⁵ Ancak ilçede Kaymakam Reşid Bey'den kalan en ufak bir iz dahi bulmak mümkün değil. 1915'te yaşananları dünmüş gibi ayrıntılarıyla hatırlayan, önde gelen ailelerin teşvikiyle çok sayıda Ermeni'yi saklayan ve kurtaran Derikliler, nedense Reşid Bey'e ilişkin anıları hafızalarından silmiş.

Derik Kaymakamı Reşid Bey'e dair herhangi bir ize ne Osmanlı Arşivleri'nde, ne de Mülkiye Şeref Kitabı'nda rastlamak mümkün değil. Bu durum Rhétoré'nin Hüseyin Nesimi'nin hikayesini karıştırarak Reşid Bey'e de uyarlaması olasılığını akla getiriyor. Derikliler'in kendisine dair hiçbir hafızaya sahip olmaması karışıklık ihtimalini kuvvetlendiriyor.

Midyat: “Hangi hakla Hristiyanlara verdiğimiz ahdı bozdunuz ?”

“Hep söyleriz. Bizim Müslümanlarımız Dicle'nin kuzeyinin Müslümanlarından çok daha iyidir, bizi korudular”. Midyat Süryani Kilisesi diokonu Ayhan Gürkan ninesinden

¹¹⁴ Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes*, op. cit, s.46-47.

¹¹⁵ B.Y. ve ailesi ile Derik'te 28.11.2010 tarihinde yapılan görüşme.

dinlediklerini aktarırken bu cümleyi eklemeyi geçemiyor¹¹⁶. Ailesinin hikayesi aynı zamanda 1915’in pek konuşulmayan bir yönünün, Seyfo’nun, bölgede yaşayan Süryani, Keldani ve Nesturilerin de Ermenilerle aynı kadere mahkum edilişlerinin hikayesi. Ve bölgeye özgü “kirvelik” kurumunun bu kaderi reddederek vicdani duruşa sadık kalışının öyküsü.

Tehcir ve katliam haberleri bölgeye ulaştığında Ayhan Gürkan’ın büyük dedesi Circo Midyat’ın Xalah (Narlı) köyünde yaşayan Müslüman kirveleri **Mala Sino**’ya (Kürtçe Sino Ailesi) sığınır. Bir süre evlerinde saklanırlar. Ancak Süryanilere yardım edenler de tehlikededir. “*Mala Sino büyük dedeme ‘Burada kalırsanız hepimizi öldürürler. İsterseniz sizi Ayn Wardo’ya¹¹⁷ götürüyim. Ama yolda da saldıranlar olabilir’ demiş. Bunun üzerine büyük dedem Müslüman olmuş*”. Circo’nun din değişikliği sadece ailesini ve kendilerine kucak açan Mala Sino’yu tehlikeye atmamak içindir. Çocuklarının ve eşinin din değiştirmelerine müsaade etmez. Bu şekilde ferman bitene kadar Mala Sino’larda kalır ve köylerine dönerler. Bu defa da mal-mülklerine devletin el koyması riski vardır. Ancak Circo’yu korkutan tek şey bu değildir. Mala Sino’lara sığınmadan önce çocuklarından biri öldürülmüştür. Aynı acıyı tekrar yaşamamanın korkusuyla Circo 1945’e kadar Müslüman olarak görünmeye devam eder. Hatta köydeki kilise yetkililer tarafından yıkılırken en büyük şevkle o çalışır. Bu durum rahatsızlanıp ölüme yaklaştığını anlayınca kadar sürer. O zaman köylüleri evine çağırır ve Süryani mezarlığına gömülmek istediğini söyler. Ölünceye kadar Mala Sino’yla dostluklarını sürdürür.

Midyat’ta ve köylerindeki vicdani duruşlar kirvelik kurumuyla sınırlı değildi. Devletin yanında yer almayı reddeden ve Süryani mensuplarını korumaya karar veren aşiretler mevcuttu. Bölgenin en önemli aşiret konfederasyonlarından **Heverki**’ler (ya da diğer isimleriyle Haverkan) - iç çekişmelerine ve çeşitli klanların zaman zaman taraf değiştirmesine karşın - Midyat, Nusaybin ve İdil Süryanileri ile Ermenilerini koruyan en önemli güçlerden biriydi¹¹⁸. Bu duruşları 1915 öncesinde de devlet tarafından da biliniyordu. Heverki’lerin önde gelenleri Çelebi Ağa ve Ali Batte tehcir başlamadan önce hapse atılmıştı. Ancak Ali Batte kısa süre içinde hapisten kaçır ve kendi hakimiyet alanındaki Süryanileri

¹¹⁶ Ayhan Gürkan’la 30.11.2010 tarihinde Midyat’ta yapılan görüşme

¹¹⁷ Midyat’ın Ayn Wardo (Ayn Vert – Gülgöze) köyü 1915’te Süryani nüfusu ve tehciire karşı gösterdiği direniş sebebiyle daha güvenli kabul ediliyordu.

¹¹⁸ Heverkilerle ilgili detaylı bir inceleme için: Nezire Cibo, *Haverkan Sultanları 1*, Komal Basım Yayın, İstanbul 2010. Turabdin bölgesinde Ermenilere nazaran Süryani nüfusu daha yoğundur. Süryanilerin korunabildiği Ayn Wardo gibi köylere Ermeniler de sığındılar.

korur¹¹⁹. Konfederasyonun diğer kolunun başında bulunan Çelebi ve Sarohan da– zaman zaman gösterdikleri tereddütlere rağmen- koruyanlar arasına katılırlar.¹²⁰

Ali Batte: “Devlet Heverkilerin tavrını hiç unutmadı”

Midyat ve çevresinde hakim olan Heverki aşiretinin, devlet yanlısı olarak bilinen Dekşurilerin aksine, hükümetle yıldızı hiç barışmamıştı. Heverkilerin bölgede kendilerinden başka otoriteyi tanımayan yapıları bu durumda belirleyici olsa da, aşiret mensuplarının arasında Süryani ve Ezidilerin bulunması da önemli bir etkendi. Bu grupların rolü, başka aşiretlerde olduğu gibi “tebaa” olmakla sınırlı değildi. Yönetimde söz sahibiydiler. Heverkilerin lideri II. Haco 1870’lerde öldürüldüğünde, daha sonra liderliği devralacak Ali Batte ve Çelebi büyüene kadar, Aynvert köyünden Süryani Şaboyê Mirêd aşiret yönetimini üstlenmişti.¹²¹ Ali Batte ise silah arkadaşı ve yoldaşı Süryani lideri Şemun’u yanından ayırmayacak, her konuda ona danışarak karar alacaktı¹²².

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Ali Batte bölgedeki idari makamlara kök söktüren, devlet otoritesini sarsan isimlerin başında geliyordu. Seferberlik emrine uymayı reddettiği gibi devlete vergi verilmesini de yasaklamıştı. Hakimiyeti altındaki bölgelerde ihtiyacı olan malzemelere askeriye’nin el koymasına da karşı çıkıyordu. Bu eylemleri politik bir vizyondan yoksun değildi. Bitlis’teki ayaklanmayı yürütenler ve Abdürezzak Bedirhan ile iletişim halindeydi. Ancak Kürtlerin özerkliğine olan ilgisi –en azından o aşamada- aşiretler arası çekişmeleri ve güç kavgalarını kendisine unutturacak düzeyde değildi.¹²³

Diyarbakir Vali vekilliğini yürüten Şefik Bey’e göre Midyat “hükümet karşıtı eylemlerin merkezi” haline gelmişti ve buna son vermek için Heverki liderlerinin öldürülüp ailelerinin sürülmesi gerekmekteydi. Şefik Bey amacına, kısmen de olsa, Eylül 1914’te ulaştı: Ali Batte ve diğer Heverki liderleri yakalanmış, hapse atılmıştır.

¹¹⁹ Süryani araştırmacı İskender Debbaso Ali Batte’nin tehcir başladığında hapiste olduğunu, kendi hakimiyet alanlarındaki Süryanileri korumak için Batte’nin annesi annesi Fasile’nin girişimlerde bulunduğunu belirtiyor. Başka kaynaklar ise Ali Batte’nin cezaevinden kaçışını 1917 olarak verir. Ali Batte’nin kendisiyle aynı ismi taşıyan torunuyla görüşmemizde dedesinin tehcir devam ederken hapisten kaçtığını aktardı.

¹²⁰ Heverki liderlerinin Süryani ve Ermenileri korumasına dair kaynakların ilki 1915’te Mardin Süryani Deyrül Zafaran manastırında bulunan Melfono A. Mesih Karabaş’ın günlüğüdür. (Abed Na’man Qarabasch, *Vergossenes Blut: Geschichten der Greuel, die an den Christen in der Türkei verübt*, 1999 adıyla Almanca yayınlanmıştır). Elimizde günlüğün Kolo Suryoyo dergisinde tefrika halinde 2000 yılında yayınlanan “*Katliamlarda Hristiyanlık*” başlıklı Türkçe çevirisi bulunmaktadır. Kolo Suryoyo No 127, 128, 129, 2000, Glane, Netherland. Çalışmada referans olarak bu çeviriyi kullandık.

İkinci kaynak Süryani Ortodoks Papazı Süleyman Hinno’nun Suriye’de bulunduğu sırada Süryani göçmenlerden topladığı bilgilerin yer aldığı günlüktür. Bu günlüğün de “*1915 Turabdin bölgesi*” başlığı altında Kolo Suryoyo dergisinde 1993 yılında yayınlanan Türkçe çevirisini kullandık. İki kaynakla ilgili detaylı bir sentez için *Massacres, resistance, protectors*, David Gaunt, Gorgias Press, 2006, New Jersey, s. 197-270.

¹²¹ Turabidin’den Baltık’a, Nezirê Cibo, Kovarabir, 3 Ağustos 2011.

¹²² Bazı kaynaklar Heverkilerin kökeninin Ezidi olduğunu, zulme uğramış olmalarından dolayı Süryanilerle yakınlık kurduklarını ileri sürer. in *Social Relations in Ottoman Diyarbakir*, Jongerden, Verheij, s. 248, Brill, 2012, Leiden.

¹²³ Cegerxwin’e göre Dekşuri lideri İzedin Ali Batte’ye güçlerini birleştirmeyi ve İngilizlerden yardım alarak kendi devletlerini kurmayı önerir. Ali Batte bu devletin başı olacağına dair teminat almak istediği için anlaşma gerçekleşmez. *Hayat Hikayem*, Cegerxwin, s.38-40, Evrensel Basım Yayın, 2003, İstanbul.

Tehcir başladığında Ali Batte ve sağ kolu Şemun Harput hapishanesindedir. Kimi kaynaklara göre annesi **Fasile**'nin inisiyatifıyla¹²⁴, kimilerine göre ise bizzat Batte'nin gönderdiği talimatlarla Heverkiler bölgedeki Süryanileri ve Ermenileri tehcir ve katliamlardan korumaya çalışırlar.

Haziran 1915'te Midyat'ta Ermeni ve Süryani Protestan ileri gelenleri tutuklanır ve ardından öldürülürler. Bu olay şehirdeki tüm Süryanilerin korkuya kapılmasına, kendilerini korumak için mahallelerinde barikatlar kurmalarına sebep olur. 2 Temmuz 1915'te Hacı Başar Bey Midyat'ın Kürt ve Arap aşiret reislerini bir araya getirir ve Hristiyanlara yapacakları saldırıya desteklerini ister.

Ali Batte'nin kendisiyle aynı ismi taşıyan 82 yaşındaki torunu Ali Batte'ye göre o tarihte dedesi Şemun'la birlikte hapisten kaçmıştır. Şehirde bir toplantının yapılacağı haberi kendisine ulaşınca Şemun'a birlikte gitmelerini önerir. Şemun reddeder, asıl amacın her aşiretin "kendi Hristiyanlarını" katletmesini sağlamak olduğunu anlatır. Nusaybin'de izini bulduğumuz torunu Batte o günleri bize şöyle aktardı: *"Alike Batte yine de toplantıya gitti. Katliama desteğini istedikleri zaman "Kim Hristiyanları vurursa beni karşısında bulur" diye gürledi. Biz, Çelebiler ve Mala İsmail, yani tüm Heverkiler sahip çıktık. Sonra birbirimizle ağalık için kavgamız oldu ama Ferman'da birlikte hareket ettik, Hristiyanları koruduk"*.¹²⁵ Torun Batte'ye göre dedesi sadece kendi mıntıkasını, Midyat, İdil, Dargeçit ve Nusaybin'i koruyabilmişti. Gercüş'ün Dekşuri'lerin kontrolünde olan yarısına müdahale edemeyecek, Hristiyanların mallarına el koymak amacıyla Dekşuriler katliama katılacaklardı.

Torun Batte'nin aktardığı gibi Ali Batte hapisten kaçarak bizzat katliamlara engel olabilmiş miydi ? Osmanlı arşivlerine göre Ali Batte'nin en azından Nisan 1915'e kadar hapiste olduğunu biliyoruz. Arşivlerdeki başka kayıtlar, kesin tarih içermeseler de, bu tarihten sonra da bir süre daha hapiste olduğunu düşündürüyor. İskender Debbaso'ya göre Ali Batte o tarihte hapisten çıkamadı, taraftarları, annesi ve aşiretin merkezi sayılan Mzizex'liler (bugünkü adıyla Doğançay'lılar) Hristiyanları korumada aktif rol aldılar¹²⁶. 19 Temmuz 1915'te Midyat'ın Hristiyan mahallelerine Ömeryan aşireti ve güvenlik güçleri saldırır. Katliam yaşanır, mahallenin savunmasını organize edenler Ayn Wardo'ya çekilirler. Geriye kalanları Heverki'ler kurtarır, bir kısmının saldırıya uğramadan Ayn Wardo'ya ulaşmalarını sağlarken, diğerlerini kendi köylerinde saklarlar¹²⁷. İleride göreceğimiz gibi

¹²⁴ İskender Debbaso ile görüşme, Kasım 2013, Midyat.

¹²⁵ Ali Batte'nin torunu Ali Batte ile görüşme, Kasım 2013, Nusaybin.

¹²⁶ Yukarıda bahsettiğimiz Circo'yu koruyan Mala Sino ailesi de Ali Batte'ye bağlıydı. N. B. ile görüşme, 2013, Midyat.

¹²⁷ *Massacres, resistance, protectors*, David Gaunt, op.cit, 186, 192-195.

Ayn Wardo bir direniş üssüne dönüşecek, kaçabilen Süryanilerin ve Ermenilerin sığınma mekanı olacaktır.

Katliamların yankıları Harput cezaevine de ulaşmıştır. Ali Batte yoldaşı Şemun'u öldürmemeleri için her gün yetkililere rüşvet verir. Tutuklanan Süryani ve Ermeni ileri gelenleri Harput cezaevine getirilmektedir. Harput Süryanilerinden, gazete sahibi Aşir Yusuf da tutuklananlar arasındadır. Şemun'a *"Bir gün para da bitecek, seni de beni de götürcekler"* der. Dediği gibi olur, Yusuf'u asmaya götürdükleri zaman artık Ali Batte ve Şemun'un müdahale gücü kalmamıştır. Onu kurtaramazlar, ama hapishaneden kaçmayı başarırlar. Heverkilerin diğer liderleri, Çelebi ve Haco hapiste kalmıştır. **Çelebi**'nin yokluğunda karısı **Nazeli** Süryani ve Ermenilerin kurtarılmasını organize eder. Kendi bölgesindekilerin daha güvenli olan Rayite Tor İzlo'ya (Midyat'ın güneyinde kalan bölgeye) ulaşmaları için adamlarını görevlendirir. Savaş sonunda hapisten çıktığında ise Çelebi Süryanilere yardımcı olur, köylerine geri dönmelerini sağlar. Aşiretin başka bir lideri **Sarohan** da Rayite'dekileri korur.¹²⁸ 1917'de Basiribin köyünde Süryanilere yönelik yeniden saldırılar olduğu zaman Ali Batte'nin hayatta kalanları kendi köyüne götürerek koruduğu aktarılır.¹²⁹ Savaş sonrasında Ali Batte bölgede devlet otoritesini tanımadığını daha büyük çaplı bir eylemle duyuracaktır. 11 Mayıs 1919'da 100 kadar adamıyla birlikte Nusaybin'i basar. *"Ağalar Hristiyan ve Müslüman, herkesten haksız yere para alıyorlardı. Ali Batte onlardan halkın parasını fazlasıyla geri aldı. Hepsini cezalandırdı, "Nusaybinliler o para sizindir" dedi"* diye anlatıyor Torun Batte. *"Bir kadın geldi, 'Devlet oğlumu dört senedir hapse koymuş, sen nasıl ağasın ?' diye serzenişte bulundu. Ali Batte bunun üzerine hapishaneye doğru yöneldi. Türkçe bilmiyordu, kimliği bile yoktu, bu yüzden bize kalan fotoğrafı da yok. Şemun onun tercümanıydı. Çocuğu serbest bırakması için savcıyla konuşalım, yapma etme dediyse de dinletemedi. Ali Batte cezaevinin kapısını açtı, içeridekileri serbest bıraktı. Savcıyı ve kaymakamı da rehin alıp dağa götürdü"*. Aylarca devam eden takip sonucunda 18 Ağustos 1919'da Ali Batte'nin yeri tespit edilir, güvenlik güçleri ve devlet yanlısı aşiretlerle girdiği çatışmada öldürülür.

Kardeşi gibi gördüğü Şemun hayattadır, 1964'e kadar yaşamını sürdürür. "Neden ben değil de o öldürüldü ?" diye her gün ağladığı anlatılır.

¹²⁸ İskender Debbaso ile görüşme, op.cit. Ancak daha sonra Çelebi ve Sarohan Dekşurilerle ve devletle yakınlaşacaktır. Çelebi, Sarohan ve oğlu Serhan Ağalar 1907-1910 arasında da Süryani köylerine saldırılarda bulunmuş, arazi ve mallarına el koymuştu. Bu sebeple aşiretin bu kolunun reislerini "vicdanlı"lar arasında değerlendirmek güçtür. *Tanzimat'tan sonra Tur Abdin'de Aşiretler ve Hristiyanlar*, Suavi Aydın, Mardin Tebliğleri, s. 148-153, Hrانت Dink Vakfı yayınları, Ekim 2013, İstanbul.

¹²⁹ Basiribin Şemun'un kardeşinin köyüdür. Armalto'dan aktaran Yves Ternon, Mardin 1915, s.355, Belge yay. 2013.

Ali Batte öldürüldükten sonra aile Suriye'ye kaçar. 1950'de Demokrat Parti hükümeti af çıkarana kadar orada kalırlar. Sonra Nusaybin'e yerleşirler. *“Ali Batte öldürüldükten sonra Hristiyanlar korumasız kaldılar, başları eğik kaldı. Başka ülkelere gittiler”* diye anlatıyor torun Batte. *“Devlet biz gittikten sonra yandaşı olan amcam Hüseyin Çelebi ile birlikte Mzizex'de herşeyi yıktı. Eşyalarımızı üç gün üç gece yaktilar, dumanı Suriye'den görülebiliyordu. Devlet Heverkilerin o günlerdeki tavrını hiç unutmadı. Bölgede cezaevine düşenlere halen sorarlar: Heverki misin, Dekşuri misin, ona göre muamele edeceğiz diye. Çünkü o zaman neredeysek şimdi de oradayız, devletin karşısındayız”*.

Midyat'ta diğer vicdanlı duruş sergileyenler

Midyat Süryani Kültür Derneği'nin kurucusu Yuhanna Aktaş'ın ailesi Heverki'lerden **Zahrani Haco** ya da diğer ismiyle Hacoyê Xortik tarafından kurtarılır¹³⁰. Köyleri Baksıyan Zahrani Haco'nun hüküm sürdüğü bölgededir. Tehcir ve katliamlar başladığında Haco Baksıyan ve Der Kube köylülerinin daha güvenli kabul edilen Hah (Anıtlı) köyüne ulaştırılmalarını sağlar. Başlarına bir şey gelmemesi için yolda kendisi de onlara eşlik eder. Baksıyanlılar savaş süresince Hah'ta kalırlar. Sonra yine Heverkilerden Çelebi Ağa'nın yardımıyla köylerine dönerler.¹³¹ Zahrani Haco'nun torunu Süleyman Doğan ailenin Süryanileri korumasından dolayı bugüne kadar devlet tarafından iyi görülmediğini, Veli Küçük'ün bölgede görev yaptığı zamanda isimlerinin ölüm listesine eklendiğini aktardı.¹³²

Midyat'ın Hebsinas (Mercimekli) köyü ise toplu bir karşı koyuşa sahne olur. Süryanilerin ve Arapça konuşan Müslüman Mihellemi'lerin yaşadığı bu köyde tehcir haberi şaşkınlık yaratır. Aralarında güçlü bağlar bulunan iki topluluk bu kararı kabul etmez ve birlikte direnmeye karar verirler.¹³³ Çevre köylerden katliamlara katılan Rama aşireti üyeleri köyün etrafını sardığı zaman da birlikte savaşır. Çatışmadan galip çıksalar da Hebsinas artık güvenli değildir. Köyün ileri gelenleri

Hammetko, Hacı Hasan, Hacı Halil ve Ali Keleş'in öncülüğünde bir süre Süryanileri çevre mağara ve kuyularda saklar, geceleri onlara yemek götürürler. İlerleyen günlerde Süryani komşularını daha güvenli olduklarına inandıkları Ayn Wardo ve Enhel'e ulaştırırlar. Savaş sonrasında Hebsinas köylüleri evlerine geri döner. Köylüler arasındaki dayanışma uzun yıllar devam eder, çevre köylerle yaşanan anlaşmazlıklarda birlikte hareket ederler. Ama 90'lı yılların güvensiz ortamı Hebsinas'lı Süryanileri de İstanbul ve Avrupa'ya

¹³⁰ Pek çok kaynaktan geçen kurtarıcı Haco, Heverki liderlerinden III. Haco değil, burada sözü edilen Zahrani Haco'dur. Ailesi Heverkilere mensup Mala İsmail olarak bilinmektedir.

¹³¹ Yuhanna Aktaş'la 30.11.2010 tarihinde Midyat'ta yapılan görüşme. Süleyman Hinno, “1915 Turabdin bölgesi”, Kolo Suryoyo dergisi, 1993, Glane, Netherland. Massacres, David Gaunt, op. cit. s. 218

¹³² Süleyman Doğan'la görüşme, Kasım 2013, Nusaybin.

¹³³ Mihellemi Kültür Derneği Başkanı ve Hammetko'nun büyük torunu Mehmet Ali Aslan'la 30.11.2010 tarihinde Midyat'ta yapılan görüşme.

göçe zorlar. Bugün sadece bir Süryani ailenin yaşadığı köyde Hammetko'nun hikayeleri anlatılmaya devam ediyor.

Şeyh Fethullah Midyat'ta Süryanilerin ve Müslümanların 1915'ten bahsedildiğinde en çok andıkları isimlerden biri. Tehcire ve çete saldırılarına karşı direnen Süryani köyü Ayn Wardo'da çatışmalara müdahale etmesi ve barışı sağlaması bugünkü nesillere kadar aktarılmış. 1915'te Ayn Wardo'yu 60 gün boyunca kuşatan devlet güçleri direnişçileri yenemez, ancak güvensizlikten ötürü ateşkes elde edemezler. İki tarafın güvendiği tek kişi olarak bölgede sözü dinlenen Şeyh Fethullah'a başvurulur. Ayn Wardo'ya girdiğinde Şeyh Fethullah burada yapılmaya çalışan katliamın farkına varır ve köyü kuşatan aşiret reislerini *"Siz hangi hakla Hz. Muhammed'in Hristiyanlara verdiği ahdı bozdunuz ? Bizim yıllarca oluşturduğumuz güveni kırdınız ?"* diye azarlar.¹³⁴ Köye bir daha saldırılmayacağı sözünü aldıktan sonra ateşkesi sağlar. Daha sonra gittiği Gercüş'te bu defa Süryani çocukların katledildiğini işitir. Gercüşlülere *"Bu katliamı durdurmazsanız bu köye girmem. Burası haramdır"* şeklinde haber gönderir ve çocukları kurtarır. Şeyh Fethullah 1947'de vefat ettiğinde cenazesine Süryaniler kitlesel olarak katılır.

Vilayet genelinde çok sayıda yerleşim biriminde ileri gelenlerin sınırlı bir etkiye sahip olmakla birlikte katliamlara karşı çıktığını görüyoruz. Şırnak'ta Mala Agaya Sor, Beşiri'de Reşkotan reisi Heci Mihemedde Miste, Derik'te Mele Hesene Tawiki, Silvan'da Mele Abdullah vilayetin vicdanlı kişileri arasındadır.

¹³⁴ Mehmet Ali Aslan ve Şeyh Fethullah'ın büyük torunu Şeyh Abdülkadir'le 01.12.2010 tarihinde Midyat'ta yapılan görüşme. Süleyman Hınno, *"1915 Turabdin bölgesi"*, op. cit.

Savurlu Vehbi Efendi: “Hristiyanlara haksızlık yapmayın, günahdır”

Mardin bölgesinde 1915’e dair pek çok kaynakta Savur’da çoğu çocuk iki yüze yakın kişiyi kurtaran Vahabi Efendi’den bahsedilir¹³⁵. Sözü edilen kişi eski Diyarbakır ve Dersaadet Posta ve Telgraf Müdürü Vehbi Efendi’dir. Savur’un Ras el Harf mevkiindeki konağında ve çevredeki mağaralarda onlarca kişiyi saklayan Vehbi Efendi’nin 94 yaşındaki torunu Nusret Özbek’e Ankara’da ulaşabildik. Vehbi Efendi Nusret Bey’in babasının dayısı, aynı zamanda eşinin dedesiydi. Babasından, kayınpederinden ve bölgede yaşayan Süryanilerden Vehbi Efendi’yi dinlemiş, koruduğu kişileri tanıma imkanı olmuştu. İlerlemiş yaşına rağmen büyük bir nezaketle bize vakit ayırdı ve uzun uzun Vehbi Efendi’yi anlattı.

1915’te Savur’da az sayıda Ermeni yaşamaktadır, 1000 kişiye yakın bir nüfus şehir merkezinde toplanmıştır.¹³⁶ Çevredeki diğer yerleşim merkezlerinde olduğu gibi Süryani nüfus daha yoğundur. Savur merkeze yakın Qelet (Dereiçi), bugün de varlığını sürdüren, önemli bir Süryani yerleşim merkezidir. Vehbi Efendi o tarihte Posta ve Telgraf Nezareti Meclis-i İdare azalığından çoktan emekli olmuştur. Paris’te siyaset bilimi okumuş, II. Abdülhamid’in mabeyninde görev almış ve bu sırada sadakati sebebiyle kendisine “beylik” beratı verilmiş Vehbi Efendi emekliliğinde Savur’a dönmüştür.

Haziran 1915’te Savur’da tehcir ve katliamlar başlar. Qelet Vehbi Efendi’nin konağına çok yakındır, kaymakamın kadın-erkek köylüleri kabileye katıp götürdüğünü duyunca soluğu köyde alır. 87 erkek ve 8 kadını kabileden çekip kurtarır, evine götürür.¹³⁷ Ailenin “*şato gibi*” diye nitelediği geniş konakta tehcirden kurtarılan 95 Süryani “*ortalık sakinleşene kadar*” kalırlar. Bu sayıya gün geçtikçe yenileri eklenecek, başka şehirlerden tehcir edilen Ermeni ve Süryanilerden onlarcası Vehbi Efendi’ye sığınacaktır.

Konağın bulunduğu Ras el Harf mevki Sason ve Siirt kabilelerinin tehcir güzergahındadır. Siirt’teki Dominiken rahibeler ve seminer öğrencileri de kabileye dahil edilmiştir. Mardin’e doğru yolu yarılادıklarında kabileye çeteler saldırır, kadın ve çocukları taşlar, kıyafetlerini alırlar. Yaralı haldeki 20’ye yakın kadını Vehbi Efendi kurtarır. Evine götürür, aylarca bakar. Dominiken rahip Jacques Rhétoré’nin anlatımıyla “*Onlara çok onurlu bir şekilde davranır ve asla İslamiyete geçmelerini önermez*”. Tehcir sona erdikten sonra

¹³⁵ Racho Donef, Vehbi Efendi’nin kurtardığı bir kişinin tanıklığına dayanarak görevini yanlış bir şekilde “kaymakam” olarak verir. Bu ibare başka kaynaklarda da tekrarlanır. Yanlışlığın Vehbi Efendi’nin oğlu Abdüllatif Bey’in Belediye başkanı olmasından kaynaklanıyor olması muhtemeldir. *Righteous Muslims during the Genocide of 1915*, Racho Donef, 2010, Sydney.

¹³⁶ *Le génocide des Arméniens*, Raymond Kévorkian, op.cit. s.460-461

¹³⁷ Vehbi Efendi’nin torunu Nusret Özbek, aile üyeleri Atilla, Şükran ve Taci Özbek ile görüşme, Ağustos 2014, Ankara. Nusret Bey’e göre Vehbi Efendi “*Sen ne yapıyorsun ?*” diye çıkıştığı kaymakama hişmini alamamış ve bastonuyla dövmüştür.

onları Mardin’de güvende olacaklarına inandığı Hristiyanların evlerine ve Dominiken din adamlarına teslim edecektir.¹³⁸

+Vehbi Efendi’nin konağı tehcirden ya da amele taburlarından kaçan Sasonlu Ermenilerin de sığınak yeri olur. İsmi “kurtarıcı” olarak Sasonlu Ermeniler arasında bilinir hale gelir. Öyle ki 1916-1917’de Vehbi Efendi’nin bir akrabası Rusların kontrolüne giren bölgelerden kaçmak isterken Rus ordusunda savaşıyan Sasonlu bir Ermeni onlara yardımcı olur. Vehbi Efendi’nin akrabası olduğu için yanına refakatçiler vererek bölgeden çıkmalarını sağlar.

Vehbi Efendi aileleri öldürüldükten sonra çeşitli yerlerde saklanarak hayatta kalan Süryani çocukları da bulup evine getirir. Qelet, Savur, Bafawa, Xirbetahaw bölgelerinden 75 yetim çocuğu himayesine alır¹³⁹. Kaçırılan ve zorla alıkonan Süryani ve Ermeni kadınların ailelerine dönebilmelerini sağlar. “*Midyatlı S.T. ’nin annesini evli olduğu halde Savur’a kaçırmışlar. Kocasını Seyfo’dan sonra bulunuyor. Kocasının abisi Vehbi Efendi’den yardım istiyor. Vehbi Efendi kadını bulup, kocasına dönmek istediğini öğrenince iki adamını göndererek sağsalim evine ulaşmasını sağlıyor*” diye aktarıyor Midyat çevresinde sözlü tarih çalışmaları yürüten İskender Debbaso.

O günlerde eve sığınan yüzden fazla kişiye yetebilmesi için “nikra” denilen ve 2-3 teneke buğday alan büyük kazanlarda yemekler pişer, günde dokuz tandır ekmek yapılır. Tandırlar aynı zamanda eve yapılan baskınlarda çocukları saklamaya yararlar. Evin kadınları çocukları soğuk tandırların ve buğday deposunun içinde saklar. Hristiyanların mallarına bölgede el koyanlar Vehbi Efendi’nin onlara sahip çıkmasından ve evlerine dönmelerini sağlayacağını ilan etmesinden rahatsızdırlar. Vehbi Bey’i ihbar ederler. Bu sebeple kendisine sığınan bazı kişileri bir süre mağara ve kuyularda saklar.

Vicdanlı duruşu sebebiyle Süryaniler Vehbi Efendi’ye Süryanice “Babamız” anlamına gelen ve rahiplere hitap ederken kullanılan “*Ebuna*” adını verirler. Vehbi Efendi’nin 1924’teki vefatından sonra da çocukları ve torunlarına bölge Süryanileri aynı hürmeti gösterir. Nusret Bey 1976’da Midyat-İdil yol yapımında çalışırken İdil’in bir köyünden

¹³⁸ Siirt kafillesiyle tehcir edilen ve Vehbi Efendi’nin kurtardığı rahibe Issa Warina Mardin’e ulaştıktan sonra yaşadıklarını Dominiken din adamları Marie Dominique Berré, Jacques Rhétoré ve Hyacinthe Simon’a anlatır. Üçü de farklı yönlerinin altını çizerek anılarında bu tanıklığa yer verecektir. Vehbi Efendi’den Berré isim vermeden “*Yakın bir kasabanın Kürt reisi*”, Rhétoré “*Sor (Savur) ’dan bir Efendi*” şeklinde bahseder. Warina 1930’da yayınlanan kendi tanıklığında bu kişinin Vehbi Efendi olduğunu belirtecektir. *Les Chrétiens aux bêtes*, Jacques Rhétoré, s. 183, Cerf, 2005, Paris. *Mardine, la ville héroïque*, Hyacinthe Simon, s. 170-171, Namaan, 1991, Jounieh. *Massacres de Mardin*, Marie-Dominique Berré, Haigazian Armenological Review, vol. 17, s. 81-106, 1997, Beyrouth. *Les Catherinettes de Mésopotamie*, Missions Dominicaines, s. 19, 1930, Paris. Berré’nin sandığının aksine Vehbi Efendi Arap bir aileden gelmektedir.

¹³⁹ İskender Debbaso ile görüşme, op.cit.

geçer. Yaşlı bir Süryani yanına gelir, nereli ve hangi aileden olduğunu sorar. Vehbi Efendi'nin torunu olduğunu öğrenince “*Sende ilahi bir koku var*” diyerek ellerine sarılır.

Başka pek çok vicdanlı kişinin hayat hikayesinde de gördüğümüz, 1915'teki tavrın Cumhuriyet döneminde görülen muamelede belirleyici olması kuralı Vehbi Efendi'nin ailesi için de geçerli olur. Aile üyeleri 1925'te Şeyh Sait isyanından sonra, Şeyh Sait'e destek vermemiş oldukları halde, Savur'un ileri gelenlerinden olmaları gerekçesiyle Manisa'ya sürülür. 8 sene sürgünde kalırlar. Bu sırada ailenin mülkleri yok pahasına satılır.

Vehbi Efendi'den bugüne kalan, çocuklarına Hristiyanlara haksızlık yapmamalarını öğütleyen, aksini günah olarak gören, Kuran okumayı sevdiği kadar İncil de okuduğu bilinen ve hayvanlara en ufak bir kötü muameleyi kabul etmeyen bir kişinin hatırası olmuş. “*Kahverengi bir Arap atı vardı*” diye hatırlıyor Nusret Bey. “*Atı hiç kırbaçlamazdı. ‘Ben ellemem bunu, kırbaçlarsam rahatsız olur, günah işlemiş olurum. O nasıl yürümek isterse öyle götürsün’ derdi. Ve at bu şekilde kendi kendine giderdi. Onu evden Savur’a, Savur’dan eve götürürdü*”.

IV. Kastamonu Vilayeti

Çelişkili bir portre: Kastamonu Valisi Reşid Paşa

Kastamonu Vilayeti'nin 1915'teki durumu İttihat ve Terakki'nin tehciri meşrulaştırmak için öne sürdüğü tüm argümanların geçersiz olduğu bir ortama işaret ediyordu: nüfusun çoğunlukla Müslüman olduğu bir coğrafyada yaklaşık 13 bin Ermeni dağınık ve izole yerleşim birimlerinde yaşıyordu¹⁴⁰. Bölge ayrıca savaş alanından uzaktaydı. Bunlara rağmen İstanbul'dan Çankırı'ya sevk edilen Ermeni ileri gelenlerinin büyük kısmının vahşice öldürülmesine ve yerel halkın tehcir edilmesine sahne olacaktı. Bu zulme vilayetin sivil ve asker en üst düzeydeki memurları, dini önderleri ve eşrafi engel olmaya çalışacak, ancak başaramayacaktı.

İttihat ve Terakki yargılanmalarında verdiği ifadeyle vilayetteki direnişe dair ismi en çok anılan kişi Vali Reşid Paşa oldu. Soykırımdan hayatta kalan Ermenilerin tanıklıkları –

¹⁴⁰ *Le génocide des Arméniens*, Raymond Kévorkian, op.cit. s. 661

özellikle de Çankırı'ya sürülenler arasında yer alan Krikor Balakyan'ın anıları- Reşid Paşa'nın tehciri uygulamayı reddettiğini, bu sebeple kısa süre içinde görevden alındığını doğrular. Ancak kendi anılarında bu döneme yer veriş şekli ve daha sonraki kariyeri ne ölçüde bir karşı duruş sergilediği konusunda soru işaretleri doğurur.

1919'da görülen Katib-i mesuller davasında okunan ifadesine göre Reşid Paşa Bahaeddin Şakir'den Kastamonu Ermenilerinin tehcir edilmesini emreden bir tezkere alır. Bu emre uymayı reddettiği için hakkında “*Türklerin değil Ermenilerin valisi*” sözleri çıkarılır, kısa süre sonra da görevden alınır.¹⁴¹ Çankırı'da sürgünde bulunan Ermeni aydınları onun görevden alınıp yerine Ankara Ermenilerini katleden Atıf'ın atandığını duyduklarında telaşlanırlar. Uzun yıllar Mülkiye'de Siyasal Tarih dersi veren, aynı zamanda yazar ve gazeteci Diran Kelekyan Peder Krikor Balakyan'a bu tayinin sonları olacağını söyler. “*Atıf Kastamonu Valiliği'ne atanmış... Birkaç gün içinde görevinin başında olacak. Günlerimiz sayılı. (...) Şimdiden ölüme hazırlanmalı*” ifadelerinde bulunur¹⁴².

Diran Kelekyan'ın endişelerinde haklı olduğu Atıf göreve başlar başlamaz anlaşılır. Kelekyan'ı iki jandarma eşliğinde “yargılanmak üzere Diyarbakır Divan-ı Harbi'ne” gönderir. Ancak yola çıkarıldıktan iki hafta sonra, Sivas yakınlarında Kızılırmak Köprüsünde katledilir.¹⁴³ Balakyan Reşit Paşa'nın İttihatçıların bu tür “*canice davranışlarına şahsen muhalif olduğuna*” inanır. Ancak kendisi henüz görevdeyken Çankırı'dan gönderilen iki kafilenin hazin sonu – 82 kişiden sadece 7'si hayatta kalacaktır- vilayette hüküm süren Katib-i Mesule söz geçiremediğinin, tehcir ve katliamlara pek engel olamadığının göstergesidir.

Balakyan'a göre Reşit Paşa “*Ermenilerin Osmanlı'nın direği olduğunu, onlarsız memleketin fakirliğe sürükleneceğini, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Ermenileri yok etme isteğinin vatanın çıkarlarına ters düşen dar görüşlü bir politika olduğunu*” açıkça dile getirmektedir¹⁴⁴. Buna benzer düşünceleri Reşid Paşa'nın –pek o kadar açıkça olmayan, hatta gayet üstü kapalı bir biçimde- anılarında ifade ettiğini görürüz. Kastamonu'daki görevi sırasında Ermenilerin yaşadıklarına ya da İttihatçıların yargılanması sırasında verdiği ifadede belirttiklerine hiç değinmeyen Reşid Paşa ancak şu cümleleri kurar:

“Umumî Harpte neler yaptığımızı ve bize içten, dıştan neler yapıldığını hatırlatmak istemem. (...) Türk unsuru bu dört yılın bütün ağırlığını omuzlarında taşıdı. Çökmeğe

¹⁴¹ *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, op.cit. s. 153-154.

¹⁴² *Ermenilerin Golgothası*, Krikor Balakyan, s. 158-159, Belge Yayınları, 2014, İstanbul.

¹⁴³ Okulun mezunlarıyla ile birlikte hocalarını da kapsayan Mülkiye Şeref Kitabı'nda Diran Kelekyan'ın biyografisine yer verilir. Ölümüne ilişkin “1 Eylül 1918'de İstanbul'da vefat etti” notu düşülmüştür. Uzun yıllar hizmet verdiği Mülkiye - öldürüldüğü sırada Sivas'ta valilik görevinde bulunan Muammer de öğrencileri arasındadır- Kelekyan'ın ölümünü ne yazık ki doğru aktarmayı başaramamıştır.

¹⁴⁴ *Ermenilerin Golgothası*, Krikor Balakyan, op.cit. s.154-155

mahkûm bir devleti zindeleştirmek hülyasıyla malını, canını - hayrete değer bir ısrarla ve eşsiz bir cömertlikle - ortaya attı. Sekiz, on cephede - yarı aç, yarı çıplak - dövüştü. Altı yüz yıldan beri aynı topraklar üzerinde ve aynı bayrak altında kardeş kardeş yaşadığı milletlerden ihanet gördü, pusulara uğradı, tuzaklara düştü. (...) Ben tarihin seyrini değiştirecek sahnelerle dolu olan bu kanlı facianın ilk perdeleri oynanırken, Kastamonu’da vali idim. Bir milletin nasıl eridiğini, içtimaî muvazenenin derece derece nasıl bozulduğunu orada gözümle görüyor, hastalanacak kadar üzülüyor ve vilâyeti felaketli iktisat buhranlarına karşı, imkân dairesinde, korumak için didinip duruyordum. (...) Babiâli, devlet adamlığı kabiliyetinden mahrum kimselerle dolu olduğu için, bu imkânı görmek şöyle dursun, son güne kadar böyle bir lüzumu bile hissetmedi. Bununla beraber eli ve eteği temiz kalmış kimseleri iş başından uzaklaştırmaktan o Babiâli çekinmedi. Meşrutiyet inkılâbındaki müsbet hizmetlerime rağmen beni de - serkeşlik isnat ederek - işten çıkardı.

Lâkin İttihat ve Terakki Cemiyeti yine başkaydı. Cemiyetin hükümeti, cemiyete mensup memurlarını kolaylıkla fedadan çekinmiyordu. Cemiyet ise, bu suretle eza gören kardeşlerinin gönlünü almaktan geri kalmıyordu. Nitekim Dahiliye Nazırı sıfatı ile beni azleden rahmetli Talât Bey (Paşa) cemiyet lideri sıfatı ile hatırıma okşamayı ihmal etmedi, beni Ergani sancağından mebus çıkarttı, yeni kurulan bankalardan birinin idaresine de aza seçtirdi.”¹⁴⁵

Anılarının geri kalanı gibi, bu sözler de İttihat ve Terakki övgüsüyle doludur. Reşid Paşa zaten Meşrutiyet zamanından beri İttihat ve Terakki üyesidir, parti kendisini Ergani’den mebus seçtirmiştir, velhasıl partinin “*kardeşlerinden*” biridir. Bahsettiği “*kanlı facia*” (önceki cümleler dikkate alındığında) Ermeni soykırımı değil, 1. Dünya Savaşı’dır. “*İçtimaî muvazenenin (toplumsal dengenin) derece derece nasıl bozulduğunu gözümle görüyor, hastalanacak kadar üzülüyor ve vilâyeti felaketli iktisat buhranlarına karşı korumak için didinip duruyordum*” derken tehcir ve katliamların olası ekonomik ve toplumsal etkilerinden söz eder gibidir. Ancak varsayımımız doğruysa bile bunu çok üstü kapalı bir şekilde yaptığı kesindir. Valilikten azledilişine dair tek ifadesi kendisine “*serkeşlik* (başkaldırı) *isnat edilmesi*”dir. Burada tehcir emirlerine karşı gelişini kastettiğini düşünmek mümkündür, ama durum böyleyse bile metnin geri kalanının içerdiği İttihatçılara dair yüksek dozda övgüler ve hatta tehcirden “*harp yılları içinde askeri bir zaruretle tatbik olunan muamele*”¹⁴⁶ diye söz edişi Reşid Paşa’nın tam olarak neye “başkaldırdığını” sorgulatmaktadır. Reşid Paşa’nın İstanbul yargılamalarında verdiği ifadenin tam metni araştırmacıların erişimine açılırsa belki bu karanlık noktaları aydınlatma imkanı doğabilir.

Bir ihtimal Reşit Paşa’nın “*zaruret*” olarak gördüğü tehciire karşı çıkmadan sadece öldürmeleri reddetmiş olmasıdır. Başka bir olasılık ise, tıpkı Diyarbekir Valisi Hamid Bey

¹⁴⁵ Reşit Paşa’nın hatıraları, Reşid Paşa, Cevdet R. Yularkıran, s. 5-7, Tan, 1939, İstanbul.

¹⁴⁶ Ibidem, s. 39

gibi, anılarını “resmi görüş süzgecinden” geçirmesidir. Zira Katib-i Mesuller davası karar metninde yer alan ifadesinden alıntılar anılarıyla taban tabana zıttır: “*Kastamonu Ermenilerinin genel nüfusa nisbeten pek azınlıkta olmalarına ve Tehcir Kanunu’na uygun olarak cinayetleri de görülmemesine binaen ve “Ben elimi kana boyamam” tabiriyle ısrarla tehcire muhalefet eden Vali Reşid Paşa’nın Kastamonu Katib-i Mesulu Hasan Fehmi’nin bir dizi girişimiyle azledilmiş olduğu ortaya çıkmıştır*”. Ayrıca karardaki ifadelere göre halkı Ermeniler aleyhinde kışkırttığı ve hükümet işlerine karıştığı için Reşid Paşa Hasan Fehmi’nin görevden alınmasını istemiştir.¹⁴⁷

Şu aşamada Reşid Paşa’ya dair elimizdeki bilgiler çelişkilerle doludur. Ancak Kastamonu Vilayetinde hakkında daha net bilgilere ulaşabildiğimiz başka Vicdanlılardan söz edeceğiz.

Kastamonu Jandarma Kumandanı İzzet Bey: “İleride yaptıklarınızdan mesul edileceksiniz”

Krikor Balakyan ve diğer aydınlar için Çankırı’daki sürgün günleri boyunca onlara kısa süre de olsa umut ışığı olan bir kişi vardır: Çankırı Mutasarrıf vekilliğini yürüten Kastamonu Jandarma Kumandanı İzzet Bey¹⁴⁸. “*Duyarlı ve nazik bir Çerkes*” olarak tanımladıkları mutasarrıf vekili Ermeni sürgünlere yakınlık gösterir. O günlerde sürgün edilen aydınların İstanbul hariç istedikleri bir yere gidebilmelerine izin çıkmıştır. Ancak neresinin güvenli olduğunu bilmediklerinden dostluğuna güvendikleri İzzet Bey’e danışmak isterler. Balakyan’ın düşüncesi Armaş manastırı’na gitmek ve savaşın sonuna kadar orada kalmaktır. İzzet Bey Balakyan ve Kelekyan’a Çankırı’dan kıpırdamamalarını tavsiye eder. Ağustos 1915’te İzzet Bey’in müdahale edemeyeceği bir yerde olmaları tehlikelidir. Her türlü yolculuğun saldırı için bir fırsat bekleyen çetelerin ekmeğine yağ sürme riski vardır. Balakyan ve 18 arkadaşı İzzet Bey’i dinlerler, ancak aralarında Dr. Sevag Çilingiryan ve şair Taniel Varujan’ın olduğu 11 kişilik bir grup ne pahasına olursa olsun Çankırı’dan ayrılmaya karar verir. Balakyan tüm çabalarına karşın onları kararlarından vazgeçiremez. Yola çıkışlarından 6 saat sonra Çankırı İttihat ve Terakki Kulübü’nün emriyle Halo’nun çetesi kafiye pusu kurar ve hepsini vahşice öldürür. Kafiye eşlik eden polis ve jandarma eri olanlara göz yumar. Yaşananları Balakyan’a kafilenin arabacısı ağlayarak anlatır. Genç arabacı gördüklerinden çok etkilenmiştir. “*Bu işin sonu cehennemlik. Böyle ekmek parası kazanılmaz. Yarın atlarımı satıp bu şehirden gideceğim*” der.

¹⁴⁷ Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, op.cit. s. 658.

¹⁴⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri İzzet Bey’in Balakyan’ın kendisinden söz ettiği Ağustos 1915’te Kastamonu Jandarma Kumandanı olduğunu doğrulasa da Çankırı Mutasarrıf Vekilliği yürüttüğüne dair bir bilgi içermemektedir.

Balakyan ve diğerlerini uyarak kurtaran İzzet Bey yaşanan katliamı soruşturmak için olay yerine gider ve çete üyelerini yakalar. Saldırganlar cinayetleri Çankırı İttihat ve Terakki Kulübü'nün emriyle işlediğini itiraf eder.

Atıf'ın Kastamonu Valiliği'ne gelişiyle İzzet Bey'in vilayet dahilindeki Ermenileri koruması zorlaşmıştır. Taşköprü'de urgancılıkla uğraşan 150 hane Ermeni'nin Der Zor'a tehciri emredilir. Balakyan'ın anlatımıyla “*tehcire açıkça muhalafet eden*” İzzet bey olayı kafiye yola çıktıktan sonra öğrenir, emrindeki jandarma kendisinden habersiz bu işte kullanıldığı için çılgına döner. Bu sırada 850 kişilik, içinde kadın ve çocukların da yer aldığı kafiye dört saat kadar ilerlemiştir. İzzet Bey kafiye yoldan geri döndürür. Der Zor'a sevk edilmek üzere Ankara'ya gönderilen 400 kişilik bir grubun daha evlerine dönmelerini sağlar¹⁴⁹. Bu müdahaleleri ile İzzet Bey İttihatçıların şimşeklerini üzerine çeker. Kastamonu Katib-i Mesulu Hasan Fehmi kendisine dair bir itibarsızlaştırma kampanyası yürütür, sağda solda “*Ermenilerin tehcirine mani olduğu için tarih ve gelecek İzzet Bey'e lanet okuyacaktır*” şeklinde beyanlarda bulunur.¹⁵⁰ Vali Atıf ise İzzet Bey'i vilayetten göndermenin yollarını aramaya başlamıştır.¹⁵¹ Bir süre sonra istediğini elde edecek, İzzet Bey'i Mamuretülaziz Jandarma Mıntika Müfettişliği'ne tayin ettirecektir.¹⁵²

Mamuretülaziz'e göndererek İzzet Bey'den kurtulduğunu zanneden Atıf, aksine onu ölümsüz kılacak bir hamleye imza attığından habersizdir. Kastamonu gibi tehcirin az sayıda bir nüfusu etkilediği bir vilayette yaşananlara tahammül edemeyen İzzet Bey'in büyük ölçekli katliamların yaşandığı Mamuretülaziz'de gördükleri karşısında susmayacağı açıktır. Sözü nü sakınmadan her yerde “*Ermenileri teb'id etmiş olan memurlarla jandarma zâbitânının alçak ve namussuz olduklarını ve bu memurların ileride yaptıklarından amirleri eliyle şiddetle mesul edileceklerini*” söyler. İzzet Bey'in çekinmeden, Fransızların deyişiyle “*Kediye kedi diyerek*” ettiği bu sözlerin vilayette hayli gürültü kopardığı Vali Sabit'in kendisinin emekliye sevk edilmesini istediği telgrafından anlaşılmaktadır. Tehcir ve katliam emirlerine karşı gelen onlarca devlet görevlisinin tavrına dair arşivlerden temizlenen yazışmaların arasında gözden kaçmış olduğu anlaşılan bu telgraf oldukça kıymetlidir: ilk

¹⁴⁹ *Ermenilerin Golgothası*, Krikor Balakyan, op.cit. s.164.

Katib-i mesuller davasının yedinci oturumunda ifade veren Eczacı Krikor Efendi Çankırı'nın yüz hane kadar yerli ahalisinin tamamının tehcir edildiğini, İstanbul'dan sürülen 180 kişiden de sadece 30'unun hayatta kaldığını ifade eder. Cemal Oğuz'un idare ettiği Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin yaptıkları katliamlardan dolayı İzzet Bey'in çok üzgün olduğunu ve kendisini ziyaret eden Ermenilerin yanında üzüntüsünden ağladığını aktarır. 1920'de görülen Cemal Oğuz ve Nureddin Beyler davasında ise tehcirden sağ kurtulan Mihail Ohannes Ayaş'a sevk edilen beş Ermeni'nin öldürülmesini İzzet Bey'in soruşturduğunu aktarır. in *Tehcir ve Taktik*, op.cit. s.154.

¹⁵⁰ Binbaşı Mustafa Şeref Bey'in Katib-i Mesuller davası kararında atıfta bulunulan ifadesi. in *Tehcir ve Taktik*, op.cit. s. 659. 8 Ocak 1920'de açıklanan karardaki atıflardan İzzet Bey'in bu tarihte önceden vefat etmiş olduğunu öğreniyoruz. Mustafa Şeref Bey'e göre tehcirin iyi netice vermeyeceğini düşündüğü için İzzet Bey'le Vali Atıf'ın arası açılmıştır.

¹⁵¹ BOA. DH.ŞFR 506/ 47, 09/Ks/1331.

¹⁵² BOA. DH.EUM.6.Şb, 6/1, 02/R /1334. Balakyan anılarında hatalı olarak Atıf'ın İzzet Bey'i Diyarbakır'a tayin ettirdiğini yazar. *Ermenilerin Golgothası*, op.cit. s.165

defa tehcire açık bir karşı duruşu ve bu duruşun bedeli olarak görevden alınma/emekliye sevk edilmeyi resmi olarak belgelemektedir.¹⁵³

DH.ŞFR. 535/58

TELGRAF

Mahreci: Elaziz

Tarihi: 5/8/332

Dâhiliye Nezâretine

Şifre

Ne yaptığı ve ne de söylediğinde bir hiss-i vazife ve vataniye olmayan Jandarma Mıntika Müfettişi İzzet Beyin kendisi Kastamonu Alay Kumandanlığında iken Ermenilerin sevkine muhalefet ettiğinden Vali Reşit Paşa ile birlikte kaldırıldığı ve buralarda da Ermenilerin ne için teb'îd edildiği ve Ermenileri teb'îd etmiş olan memurlarla jandarma zâbitânının alçak ve namussuz olduklarını ve bu memurların mahâret-ül-emr şiddetle mesul edileceklerini Ermenilerin müdâfaa vekili gibi söylemektedir. Vatanın selameti için hükümetçe bi'l-mecburiye yapılmış olan bir icraata karşı infisâlât-ı şahsiyesi için olarak icraat-ı siyaset-i hükümeti tenkit ve hükümetin ruh-ı icraatı olan jandarmalara karşı da bu yolda beyanâtta bulunan bir zâtın jandarma müfettişliğinde istihdâmı bittabi muvâfık olamayacağı gibi esasen her istediğine de nail olamadığından dolayı hükümete dargın bulunan bu gibi zevâtın da vaktiyle tekâüde sevk edilmesi münasip olacağını arz ederim. 5 Teşrîn-i evvel 332.

Vali Sâbit¹⁵⁴

Vali'nin istediği gibi İzzet Bey bir süre sonra, 3 Eylül 1917'de emekliye sevk edilir.¹⁵⁵ Bu tarihten sonra İzzet Bey'in izini kaybediyoruz. Ömrünün, umut ettiği gibi, tehcirden mesul olanların yargılandıklarını görmeye yetmediğini Binbaşı Mustafa Şeref Bey'in Katib-i Mesuller davasında verdiği ifadeden anlıyoruz. 1854 Halep doğumlu İzzet Bey'in ailesi o dönemlerde bölgeye yerleştirilmeye başlanan ve daha sonra gençlerinin Jandarma Alayı'nda istihdam edileceği Suriye Çerkeslerinden olmalıdır. Mehmed Cemil Efendi isminde bir oğlu olduğu bilgisinden başka ailesine dair bir ize ulaşamadık¹⁵⁶. Ancak Hasan Fehmi'nin iddiasının tam aksinin gerçekleştiğini, "tarih ve geleceğin İzzet Bey'i iyilikle andığını" ifade edebiliriz.

¹⁵³ Celal Bey başta olmak üzere Dahiliye Nezareti'ne tehcire karşı çıkış telgrafları gönderdiklerini ifade eden hiçbir görevlinin yazışmalarının izine arşivlerde rastlamak mümkün değildir.

¹⁵⁴ BOA. DH.ŞFR 535/58, 05/Tş/1332. Transkripsiyon: Ömer Türkoğlu.

¹⁵⁵ BOA. İ.DUİT. 166/7, 16/Za/1335.

¹⁵⁶ BOA. DH.SAİDd, 116/203, 29/Z /1291

Kastamonu Müslümanları: “Biz memleketimizde böyle şey istemeyiz”

İttihat ve Terakki Yöneticileri ana davası iddianamesi Kastamonu Müslüman ileri gelenlerinin de tehcire ve katliamlara karşı çıktığını vurgular. “Memleketin müftüsüyle şeyhler ve eşrafından bir insan kalabalığı” Vali Reşid Paşa’ya şu sözleri ifade eder: “*Civar vilayetlerden Ermenileri mezbahaya sevk eder gibi çoluk ve çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkarak katl ediyorlarmış. Biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Allah’ın gazabından korkarız. Küfr ile hükümet payidar olur, zulm ile payidar olmaz. Aman rica ederiz bizim vilayette böyle bir muamele yapılmasın*”. “Vali tarafından kendilerine böyle bir hale katiyen meydan verilmeyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine” heyetin sevinçten gözlerinin yaşardığı aktarılır.¹⁵⁷

İddianameye göre bu olay yazılı beyanlarla teyid edilmiştir. Bu konuşmayı aktaranlardan birinin mahkemeye verdiği ifadesi yoluyla Reşid Paşa olması muhtemeldir. İddianame “beyanlardan” bahsettiği için birden fazla kişinin –belki de sözü edilen müftü, şeyhler ve eşraftan kişilerin- bu hususta ifade verdiğini düşünebiliriz. Ancak bu konuda kesin bilgilere ulaşma konusunda yine İstanbul yargılamaları soruşturma dosyalarının erişime açık olmaması engeliyle karşılaşıyoruz. Yine bu sebeple iddianamenin söz ettiği şeyhler ve eşraftan kişilerin kim oldukları konusunda fikir yürütebilir, ancak kesin bir yargıya varamayız.

Kimliğini tereddütsüz tespit edebileceğimiz tek kişi o dönem **Kastamonu müftüsü** olan **Hafız Osman Nuri**’dir. Babası da müftülük yapmış olan Hafız Osman Nuri’ye dair bir iz bulabilmek için Kastamonu’da görüşmeler yaptık, ancak tehcire karşı aldığı tutumun şehrin toplumsal belleğinden silindiğini gözlemledik. Hafız Osman Nuri’ye dair tek hatırlanan anılar Şapka Kanunu sırasında Mustafa Kemal’le yaptığı konuşmaydı¹⁵⁸. Kastamonu müftülüğünde kendisinin bir fotoğrafına ulaşabildik, ancak aile izini bulmak mümkün olmadı.

İttihatçılar aleyhine davalarda ifade veren Kastamonulu Hacı Tevfik, Cevdet ve Salim Efendiler, Meclis-i İdare eski Başkatibi Besim, Müderris Hoca Mehmed Efendi, Tüccar Ahmed ve dava vekili İzzet 1915’te “*Memleketimizde böyle şey istemeyiz*” diyenler arasında mıdır ? Hacı Tevfik ile Müftü Hafız Osman Nuri’nin babası Hafız Mehmed Emin ve müderris Hoca Mehmed Efendi’nin İttihat ve Terakki’den hiç hazzetmediklerini, Kastamonu ulemasının bir kısmının İttihatçıların yanında yer almasına karşı çıkarak Cemiyet-i İlmiye adında ayrı bir dernek kurduklarını biliyoruz.¹⁵⁹ Ancak 1915’teki tavırlarına dair daha net bir

¹⁵⁷ *Tehcir ve Taktik*, op.cit. s.237-238

¹⁵⁸ Hafız Osman Nuri’nin görev yaptığı Atabey Camii ve Kastamonu müftülüğünde yapılan görüşmeler, Nisan 2011.

¹⁵⁹ Belleten, 70. cilt, 258. Sayı, s. 638, Türk Tarih Kurumu, 2006, Ankara.

bilgi elimizde yok. İstanbul yargılamaları soruşturma dosyalarındaki ifadeleri erişime açılana kadar tehcir ve katliamlara karşı çıkan Kastamonuluları, Hafız Osman Nuri dışında, anonim saymak durumundayız.

V. Sivas Vilayeti

1915'te tehcir ve katliamlara en radikal karşı çıkışların görüldüğü bölgelerden biri Sivas Vilayeti'di. Dersim sancağında olduğu gibi, Sivas Vilayeti'nde de vicdanlı duruş sergileyenler Ermenilere sadece sığınacak bir yer ya da yiyecek sağlamakla kalmayacak, hayatlarını bazen devlet güçleriyle çatışmayı göze alarak korumaya çalışacaklardı.

Emir Paşa: “Ne sen insan incit, ne kimse seni incitsin”

Sivas'a komşu Akdağmadeni kazasında yaşayanlar Haziran 1915'te Yozgat Terzili civarındaki Ermeni köylerinin yakıldığını haber alır. Akdağmadeni Ermeni gençlerinden bir grup aynı akıbete uğramamak için Akdağ'ın tepelerine sığınır. Günler geçtikçe sayıları artar: bölgedeki köylerden tehcir ve katliamlardan kaçanlar, koşulları toplama kamplarını aratmayan amele taburlarından kurtulanlar ya da fedai gruplarıyla direniş örgütlemeye karar verenler, hepsi Akdağ'a sığınmıştır. Kadınlar ve çocukların da aralarında olduğu kalabalık bir grup oluştururlar. Devlet güçleri peşlerindedir, sadece saklanmak yetmez, sığındıkları bölgeyi koruyabilmek için silahlanırlar. Bu mücadelelerinde en önemli destekçileri Sivaslı Çerkes Emir Paşa olacaktır.

Emir Paşa Abhazya doğumludur. Çerkes sürgünü sırasında 3-4 yaşlarındadır. Annesini ve babasını sürgünde kaybetmiş, doğduğu yerlerden uzakta Ali Ağa'nın Sivas'taki evine sığınmıştır. Sivas'ın en zengin kişilerinden olan Ali Ağa Emir Paşa'yı oğlu gibi büyütür, eğitimiyle ilgilenir, İstanbul'da hukuk fakültesine yollar.¹⁶⁰ Sivas'a dönen Emir Paşa bir süre

¹⁶⁰ Emir Paşa'nın hayat hikayesi konusunda Emeni kaynaklarının aktardıkları, TBMM albümü, ailesinden edinilen bilgiler ve Osmanlı arşivleri kayıtları farklılık gösteriyor. Emir Paşa'nın direnişlerine destek oluşunu aktaran Nazar Kapikian ve Gulbenk Kaloustian çocuk yaşta Kafkaslardan sürüldüğünü, ailesini ve herşeyini kaybetmiş olarak Sivas'a geldiğini, Ali Ağa'nın ona sahip çıktığını anlatıyor. *La résistance héroïque d'Akdagh*, Nazar Kapikian, Gulbenk Kaloustian, Marseille, 1932 (Ermenice baskı).

TBMM albümü halasıyla evlenen İskan Müdürü Mehmet Ali bey'in onu evlat edindiğini aktarıyor. Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarına göre ise Emir Paşa Ali Mahir Bey'in oğlu. Doğum kaydı arşivde bulunmadığı için Ali Mahir Bey'in kendisinin evlat edinmiş olması da mümkün. 20 Mayıs 1861'de “Sivas'ta iskan olunan Çerkes muhacirleri reislerinden olup Kolağalık rütbesi Mecidiye nişanı verilen İbrahim Bey'in vefatı cihetiyle anılan rütbe ve nişan” oğlu Ali Mahir Bey'e takdim ediliyor. 1895'te ise Emir Paşa'nın bir dönem “şekavet”le suçlanıp Harput'a sürüldüğünü görüyoruz. BOA. A.)MKT.MHM. 219/86, 10/Za/1277, BOA. BEO. 499/37380 , 20/R/1312.

vilayetin nüfus nazırlığı görevini yürütür. Sivas Vilayeti İdare Meclisi Azalığı'na seçilir. Bu görevleri sırasında önce “rütbe-i salise” daha sonra da “Paşa” ünvanının kendisine verildiğini görüyoruz¹⁶¹.

1915'te Emir Paşa elli yaşlarındadır. Tehcir yollarına sürülen Ermeniler ona ailesini kaybettiği Çerkes sürgününü hatırlatır. Rusların Çerkeslere yaptığıнын aynısını Osmanlı'nın Ermenilere reva gördüğünü düşünür¹⁶². Bu adaletsizliğe isyan eder, harekete geçmeye karar verir. Kızılırmak vadisinde sığınacak bir yer arayan Ermenileri çalışanları gibi gösterek kurtarır. Gemerek'teki büyük çiftliğinde ise 150 genci saklar. Ama başka yerlerdeki katliamlara engel olamadığı için huzursuzdur. Akdağ'ın tepelerinde direnen Ermenilerin varlığını duyduğu zaman aklına onları desteklemek gelir. “*Madem elimden bu faciayı durdurmak gelmiyor, hiç olmazsa direnişçilere yardım edeyim*” diye düşünür. Akdağ fedailerine haber gönderir, çiftliğinde sakladığı ve askeri eğitim verdiği gençleri silahlandırıp yanlarına gönderebileceğini iletir.

Bir akşam fedailerden bir grup Emir Paşa'yı evinde ziyaret eder. Emir Paşa hepsine yeni silahlarını teslim eder. Duygusal ve yüreklendirici olduğu kadar 1915'in şartlarında beklenmedik bir konuşma yapar. “*Şimdi bana söz verin çocuklar. Bahtsız kardeşlerinizi kurtarmak için çalışacaksınız. Cesurca mücadele edeceksiniz. Halkı zor günler yaşarken, ölüm kalım savaşı verirken, silahı eline almayı reddeden ve kendini düşünenler, halkını acılar ve zulüm altında korumasız bırakanlar şerefsizdir. Çocuklar, siz Ermenisiniz, ben Müslümanım. İnsanlarınızı savunmansanız lanet olsun size !*”. Hepsinden mücadelelerine sadık kalacaklarının sözünü aldıktan sonra alınlarından öperek uğurlar.¹⁶³

Akdağ'ın mağalarında aileleriyle birlikte saklanan 4000'e yakın kişi Emir Paşa'nın yardımıyla 1917'ye kadar direnir. 1922'ye kadar bölgede kalırlar, daha sonra Kemalist güçlerin gelişiyile birlikte önce Samsun'a, oradan da İstanbul'a geçerler.

Akdağ'da direnen fedailerden ikisi, Nazar Kapikian ve Gulbenk Kaloustian 1930'larda Fransa'ya yerleşir ve Emir Paşa'nın hikayesine yer verdikleri anılarını yayınlarlar. Emir Paşa'nın büyük riskler alarak Ermenilere yardım etmeye çalıştığını başka tanıklıklar da doğrular. Gemerekli S.M. Markaryan 1919'da Adana'dan yazdığı bir mektupta Gemerek Ermenilerinin nasıl katledildiğini, ailesinin Müslüman olarak iki yıl boyunca hayatta

¹⁶¹ Selçuk Duman'a göre “Sadettin Paşa ile yakınlık kuran Emir Paşa'nın paşalık payesi alması alaylı sistem içerisinde kolay olmuştur”. 1. Dönem Sivas Milletvekilleri ve siyasi hayattaki yerleri, Cumhuriyet Dönemi Sivas Semp. 2008. Kapikian ve Kaloustian savaş zamanı orduya yardım ettiği için bu ünvanın kendisine verildiğini aktarır. *La résistance héroïque*, op.cit. s.68. Osmanlı Arşivlerinde kendisinden Paşa ünvanıyla 1909'dan itibaren bahsedildiğini görürüz. BOA. BEO. 3545/265818, 19/R/1327.

¹⁶² Kapikian ve Kaloustian Emir Paşa'nın duygu ve düşüncelerini ayrıntılarla, ondan uzun alıntılarla betimlerler. Emir Paşa'yla iki yıl boyunca yakın bir dostluk kurdukları anlaşılır.

¹⁶³ *La résistance héroïque*, op.cit. s.68-71.

kalabildiğini anlatır. Ancak bir süre sonra Müslümanlaşmış Ermenilere de saldırılar başlar. “Üçüncü yıl beni de öldürmeye götürüyorlardı, Sivaslı Çerkez Emir Paşa’nın sayesinde ölümden kurtuldum” diye anlatır.¹⁶⁴ Nasıl kurtulduğunun detaylarını vermez, ama tanıklığından 1917 sonrasında da Emir Paşa’nın ulaşabildiği yerlerde Ermenileri koruduğunu görebiliyoruz. Sivas’ın Prapert (günümüzde Günyamaç) köyünden Onnik Melikian’ın tanıklığı ise isim vermeden “Çerkes Vali” diyerek Emir Paşa’yı anlatır.¹⁶⁵ Melikian türlü badireler atlattıktan sonra tehcir kafilesinden birkaç kişiyle birlikte kaçmayı başarır. Emir Paşa onlara silah, yiyecek ve elbise yardımında bulunur ve çevre köylerin halini, Sivas’tan Prapert’e kadar yolların cesetlerle dolu olduğunu anlatır. Katliamlara katılanlar için “Kudurmuş köpekler” tabirini kullanır. Umutsuzluğa kapılan Melikian ve arkadaşlarını teskin eder. Yaşadığı müddetçe onlara her şekilde yardım etmeye söz verir. Daha sonra Melikian ve arkadaşları Hafik Kalesi’nde saklandıkları zaman da onlara yardım için silahlı adamlarını gönderir.

Emir Paşa tüm imkanlarını Ermenileri kurtarmak için seferber ederken oğlu Hamid bizzat katliamlarda yer alır¹⁶⁶. Kapikyan ve Kaloustian’ın anlattığı baba-oğul yüzleşmesini okurken sarsılmamak elde değildir.

“Emir Paşa tam bir kasap olan bu oğlunu reddetmişti. Bir keresinde yanına çağırdı, suratına bir tokat attı ve şunları söyledi: “*Seni katil serseri ! Bir gün gelecek, bu yaptıkların yüzünden asılacaksın. Darağacına çıkacaksın. Ve ipini ben çekeceğim. O gün, senin cesedinin başında oturup rakı içeceğim. Yüreğim ancak o zaman soğur.*”

Bu konuşma gerçekten yaşanmış mıdır, yoksa Kapikian ve Kaloustian’ın çok sevdikleri anlaşılan Emir Paşa’ya atfetmek istedikleri bir öykü müdür, kesin olarak ifade etmemiz mümkün değil. Ancak İttihatçılardan nefret eden, bir dönem Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi, sözlerini çekinmeden ve çoğu zaman sertçe ifade eden Emir Paşa’nın soykırıma iştirak eden oğlu Hamid’le ciddi bir çatışma yaşayacağını tahmin edebiliriz.

Emir Paşa’ya dair daha fazla bilgi edinmek için ailesine ulaşmak istediğimizde tam da bu yüzden bir tereddüt yaşadık. İzine ulaştığımız Solmaz Marşan Emir Paşa’nın oğlu Hamid’in torunuydu ve tüm bu yaşananlara ilişkin ne kendisinin, ne de diğer aile üyelerinin

¹⁶⁴ Tsayn Darabelots (Acı Çekenlerin Sesi), B. Donabedian, s. 331, Hagop Turabian Basımevi, 1922, Paris.

¹⁶⁵ *Humanity in the Midst of Inhumanity*, Shahkeh Yaylaian Setian, s. 42-62, Xlibris, 2011. Soykırımdan hayatta kalanların tanıklıklarında devlet görevlilerinin mevkinin sıklıkla karıştırıldığı görülür. Özellikle küçük yerleşim birimlerinde yaşayanların devlet hiyerarşisine aşina olmamaları şaşırtıcı değildir. “Paşa” diye adlandırılan, yüzlerce silahlı adama emreden bir kişi gözlerine en yüksek mülki amir gibi görünebilir. Burada soykırımı şiddetle uygulayan Sivas Valisi Muammer’den bahsedilmediği açıktır. Melikian’ın öyküsündeki bazı ayrıntılar, yardım şekli (silah ve adam temini) ve bölgede Ermenilere bu ölçekte başka silah yardımı yapan kimsenin bulunmaması söz konusu “Çerkes Vali”nin Emir Paşa olduğunu düşündürmektedir.

¹⁶⁶ “Emir Paşa oğlu Hamid” tehcir kafilelerini soyan ve ölüme gönderen Uzunyayla çetelerinin başıdır. *Le génocide des Arméniens*, Raymond Kévorkian, op.cit. s. 535, 544, 550. *Le livre souvenir de Sebastia*, s. 142.

en ufak bir bilgisi yoktu. Bu dönemler aile içinde hiç konuşulmamış, aktarılmamıştı. Solmaz Hanım’a yüzlerce Ermeni’yi korumuş büyük dedesinden bahsederken, dedesinin ise katliamlara karışmış olduğunu nasıl dile getirecektik ? Görüşmemiz sırasında bizi büyük bir olgunlukla, şaşırarak ve duygulanarak dinledi. Soykırımdan hayatta kalanların tanıklıkları büyük dedesinin hiç bilmediği yönlerini anlatıyordu. Oğlu Hamid’le yukarıda bahsettiğimiz türde bir konuşmadan ya da aralarının açık olduğundan haberi yoktu. Yüzlerce kişiyi saklayan o büyük çiftliklerin, evlerin artık var olmadığını belirtti. Emir Paşa’ya ait -aralarında anılarının da bulunması muhtemel- evrakların yıllar önce Cemal Kutay’a verildiğini, ancak onun bu konuda bir çalışma yapmadığı gibi, belgeleri de aileye iade etmediğini aktardı. Aile Cemal Kutay’ın ölümünden sonra da evrakları yakınlarından almak için girişimde bulunmuş, ancak başaramamış.¹⁶⁷ Bahsedilen belgelerin gün yüzüne çıkarılması Emir Paşa’nın hikayesindeki pek çok noktaya da açıklık getirecektir.

Emir Paşa’nın savaş sonrasındaki yaşamı kamuoyunun daha fazla bildiği bir döneme tekabül ediyor. Mustafa Kemal 1919’da Sivas Kongresi’ni düzenlemek için girişimlerde bulunurken Emir Paşa kendisine ve yürüttüğü mücadeleye mesafelidir. İttihat ve Terakki mensuplarının etrafında toplanmış olmaları hiç hoşuna gitmez, önce Sivas’ta kongre toplanmasına engel olmak ister. Ancak Mustafa Kemal Emir Paşa’yı ikna edecek en önemli hassasiyetini yakalamıştır: Çerkes kimliği. Yanına aldığı Rauf Orbay ve Bekir Sami gibi Çerkeslerle birlikte Emir Paşa’yı Çerkeslerin haklarının gözetileceğine ikna eder . Bu tarihten sonra Emir Paşa imkanlarını Mustafa Kemal için seferber edecektir. 1. Dönem Meclis’te Sivas milletvekili seçilir. Ancak verilen sözlerin aksine, kimsenin Çerkeslerin hakkını savunmak gibi bir derdi olmamasından ve her yerde sadece “Türk” sözünün hakim olmasından rahatsızdır. Meclis’te yapacağı “*Rica ederim ki yalnız Türklük namını istimal etmeyelim. Çünkü, Türklük namına biz buraya cem olmadık. Rica ederim yalnız Türkler değil, Müslümanlar demek, hatta Osmanlı demek kafidir efendim*” konuşması bunun işaretidir. Bir süre sonra Sivas’ta yazılan şapka kanunu karşıtı bir bildiri yüzünden -bildiriyle bir ilgisi olmadığı halde, oğlunun Terakkiperver Fırka üyeliği sebep gösterilerek- kendini sanık sandalyesinde bulur ve 3 yıl Isparta’ya sürgüne mahkum olur. Ermenileri sakladığı o büyük çiftlikler dahil, tüm mal varlığına el konulur. 1940 yılında Sivas’ta vefat eder. Çevresinde erdemli, bilgili, diplomat ve stratejist olarak bilinen, misafir ağırlamayı ve ava çıkmayı seven Emir Paşa yıllar sonra dahi hayat felsefesi olarak benimsediği ve yanındakilerin kendisinden sık sık dinlediği dizelerle hatırlanacaktır:

“Ne sen nasdan incin, ne de senden insan incinsin
Ne sen bedbaht ol her an, ne de eyle hemcinsin

¹⁶⁷ Solmaz Marşan’la görüşme, Temmuz 2014, İstanbul.

Ne sen insan incit de, ne nas seni incitsin
Ne nası sen vurasın, ne de seni hem cinsin”¹⁶⁸

Sivas Vilayeti’nin diğer vicdanlıları

Vilayetin farklı kazalarında tehcir sırasında yaşanan manzaralar tanık olanları isyan ettirir.

Merzifonlu iki Türk kabilelerle gelenlere ya da komşularına yardım etmeye çalışanları vazgeçirmek, onlara gözdağı vermek için kurban seçilir. Evlerinde Ermenileri sakladıkları tespit edilen iki kardeş tutuklanır, elleri bağlı bir şekilde Müslüman mahallesinin bütün sokaklarında dolaştırılır. Bu olayla Ermenileri korumak isteyen Merzifonlular sindirilir.¹⁶⁹ Araştırmızda isimleri verilmeyen bu iki Merzifonlu’nun kimler olduğunu tespit edemedik.

Mesudiye ileri gelenleri ise şehre perişan bir halde varan ve Müslüman oldukları halde tehcirleri emredilen Ordulu Ermenileri kurtarmaya çalışırlar. Şeyhülislamıya yazıkları telgrafta çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan kafilenin “*İslamiyeti kabul ettiklerine şüphelerinin olmadığını*” belirtir, “*bu Osmanlıların mağduriyetlerine şeriat-ı gara cevaz vermeyeceği*”ni ifade ederek “*münasip bir mahalde iskanlarını*” talep ederler¹⁷⁰. Telgrafta **Ali Çavuşzade İsmail, Serdarzade Mustafa, Müftü İbrahim, Kasaba imamı Arif ve Şer’iyye Başkatibi Raif**’in imzaları vardır. Bu isimlerden sadece Serdarzade Mustafa’ya dair daha fazla bilgiye ulaşabildik. Kendisi Meclis-i Mebusan’da Şark-i Karahisar Mebusluğu yapmış, daha sonra Erzurum Kongresine katılacak ve 1. Dönem Meclis’te tekrar milletvekili olacak Mustafa Atay’dır. Bazı kaynaklar kendisinin bağımsız mebus olduğunu ifade etseler de İttihat ve Terakki’ye yakınlığı bilinmektedir¹⁷¹. Karahisar-ı Şarki Ermenileri’nin 1896’da yaşanan katliamlarda Serdarzade Mustafa’yı sorumlular arasında saydığını belirten gazete haberleri mevcuttur¹⁷². 1915’teki tavrına dair net bir bilgi olmadığı için “vicdanlılar” arasında ismini sayamıyoruz. Ancak Müslümanlaştırılmış Ermenilerin tehcirine karşı çıktığı, gönderdiği telgrafta dayanarak, söylenebilir.

Ödek köylü Kadir Çavuş büyük riskler alarak Divriği dağlarında saklanan Harutyun Şigitsyan ve altı arkadaşına 1,5 yıl boyunca yemek götürür, yardım eder¹⁷³. Başka bir Divriğili tanık, Artin Şigyan Karahisar ve Ödek köylülerinin kendilerine çok yardım ettiğini,

¹⁶⁸ Nas: İnsan. Kapikian ve Kaloustian bu şiire Ermenice harflerle Türkçe olarak yer verirler. Şiir Mevlevi muhibbi olarak bilinen Muvakkitzâde Muhammed Pertev’in bir eseriyle çok benzerlik gösterir.

¹⁶⁹ *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian*, op.cit. II. Cilt s.71, not 26.

¹⁷⁰ Telgrafi ilk defa araştırmacı Sait Çetinoğlu yayınlamıştır. *1915’te Mesudiye’den yükselen vicdanın sesi*, Taraf Gazetesi, 18.11.2010

¹⁷¹ *Milli Mücadelede Kongreler Dönemi ve İttihatçılık Sorunu*, Derviş Kılınçkaya, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, ss. 103-133, Mart 2011, Ankara.

¹⁷² *The Revolution of 1908 in Turkey*, Aykut Kansu, s. 277, not 201, Brill, 1997.

¹⁷³ *Tsayn Darabelots* (Acı Çekenlerin Sesi), B. Donabedian, op.cit. s. 243

Kadir Çavuş'un 21 kişiye yemek taşıdığını anlatır¹⁷⁴. Bu yüzden devlet güçlerinden çok baskı görür, saklanan Ermenilerin yerini söylemesi için sürekli taciz edilir. Sonunda kendisi de birkaç ay dağlarda kaçak hayatı yaşamaya mahkum olur. Uzun süre direnir, ama askerler evini yakmakla tehdit edince boyun eğmek ve yerlerini söylemek zorunda kalır. Dağlarda saklanan Divriğili Ermenilerin bir kısmı yine de Rusların kontrolündeki Erzincan'a ulaşarak hayatta kalmayı başarır. Kendisine ulaştığımız Kadir Çavuş'un torunu Mehmet Rıza Yüksel büyük dedesinin saklanan Ermenilere yemek götürmesinin aile içinde anlatıldığını aktardı. Bu kişilerin Ödek köyü civarından ayrılmadan önce altınlarını Kadir Çavuş'a teslim etmek istediklerini, "*Sende dursun, geri dönebilirsek alırız senden*" dediklerini, ancak dedesinin kabul etmediğini ekledi.

Zaralı Ali Efendi'nin hikayesi 1915'te ender rastlanır hale gelen bir dostluğa sadakat öyküsüdür. Zara'da uzun yıllar belediye başkanlığında bulunmuş Ali Efendi, aynı zamanda girişimcidir, ilçedeki alayın ihtiyacını karşılamak için Zara'nın ilk un fabrikasını kurar.¹⁷⁵ Bölgede büyük arazileri ve çiftlikleri olan Mihran Vartanian'ın yakın arkadaşı ve iş ortağıdır. Mihran Efendi'nin kardeşleri Dr. Bagdasar Vartanian ve eczacı Vahan Vartanian Sarıkamış cephesinde askerdirler. Ocak 1915'te Mihran Efendi'ye kardeşi Bagdasar'ın tifo olduğu haberi ulaşır. Mihran Efendi cepheye kadar gider, kardeşini bulur ve iyileştirmek için eve getirir. Kardeşini kurtarmayı başarır ancak aynı hastalığa kendisi yakalanmıştır, Şubat 1915'te vefat eder. Mart sonunda şehrin diğer ileri gelenleriyle birlikte Bagdasar ve Vahan tutuklanır, bir süre sonra kendilerinden haber alınamaz, öldürüldükleri anlaşır. Mihran Efendi'nin eşi Rebeka, yedi çocuğuyla birlikte yapayalnız kalmıştır. Ali Efendi vefat etmeden önce Mihran Efendi'ye söz vermiştir, ona bir şey olduğu takdirde ailesine sahip çıkacaktır. Tehcirin başlayacağı haberini aldığı Rebeka'nın yanına koşar, vakit kaybetmeden çocukları alıp kendisiyle birlikte gelmelerini söyler. O telaş içinde Rebeka yanına dört şey alır: Mihran Efendi'nin karda giydiği kalın pelerini, biraz tülbent, ağır bir pirinç mumluk ve bir parça şeker.

Ali Efendi onları şehrin dışında bulunan, un fabrikasına yakın çiftlik evine götürür.¹⁷⁶ Gündüzleri hiç ses çıkarmadan evin içinde saklanırlar, ancak gece hava almak için çatıya çıkabilirler. Rebeka'nın neden seçtiğini kendisinin de bilmediği malzemeler çok işine yarayacaktır. Pelerini battaniye olarak kullanır, pirinç mumlukla küçük şeker parçaları kırıp tülbentin işine sarar, ağlayıp yerlerini belli etmesinler diye bebeklere emzik olarak verir. Ali Efendi her gün onlara yiyecek getirir.

¹⁷⁴ Ibidem, s. 276.

¹⁷⁵ *Dünden bugüne Zara*, Adnan Mahiroğulları, 1999, Sivas.

¹⁷⁶ Ali Efendi'nin torunu Kenan Kurt'la görüşme, İstanbul.

Rebeka'nın Sivas'ta yaşayan annesi büyük çocuklardan Muşeg ve Armenuhi'yi daha güvenli olduğu gerekçesiyle Sivas'a götürür. Oysa Sivas güvenli değildir. Ali Efendi Sivas'ta olduklarını duyunca çocukları Zara'ya geri getirmeleri için güvendiği bir arabacısını gönderir. Zara yolunda askerler arabayı durdurur. Arabacının *“Ali Efendi bu çocukları Zara'ya kollarına zarar gelmeden getirmemi emretti. Ben de bunu yerine getireceğim. Onlara bir şey yapmak için önce beni çiğnemeniz gerekir”* demesiyle geçmelerine izin verilir. Ali Efendi çocukları Zara'ya getirterek hayatlarını kurtarmıştır. Sivas'taki aile üyelerinin tamamı tehcir edilir, içlerinden sadece biri hayatta kalabilir.

Ermenileri saklayanların da cezalandırılacağı duyulunca Ali Efendi Rebeka'ya kurtulabilmeleri için sadece kağıt üzerinde Müslüman olmalarını önerir. Rebeka tereddüt edince onu teskin eder. *“Müslüman nüfusu arttırmak değil derdim. Yeterince varlar. Bu kötü zamanlar geçene kadar öyle görünürsünüz, kalbinizde ve zihninizde Hristiyan kalırsınız”* der. Aile görüntüde Müslüman olur, isimlerini değiştirir. Bu şekilde 1919'a kadar sadece Türkçe konuşarak Zara'da yaşayabilirler.

Çocuklardan Hamazasp bir gün başka bir Müslümanlaşmış Ermeni çocuğa “dönme” denerek saldırıldığını görür. Yardımına yetişir, çocuğu kurtarır. Ama ertesi gün saldırgan çocuklar bıçaklarla bu defa Hamazasp'a saldırmaya çalışırlar. Durumdan haberdar edilen Ali Efendi çocukların ailesiyle konuşur, Vartanian'ların kendi koruması altında olduğunu, her kim onlara dokunursa bedelinin ağır olacağını söyler. Bu olaydan sonra artık kimse “dönme” diyerek onlara sataşamaz.

Zara'da kaldıkları süre boyunca Ali Efendi onları korumaya devam eder. Aile Mart 1919'da İstanbul'a, 1921'de ise Amerika'ya yerleşir. Bize hikayeyi aktaran Hamazasp'ın oğlu Richard Vartanian Ali Efendi'nin isminin ailede saygıyla ve minnetle anıldığını, küçük yaşta bile onun kim olduğunu bildiğini, aileyi nasıl koruduğunun anlatıldığını belirtti.¹⁷⁷

Richard Vartanian 1986'da Zara'ya giderek Ali Efendi'nin torunlarıyla görüşür, ancak daha sonra izlerini kaybeder. Tıpkı büyük dedesi gibi kendisi de Zara Belediye Başkanlığı yapmış Ali Efendi'nin torunu Aydın Kurt'un izini bulduk. Aydın Bey'in çocukları Kenan ve Yusuf Ziya Kurt'tan aldığımız bilgilere göre Ali Efendi'nin Vartanian'ları koruyuşu aile içinde kuşaktan kuşağa aktarılmış. Ali Efendi'nin “Zara'yı Zara yapan” birlikte yaşam kültürüne bağlı olduğunu, hem bu sebeple hem de çok sevdiği Mihran Efendi'ye verdiği sözü tutmak için Vartanian ailesini koruduğunu ifade ettiler. Bize hikayeyi aktaran Richard Vartanian'la ailenin tekrar buluşması ihtimali onları ayrıca sevindirdi.

¹⁷⁷ Richard Vartanian'ın Taner Akçam'a mektubu, Ağustos 2014.

Emir Paşa'nın koruduğu ve yukarıda bahsettiğimiz **Prapert** (Günyamaç) köyünden Onnik Melikian ve tanıdıkları ise vilayette pek çok kişinin yardımıyla hayatta kalır. Köydeki erkeklerin götürüleceğini yakın bir köyde oturan asker **Vasfi Bey** onlara haber verir, onun sayesinde vaktinde kaçabilirler. Köyün en zengini Nazaret Ağa önce Müslüman olarak tehcirden kurtulur, ancak Müslüman olanları da sürmeye başladıklarında komşusu **Karagilioğlu**'nun evinde saklanır. Melikian'a bir süre Koçhisar Başkatibi yardım eder, daha sonra Kumandan **Çerkes Rıza Bey** başlarına bir şey gelmeden Kayseri üzerinden Adana'ya gidebilmelerini sağlar.¹⁷⁸ Sözü edilen kişilerin kimler olduğunu ve bugün yaşayan akrabalarını tespit etmek mümkün olmadı.

VI. Erzurum Vilayeti

1915'te şiddetli katliamlara sahne olacak Erzurum Vilayeti, bir çoğu sınırlı bir etkiye sahip olsa da, çok sayıda direnişe ev sahipliği yapacaktır.

Bayezid mutasarrıfı Bagh Efendi

Yaklaşan katliamı haber vererek Bayezid (Doğu Beyazıt) Ermenilerini kurtaran Bagh Efendi hakkında elimizdeki nadir bilgileri iki farklı tanıklıktan öğrenebiliyoruz. Ailesi Bayezid'den kurtulan Gevorg Burnazyan'ın aktardığına göre Erzincan'da bölge yöneticilerinin ve İttihat ve Terakki mensuplarının katıldığı bir toplantı düzenlenir. Tehcir ve katliamların her şehirde bir katib-i mesulün gözetiminde yapılması kararlaştırılır. Bayezid mutasarrıfı Bagh Efendi kendisinin gereken tedbirleri alacağını söyleyerek partinin birini göndermesini reddeder. Bayezid'e döner dönmez şehrin Ermeni ileri gelenlerini toplayarak onlara yaklaşan tehlikeyi haber verir ve Rus sınırına kaçmalarını öğütler. Burnazyan'a göre Bagh Efendi o akşam onlara haber vermeseydi ertesi gün Bayezid Ermenileri'nin tamamı katledilecekti.¹⁷⁹

Benzer bir tanıklığı Paris'te görüştüğümüz Michel Marian bize ilettili. Bayezid'li olan babasının ailesini, tüm Bayezid Ermenileri ile birlikte, katliamı önceden haber vererek kaçmalarını sağlayan Bagh Efendi kurtarır.¹⁸⁰ Her iki tanıklıkta da Bagh Efendi'nin görevi "mutasarrıf" olarak belirtilir. Ancak o tarihte Bagh Efendi adında bir mutasarrıf yoktur, hatalı telaffuz edildiğini düşünerek isminin Bağ, Bah, Bahi, Bahr, hatta Bahri olabileceğini varsaysak dahi bu isimde bir idari yöneticiye bölgede rastlamıyoruz.

Başka bir sıkıntılı husus, Bayezid'in 1914-1918 yılları arasında Rusların kontrolünde olmasıdır. Bahsedilen koruma bu sebeple ancak 1914 öncesi ya da 1918 sonrasında

¹⁷⁸ *Humanity in the Midst of Inhumanity*, Shahkeh Yaylaian Setian, op.cit. s.48 ve 58-59.

¹⁷⁹ *Les pratiques de sauvetage durant le génocide des Arméniens*, Hasmik Tevosyan, in *La résistance aux génocides*, s.195, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 2008, Paris.

¹⁸⁰ Michel Marian ile görüşme, Aralık 2014, Paris.

gerçekleşmiş olabilir. 1918’de kısa bir süreliğine Bayezid mutasarrıflığına -daha önce soykırıma karşı çıkışını gördüğümüz eski Mardin mutasarrıfı- Hilmi Bey atanır¹⁸¹. Bahsedilen mutasarrıf Hilmi Bey ise iki farklı tanığın ismini neden Bagh Efendi olarak hatırladıklarını anlamak güçtür. Hilmi Bey’in Bahri adında bir oğlu olduğunu, özellikle Kürtlerde bazı kişileri kızlarının ya da oğullarının ismiyle anmanın yaygın olduğunu –örneğin “Bavê Mîstefe” (Mustafa’nın babası) şeklinde- biliyoruz. Ancak Bayezid Ermenileri’nin de aynı yaklaşımla Hilmi Bey’i oğlu Bahri’nin ismiyle andıklarını gösteren bir bilgiye ulaşamadık.

Başka bir ihtimal Bagh Efendi’nin hatalı bir şekilde mutasarrıf olarak anılmasıdır. Eşraftan ya da dini liderlerden biri olması mümkündür. Bölgede o dönem etkin Abdülbari (başka bir söyleyişle Bari) Efendi isminde bir Nakşibendi Şeyhini görüyoruz. Katliamları Bayezid Ermenilerine haber veren Bari Efendi miydi? Bunu ifade etmek için yeterli bilgi elimizde mevcut değil. Bu sebeple Bayezid Ermenilerini, büyük ihtimalle 1920’de Kemalist güçlerin bölgeye gelmek üzere oldukları sırada koruyan Bagh Efendi’nin kimliği şimdilik anonim kalacak gibi görünüyor.

Gumek köylüleri ve İsmail Ağa’nın hanımı

Kiği’nin Herdif köyü Ermenilerinin bir kısmı köye baskın yapılmış yakınlarındaki Alevi köyü Gumek’e doğru kaçarlar. Gumeklilerin bir kısmının, özellikle de İsmail Ağa’nın hanımının onları koruduğuna dair çok sayıda tanıklık mevcuttur. Herdifli Manug Medzigyan köylülerin saldırılara 3-4 saat direndiklerini, sonra bir kısmının Gumek, diğerlerinin ise Maskan tarafına kaçtıklarını anlatır. Maskan tarafına kaçanlar öldürülür. Gumeklilerin bir kısmı ise –tanıklıktan bazı Gumeklinin katliama karıştığını anlaşıyor- Herdiflilere sahip çıkar. **İsmail Ağa’nın hanımı** Manug Medzigyan’la birlikte dört kişiyi yedi gün boyunca evinde saklar. Daha sonra tanıklıkta ismi “*Kalişekh*” olarak geçen, Kürtçe “yaşlı şeyh” anlamına gelen “Kalê Şêx” olması muhtemel bir kişi gelir ve saklanan Ermenileri evine götürür. Medzigyan’ın gelinini ve iki oğlunu da bulup yanlarına getirir. 18 ay boyunca onları evinde saklar. Medzigyanlar daha sonra Rusların kontrolündeki bölgeye ulaşırlar.¹⁸² Medzigyan’ın “*Dersim’e gitmeseydim bir gün sağ bırakmazlardı. Gümekliler yada Maskanlılar muhakkak vuracaklardı*” ifadesinden İsmail Ağa’nın evinde uzun süre kalmalarının mümkün olmadığını ve bahsettikleri “yaşlı şeyhin” Dersimli olduğunu anlıyoruz.

Başka bir tanıklık Herdif’in 150 haneden oluşan nüfusunun çoğunun katledildiğini, az sayıda Ermeni’nin 1 saat uzaklıktaki Gumek’e sığındığını aktarır. Kurtarılanların bir kısmı

¹⁸¹ BOA. İ.DUİT, 42/82, 15/B/1336

¹⁸² *Tsayn Darabelots* (Acı Çekenlerin Sesi), B. Donabedian, op.cit. s.19.

tanıklığın yazıldığı Nisan 1917’de Rus kontrolündeki Erzurum’a ulaşmıştır. Diğerleri ise hala İsmail Ağa’nın evinde saklanmaktadır.¹⁸³

Gumek’ten (bugünkü ismiyle Bingöl’ün Çatalkaya köyünden) ulaştığımız Ali Haydar Selbuz o dönem Ermenileri koruyanlara dair hafızanın çok canlı olduğunu aktardı. Ali Haydar Bey’e göre milisler Herdif’e baskın yapar. Gumek’e doğru kaçan Herdifli Ermenileri köylüler 7-8 gün boyunca ormanlık alanda saklarlar. Aralarında **Yusuf Ağa, kızı Adile ve Bal ailesinden Hasan Dede**’nin bulunduğu bazı Gumekliler saklanan Ermenilere yemek taşır. Ali Haydar Bey’e göre koruyanlar Gumekli köylülerdir, İsmail Ağa sadece sessiz kalmıştır.¹⁸⁴ Herdifli Sarkis Arsiguian ise İsmail Ağa’nın koruma vaad ederek kendilerini köyüne çağırdığını, ama çetelere teslim ettiğini aktarır.¹⁸⁵ Oysa diğer Ermeni tanıklıklar İsmail Ağa’dan kurtarıcı olarak bahseder, hatta kendilerine sahip çıkmasını muhtemel bir Ermeni kökene bağlarlar. İsmail Ağa’ya dair çeşitli anlatımların arasındaki farkın sebebi belki de ilk tanıklıkta vurgulanan bir hususta gizlidir: Manug Medzigyan’a göre onları yedi gün boyunca evinde saklayan İsmail Ağa değil, onun hanımıdır. En yakını soykırıma katılırken kendisi Ermenileri korumayı seçen başka örneklerle araştırmamızda karşılaştık. Gumek’te İsmail Ağa’nın ismi belirtilmeyen hanımı da bağımsız bir vicdanlı duruş sergilemiş gibi görünüyor. Herdif köyü (Çalıkagıl) arazileri soykırımdan sonra katliamlara katılan Maskanlılar ve Gumekli bazı aileler arasında paylaşılır. Bu örnek 1915’te büyük oranda katliamlara karşı çıkan Alevi köylerinin bazılarının hangi vaatlerle soykırım sürecine dahil edilebildiğinin bir göstergesidir.

Erzincan’ın Ergan köyü sakinleri komşularını tehcirden korumak için çabalarlar. 22 Mayıs 1915’te diğer köylere baskınların başladığını haber aldıklarında kadınlar ve çocuklar tanıdıklarının evlerinde saklanır, erkekler ise bağlara doğru kaçarlar. Ancak köyü kuşatan gruplar bağa da girer, herkes dört bir yana dağılır. Papaz Arsen Arşaguni çocuğuyla birlikte köydeki evlerine döner, erzak depoladıkları ve girişi gizli olan bir odada 32 gün boyunca saklanır. Köylülerden Şehriban onları bulur, ağlayarak köydeki bütün Ermenilerin tehcir edildiğini, dağlara sığınanların öldürüldüğünü anlatır. Tanıklıkta kocası olarak geçen Yusuf geceleri saklanan Ermenilere yemek götürmektedir. Papaz Arşaguni Şehriban’dan Yusuf’a haber vermesini ve onları oradan çıkarmasını ister. Gece Yusuf gelip onları evine götürür, iki gün sakladıktan sonra Dersim’e geçmelerini sağlar¹⁸⁶. Arşaguni’nin “*orada Kürtlerden çok hürmet gördüm*” diye bitirdiği tanıklığının Dersim kısmını başka bir anlatımda, Boghos Vartanian’ın öyküsünde görebiliyoruz. Dersim’e ulaşmayı başaran

¹⁸³ *Kedername*, s. 358, 372, Belge Yayınları, 2014, İstanbul. Herdif’ten 193 kişinin kurtulduğu belirtilir, s.375.

¹⁸⁴ Ali Haydar Selbuz ile görüşme, 2014, İstanbul.

¹⁸⁵ *Le genocide des Arméniens*, Raymond Kévorkian, op.cit.

¹⁸⁶ *Tsayn Darabelots* (Acı Çekenlerin Sesi), B. Donabedian, op.cit. s. 59

Vartanian 20 Ağustos 1915'te Papaz Arşaguni'yle karşılaşacaktır.¹⁸⁷ Arşaguni'ye yardım ederek Dersim'e ulaşmasını sağlayan Yusuf ve Şehriban'ın izine Ergen'da (bugünkü ismiyle Oğulcuk köyünde) ulaşmaya çalıştık. Erzincan'da yaşayan torunlarından Veysel Aydemir'den Yusuf ve Şehriban'ın kardeş olduklarını öğrendik. Ancak 1915'te korudukları Ermenilere dair hafıza köyden göçlerle birlikte silinmişti.¹⁸⁸

Erzurum'da diğer vicdanlı tavır sergileyenler

Bayburt'tan Haziran ayında gönderilen kafilede kendini bulan Mgirditch Mouradian, şehrin Müslümanlarının tehciye karşı çıktığını aktarır. Mouradian'a göre kaymakam

Ermenileri kurtarmaya niyetlenen herkese gözdağı vermek için evinde Ermeni saklayan

Bayburtlu üç Türk'ü astırır.¹⁸⁹ Araştırmamızda Mouradian'ın bahsettiği

Bayburtluların kimler olduğuna dair bir bilgi elde etmemiz mümkün olmadı. Bayburt tehciri davasında sözü edilmeyen bu olayın gerçekten vuku bulup bulmadığını ifade etmek zordur.

Tehciri durdurmak isteyen Erzurumlular'ın Vali Tahsin'e başvurduklarını Mgr Naslian anılarında aktarır. Tahsin kendisini görmeye gelen Erzurum ileri gelenlerine iletilen emirlere “*istemeyerek*” uymak zorunda olduğunu söyler¹⁹⁰. Naslian anılarında Tahsin'den tehciri durdurmasını isteyen Erzurumluların kimler olduğunu ne yazık ki belirtmemektedir.

Kemah, Hovit köyünden Halil Erzurum'dan kaçan bir gruba yardım eder, yemek getirir ve Dersim'e nasıl ulaşacaklarını gösterir. Munzur Dağları'nın doruklarındaki köye ulaşan Ermeniler Halil'in ifadesine göre “*artık hüddür*”.¹⁹¹

Aşkaleli Arşak Terteryan karısı ve iki çocuğuyla birlikte önce Yenikent köyünde, daha sonra da

Atuncuğ köyünden Molla adında bir tanıdığının evinde saklanır. Dört ay orada kalır, kunduracılık mesleğini sürdürür. Molla kurtulması için görünürde Müslüman olmasını önerir. Terteryan kabul etse de bir süre sonra Müslümanlaşmış Ermenilerin de tehciri emredilir. Molla önce onu çevredeki yaylalarda, Atuncuğ'a (günümüzdeki ismiyle Hatuncuk) döndüklerinde ise bir süre samanlıkta saklar. Ama zaptiyeler bir gün evi basar ve Terteryan'ı tutuklarlar. Molla ne yapar eder, arkadaşını serbest bırakır. Aşkale'de ona dükkan açar ve orada kalmasını sağlar. Terteryan daha sonra **Sarıbabalı Ahmet Ağa**'nın yardımıyla ailesini de yanına alarak Rusların kontrolündeki bölgeye geçer.¹⁹²

Tercan **Cali** (Sucuali) **köylüleri**, Kilise Komu köyünde **Tomo'nun oğlu Hasan Çavuş**, Cer köyünden **Serko'nun İsmail**, Kiğı Karer bölgesinden **Küçük Ağa**, Erzincan Kiştim

¹⁸⁷ Boghos Vartanian'ın tanıklığı, Fonds Andonian, P.J. 1/3, liasse 59, Erzurum, Bibliotheque Nubarian.

¹⁸⁸ Veysel Aldemir'le görüşme, Ocak 2015

¹⁸⁹ Mgirditch Mouradian'ın tanıklığı, Fonds Andonian, P.J. 1/3, liasse 11, Bayburt, fl, Bibliotheque Nubarian.

¹⁹⁰ *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian, op.cit*, I. Cilt s. 152

¹⁹¹ *Kedername*, op.cit. s. 313

¹⁹² *Ibidem*, s. 318-319

köyünden **Davut oğlu Mehmet Ali**, Eğin’de asker **Lütfi Efendi** Ermenileri techir ve katliamlardan korumaya çalışan ve Erzurum Vilayeti’ne dair tanıklıklarda ismi geçen diğer vicdanlılar arasındadır¹⁹³.

VII. Ankara Vilayeti

Ankara Valisi Mazhar Bey: “Ben valiyim, eşkıya değilim”

Ermenilerin tehcirine yönelik Ankara Vilayeti’ne ulaşan emirler mülki amirler ve ileri gelenlerde şaşkınlık yaratır. Çoğunluğu Katolik, günlük hayatta Türkçe konuşan ve siyasetten uzak olmalarıyla bilinen Ankara vilayeti Ermenileri tehdit olarak görülmemektedir¹⁹⁴. Vilayet aynı zamanda savaş bölgesinden uzaktır. Tehcir için hükümetin ileri sürdüğü bütün gerekçelerin geçersiz olduğu yerdir Ankara. Ancak kısa sürede amaçlananın sadece “sevkiyat” olmadığı, şifahi yollarla katliam emredildiği anlaşılabacaktır.

Haziran 1914’ten beri Ankara Valiliği görevinde bulunan Mazhar Bey tehcir emirlerini önce anlamazlıktan gelir. Ama İttihat ve Terakki’nin onu hizaya çekmeye çalışması çok sürmez. Bundan sonra olanları İstanbul’da kendisine neden görevden alındığını soran Ankara Encümen Vilayet azasından Radi Bey’e aktaracaktır. “Biliyorsunuz ki diğer bazı vilayetler tehcir işlemine ikmal ettikleri halde ben başlamamıştım. Atıf Bey geldi, Dahiliye Nazırı’nın Ermenilerin tehcirinde katl ve imha edilmeleri hakkındaki şifahi emirleri tebliğ etti. Ben de ‘Hayır Atıf Bey. Ben valiyim, eşkıya değilim. Ben yapamam, bu sandalyeden kalkarım, sen gelir yaparsın!’ dedim”.¹⁹⁵

Bu konuşmadan kısa süre sonra Mazhar Bey’in görevden alınması için düğmeye basılır. 17 Mayıs 1915’te kendisine, daha önce görev yaptığı ve dönmeyi arzu ettiğini bildirdiği Halep Valiliği önerilir. Bu tayin Dahiliye Nezareti için “bir taşla iki kuş” olabilecek niteliktedir. Mazhar Bey’in Halep Valisi Celal Bey’le becayişi kararlaştırılmıştır¹⁹⁶. Böylece Halep’te emirlere karşı gelen Celal Bey uzaklaştırılmış, her ikisi de yeni görev yerlerine varana kadar tehcir büyük ölçüde tamamlanmış olacaktır. Ancak Mazhar Bey bu görevi kabul etmez. Halep’te kendisini “Ermenilerin nakil ve iskanı

¹⁹³ Ibidem, s. 328, 333-334, 363-364, 395-396. *Humanity in the Midst of Inhumanity*, op.cit. s 115-116.

¹⁹⁴ *Le génocide des Arméniens*, Raymond Kévorkian, op.cit. s. 619-620. *A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide*, Vahakn N. Dadrian, Journal of Political and Military Sociology, 22, s. 133-172, 1994.

¹⁹⁵ Nubarian kütüphanesinde bulduğumuz İstanbul yargılamaları soruşturma dosyasından parçalar içeren arşivden Radi Bey’in Latin harflerle Türkçe transkripsiyonu yapılmış ifadesi. Kudüs Ermeni Patrikhanesi arşivlerinden seçme kopyalar, 3 nolu bobin. İfadenin Osmanlıca orijinali belgeler arasında mevcut değildir. Transkripsiyonun kimin tarafından ve ne zaman yapıldığına dair bilgi yoktur, ancak “Armenian Catholic Community, New York” ibareli kağıtlara not edilmiştir.

¹⁹⁶ BOA. MV. 240/56, 03/B /1333, BOA. İ.DH.. 1515/1333, 04/Ş /1333, BOA. BEO. 4360/326983, 06/Ş /1333

hakkında” bir oldu bittinin beklediğini anlamıştır. Talat 22 Haziran 1915’te Mazhar Bey’i bu görevi kabul etmesi için ikna etmeye çalışan bir telgraf gönderir. İkna yöntemlerine “*Celal Bey’in Halep’ten hareket etmek üzere*” olduğunu belirterek emrivaki yapmak da dahildir. Sol tarafı çürümüş ve kararmış, bazı sözcükleri silinmiş halde Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde bulduğumuz Talat’ın Mazhar’a telgrafı¹⁹⁷ şu şekildedir:

DH.ŞFR. 54/94

Ankara’da Halep Valisi Mazhar Beyefendiye

C. 9 Haziran 331. Ermenilerin nakil ve iskânı hususâtından dolayı şu günde bir kat daha tezâyüd eden Halep vilâyetinin bu bâbdaki meslek ve siyasetini takdir ile ona göre tayin-i hatt-ı hareket ve ittihâz-ı tedbir edecek bir [sözcük silik] tevdii düşünülerek zât-ı âlîlerinin hususât-ı mezkûrede [sözcük silik "mutabakat" olabilir] ile hemfikir olmanıza ve o havali hakkında zaten malumat ve tecrübe [sözcük silik] bulunmanıza binaen oraya nakliniz tensip edilmiş ve keyfiyetin evvelce istimzâc edilmemesi de böyle mühim bir zamanda nezâretin pek mühim bir meselede bir memuriyeti reddetmeyeceğiniz kanaatine müstenit bulunmuştur. [iki sözcük silik] şu sırada mâni-i kabul ve azimet olacak bir mahiyette görülemediğinden [sözcük silik] buyurulması mütemennadır. 9 Haziran 331.

Nâzır

Talat

Celal Bey hareket etmek üzeredir.

Talat hangi “*hususât-ı mezkûrede mutabakat*”tan bahsetmektedir ? Mazhar Bey tanıdığı herkese tehciri uygulamayı reddettiğini açıkça ilan etmektedir. Bu tavrı ve Atıf’la yaşadığı çatışma Ankara Ermenileri arasında bilinir hale gelir. Soykırımdan hayatta kalan Ankaralı din adamları ve sivillerin imzalarını taşıyan bir tanıklık Mazhar Bey’in korumasındaki Ankara’ya başka yerlerden Ermenilerin de sığındığını ortaya koyar:

“1915 yazının başlarında Mazhar Bey Ankara Valisi iken ve çevre illerdeki cinayetlerden kaçabilmiş yüzlerce kadın ve çocuk şehrimize sığınmışken, Ankara İttihat ve Terakki Komitesi’nin tertibiyle genel bir katliam emri Vali’ye ulaşır. Ama bu yasalara saygılı, dürüst bir vicdanla hareket eden devlet görevlisi şehrinin Hristiyanlarının inkar edilemez masumiyeti karşısında görevden alınmayı göze alarak başkentteki üstlerine kesin bir red cevabı verir. Ve derhal görevden alınır, Dahiliye Nezareti bu iyi memurun yerine vali vekili olarak Atıf namındaki 27 yaşındaki katili ve onun kadar Hristiyan nefreti ve mallarına dair açgözlülük içinde olan 25 yaşındaki çocuk Polis Müdürünü gönderir.”¹⁹⁸

¹⁹⁷ BOA. DH.ŞFR. 54/94, 09/Ş /1333. Transkripsiyon: Ömer Türkoğlu.

¹⁹⁸ Din adamları G. Kassabian, P. Mergemekian, A. Ajdenian, L. Torbajian ve siviller Jérôme Parseghian, Joseph Kanburian, Paul Ajenian, Hagop Mehterian’ın tanıklığı, 17 Şubat 1919, Halep. *Angora, récit du massacre et de la déportation des Arméniens*, BNu Fonds Andonian, P.J. 1/3 liasse 7, Angora.

Mazhar Bey'in Talat'ın emrivaki içeren mektubuna yanıtının detaylarına söz konusu telgraf Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunmadığı için vakıf değiliz. Ancak arşiv kayıtları Mazhar Bey'in görevi redde ısrar ettiğini düşündürüyor. Talat'la yazışmasından iki gün sonra Halep'e tayininden vazgeçilir, 18 Temmuz 1915'te ani bir kararla emekliye sevk edilir.¹⁹⁹ Mazhar Bey'in yerine, tehcire karşı çıkışını aynı tarihlerde İstanbul'a gelerek bizzat Talat'a ifade eden Celal Bey'in atanmasından da vazgeçilmiş, planlanan "*katl ve imha*"yı tereddütsüz gerçekleştirebilecek Atıf getirilmiştir. Göreve gelir gelmez Atıf Ankara'nın Ermeni ileri gelenlerini tutuklatıp öldürterek imha planını yürürlüğe koyacaktır.

Mazhar Bey Ankara'da tanık olduklarını ve görevden alınma sürecini 1918'de İttihat ve Terakki yöneticilerinin yargılanması için kurulan soruşturma komisyonuna verdiği ifadeyle anlatır. Ana davanın iddianamesinde "*tehcir ve imha hakkındaki teklifleri icra etmekten imtina ettiğinden dolayı azl edildiğine dair*" ifadesine atıfta bulunulur.²⁰⁰

Bazı kaynaklar Ankara Valisi Mazhar Bey'in 1915 sonbaharında "*Ermeni sevkinde kanuna muhalif hareket edenlerin divan-ı harbe sevk-i ile görevlendirilen*" ve 3. Ordu bölgesinde çalışma yürüten komisyonun reisi Mazhar Bey'le, ve hatta 1918'de İttihat ve Terakki'nin suçlarını soruşturan Mazhar Bey'le aynı kişi olduğunu iddia ederler. Kimi kaynaklar ise Ankara Valisi'nin ismini "Hasan Mazhar" olarak verir. Bu yanlış bilgilerin sebebi büyük ölçüde o dönem aynı yerlerde ve mevkilerde görev yapan (hatta en azından ikisi Makedonyalı) birden fazla Mazhar Bey'in bulunmasıdır. İttihat ve Terakki yöneticilerinin yargılanması öncesinde İstanbul basınında yayınlanan hatalı haberler de bu kanıyı perçinlemiştir. Araştırmamızda bizim için de fazladan bir zorluk teşkil eden bu karmaşayı Osmanlı Arşivleri kayıtlarının dikkatli bir incelemesiyle ve Mazhar Bey'in aile izine ulaşmamızla çözebildik.

Ermeni soykırımı sırasında emirlere karşı gelen Ankara Valisi'nin tam adı **Ali Mazhar Bey**'dir. 1868 Niş doğumludur, Halep Vilayeti Telgraf ve Posta Müdürü Mahmud Bedri Bey'in oğludur. Mülkiye mezunu değildir (isminin bu sebeple Mülkiye Şeref Kitabı'nda bulunmaması karışıklığın bugüne kadar sürmesinde etkili olmuştur). Ancak ilmiye rütbesini mülkiyeye tahvil eder ve Halep Posta ve Telgraf Başmüdüriyeti kitabesinde çalışmaya başlar. Daha sonra Kosova Meclis-i İdare Başkatipliğine tayin olur ve uzun yıllar sürecek idari kariyerine adım atar. Yavaş yavaş yükselecek, Kosova vilayeti mektupçuluğu, Priştine mutasarrıflığı vekaleti, Siroz ve Beyoğlu mutasarrıflığı, Kosova, Edirne ve Halep valiliği

¹⁹⁹ BOA. DH.ŞFR. 54/131, 11/Ş /1333, BOA. MV. 241/12, 17/Ş /1333, BOA. MV. 241/39, 05/N /1333, BOA.İ.MMS. 198/1333, 06/N /1333, BOA. DH.ŞFR. 54/62, 09/N /1333

²⁰⁰ *Tehcir ve Taktil, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları*, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, op.cit. s. 242.

görevlerini yürütecek, Ankara valiliği son görevi olacaktır. Halep Vilayetinde iken kendisine önerilen Bitlis valiliğini kabul etmeyecektir.²⁰¹

1915'te 3. Ordu bölgesinde soruşturma yürüten, özellikle Dr. Reşid'in işlediği suçları araştıran ise Ohrili **Hüseyin Mazhar Bey**'dir. Bu komisyonun reisliğini üstlenmeden önce Kosova ve Bitlis (1913-1914 arasında) valiliklerinde bulunmuştur²⁰². Tehciri es geçip sadece zimmete geçirmelerin peşine düşen diğer müfettişlerin aksine Dr. Reşid'in cinayetlerini soruşturur. Bu konuda Dahiliye Nezaretine çok sayıda rapor gönderir, ancak hiçbir dikkate alınmaz²⁰³. Belki de bu sebeple 1920'ye kadar kendisine başka görev verilmez. 1918'de İttihat ve Terakki'nin işlediği suçları araştıran meşhur "Mazhar Komisyonu"nın başındaki de Hüseyin Mazhar Bey midir ? Bu konuda elimizde kesin veri olmamakla birlikte yüksek ihtimalle bu soruşturmayı onun yürüttüğünü düşünüyoruz. İstanbul basınında o dönem yayınlanan bazı haberler yüzünden Mazhar Komisyonu'nun başındaki kişinin tehcir zamanında İzmit ve Karesi mutasarrıflığında bulunan ve 1918'de Bitlis Valiliği'ne atanan Mazhar (Müfit Kansu) olduğu sanılmıştır. Bu yüzden İstanbul'da Fransızca olarak yayınlanan La Renaissance gazetesi Mazhar Müfit'in İzmit ve Balıkesir Ermenilerinin tehcirindeki sorumluluğunu hatırlatan çok sert bir yazı yayınlamış, ertesi gün yapılan yanlışlığı farkederek düzeltmiştir.²⁰⁴

Ali Mazhar Bey ise Ankara Valiliği'nden emekliye ayrıldıktan sonra ticaretle uğraşır. Cumhuriyet döneminde "Payzın" soyadını alacaktır. Mazhar Bey'in torunu Münire Asuman Çevik'le kendisinin tercihinin bu yönde olması sebebiyle ancak telefonla görüşebildik. Anne tarafından büyük dedesi olan Mazhar Bey'e ve 1915'teki tavrına dair ailede kimsenin bilgi sahibi olmadığını ilettili. İstanbul'da ulaşabildiğimiz ailelerde sık karşımıza çıkan bu "bilgisizlik" gerekçesinin ne kadarının 1915'e dair bir konuda konuşmaktan çekinmeye bağlı olduğunu kestirmek güç. Ancak belirli bir oranda payı olduğu kanısındayız.

Mazhar Bey'in kişiliğine dair küçük bir gözlemi Mehmet Ali Ayni'nin anılarında görüyoruz. Henüz Rüştüye'yi yeni bitirdiği dönemde babası Bedri Bey Mehmet Ali Ayni'den oğlunun "bir muallimliğe tayini" için yardımını ister. Ayni Mazhar'ın memuriyete geçişine yardımcı olur, ancak hakkında kendince olumsuz bir not düşmeyi de ihmal etmez: "Asabi,

²⁰¹ BOA. DH.SAİDd. 72/341, 29/Z /1284, BOA. DH.MKT. 1683/13, 24/R /1307, BOA. DH.MKT. 1701/63, 02/B /1307, BOA. DH.MKT. 288/39, 26/Ra/1312, BOA. BEO 1343/100668, 14/Ra/1317, BOA. BEO 2949/221130, 09/L /1324, BOA. BEO 3381/253550, 27/B /1326, BOA. ZB. 25/83 08/Ke/1324, BOA. DH.MKT. 2911/40, 09/Ş /1327, BOA. DH.MTV. 1/18, 30/Za/1328, BOA. BEO 3925/294325, 12/Ş /1329 , BOA. MV. 233/105, 19/Ra/1332

²⁰² BOA. DH.SAİDd. 180/275, 29/Z /1281, BOA. BEO, 4163/312176, 21/R /1331, BOA. MV. 234/53, 27/R /1332, BOA. DH.ŞFR. 56/179, 17/Za/1333

²⁰³ The Extermination of Armenians in the Diarbekir region, Hilmar Kaiser, op.cit., s. 403-407.

²⁰⁴ La Renaissance, "Qui est Mazhar Bey ?", 11 décembre 1918 ve "Il y a Mazhar et Mazhar", 12 décembre 1918. Düzeltme yazısında soruşturma komisyonu başkanı Mazhar Bey'in "altı sene önce emekliye ayrıldığını" ve tehcir zamanı işlenen suçlara bu sebeple karışmış olamayacağını belirtir. Emekliliğe ayrılma tarihi Hüseyin Mazhar Bey'inkine uymamaktadır. Ancak burada hatalı bir bilgi aktarımı söz konusu olabilir.

acul (aceleci) ve mağrur olduğu için işlerinde hiç muvaffak olamadığını” iddia eder²⁰⁵.

Mehmet Ali Ayni yanıltmıştır. Mazhar Bey’in katliam ve imha emirlerini reddederken Atıf’a verdiği “asabi ve mağrur” cevap ismini tarihe geçirecektir.

Ankara Vilayetin diğer vicdanlı isimleri

Mehmed Radi Bey: Daimi muhalif

Ankara Vilayeti Encümen Azası Mehmed Radi Bey, yukarıda bahsettiğimiz gibi, İttihat ve Terakki’nin yargılanması sırasında ifade verir. Mazhar Bey’in tavrına dair detayları Türkçe transkripsiyonuna ulaşabildiğimiz onun ifadesine borçluyuz. Radi Bey ifadesinde Ankara tehciri sırasında kendi tutumunu da aktarır. Atıf göreve gelişinden sonra Temmuz ortasında Ankara’nın Ermeni ileri gelenlerini tutuklatmaya başlar. Radi Bey Osmanlı Bankası’nın müdürü Şnorhokyan Efendi’nin Hürriyet Oteli’nde tevkif edildiğini haber alır. Onun bağışlanmasını istemek için vilayet azasından Ahmet Müfit Efendi ile birlikte Vali Atıf’ın yanına giderler. Atıf ricalarına “*Amirimden emir aldım, gidecekler, Ermeniler yaşamayacaklar*” diye cevap verir²⁰⁶. Ertesi gün Şnorhokyan Efendi götürülür ve o günlerde tutuklanan 1200’e yakın Ermeni ile birlikte şehrin dışında öldürülür.²⁰⁷

Radi Bey ifadesinde tehcirin işleyişinden, soruşturma komisyonlarının sadece zimmete para geçirmelerle ilgilenmesine kadar pek çok detaya yer verir. Katliamlara karşı çıkışı sadece Şnorhokyan Efendi’yi kurtarma çabasıyla mı sınırlıdır, bilemiyoruz. Ancak hükümetin uzun zamandır muhalif olarak değerlendirildiği bir isim olduğunu hakkındaki Osmanlı Arşivleri kayıtlarından çıkarabiliyoruz. Çorum Mecitözü eşrafından olan Radi Bey’in yazışmalarının -Satvet Lütfi ile münasebetleri sebebiyle- özellikle 1917’de izlendiğini, şüpheli addedildiğini ve pek çok kere tutuklandığını öğrenebiliyoruz. Hatta Çorumlu Kör Dede çetesiyle ilişkide olduğu dahi düşünülmüş. Ancak 1918’den sonra Radi Bey’in izini kaybediyoruz. Ali Suavi adında bir oğlu ve “*birikmiş maaşlarının verilmesi*”ne karar verilen “*Darulmuallimat Müdüresi Şahide Hanım*” isminde bir yakını olduğundan başka hakkında bir bilgiye ulaşamadık²⁰⁸.

Keskinli Hacı Ömer Efendi: “Yaşananlar o kadar korkunç ki...”

Keskinli Tateos Minassian 1915 öncesinde kumaş ticaretiyle uğraşmaktadır. Müşterileri kumaşların parasını ürettikleri buğday ve yünle öderler, o da bu malları tekrar satarak

²⁰⁵ Profesör Mehmed Ali Ayni, *Hayatı ve eserleri*, Ali Kemali Aksüt, s. 38, 1944, İstanbul.

²⁰⁶ Radi Bey’in ifadesi, cf. supra dipnot 176.

²⁰⁷ *Le génocide des Arméniens*, Raymond Kévorkian, op.cit. s. 621

²⁰⁸ BOA. DH.ŞFR. 80/132, 24/Z /1335, BOA. DH.UMVM, 66/10, 25/S /1337, BOA. DH.EUM.1.Şb 10/46, 29/C /1336

geçimini sağlamaya çalışır. 1895 katliamlarında 13 yaşındayken bütün ailesini Gürün’de kaybetmiş, Keskin’deki teyzesi ona sahip çıkmıştır. Temmuz 1915’te yaklaşan fırtınayı sezip önce Ankara’ya, oradan da İstanbul’a geçmeyi planlar. Ama işler umduğu gibi gitmez. Ankara’ya ayak bastığı gün Ortodoks Ermeniler, üç hafta sonra da Katolik Ermeniler sürülmeye başlanır. Minassian da kendini tehcir kafilesinde bulur. Kayseri’den geçerken aklına o sırada şehirde bulunan ve hayvan alım-satımıyla uğraşan Keskin’den tanıdığı Ömer Efendi’ye haber uçurmak gelir. Ömer Efendi bir yolunu bulur ve arkadaşını kafileden çıkarır. Ancak saklanmak zorundadır, bir süre Ömer Efendi’nin evinde kalır. Bu sırada eşi ve çocukları da Keskin’de bir eve sığınmışlardır.

Ömer Efendi inançlı, çok dindar bir adamdır. Sözü tutan, dürüst biridir. Yaşananlara isyan etmekte, inandığı dinle bağdaştıramaktadır. *“Bir gün Yozgat bölgesinde gördüğü bir manzarayı anlattı bana”,* diye aktarır Minassian. *“Geçtiği vadi çıplak kadın ve çocuk cesetleriyle doluymuş. Çılgına dönmüş, yakınlarıdaki bir köye gidip insanlara bağırması: Nasıl yaparsınız ? Kadın ve çocukları nasıl katledersiniz?”*

1916 yılı geldiğinde Ömer Efendi Minassian’ı Müslüman gibi göstererek hayvan alım-satımı için yaptığı seyahatlerde yanında götürür. Bir gün Sivas Akdağ’ın yakınlarından geçerler. Ömer Efendi Akdağ’da gizlenen Ermeni fedailerden çekinerek oradan geçmek istemez. Minassian onu teskin etmeye çalışır, kendisi yanındayken ona bir şey yapmayacaklarını anlatır. *“Yaşananlar o kadar korkunç ki”,* der Ömer Efendi, *“Öfke dolular. Bunu sen bile değiştiremezsin”.*

Saklanmaktan yorulan Minassian bir süre rahat edebilmek için Müslüman olur, Ahmed Hilmi adını alır. Bu defa da askere gitmemek için bedel ödemesi gerekmektedir. Bu meselede de yardımına Ömer Efendi yetişir. Minassian ancak 1918’de İttihatçıların düşüşüyle kendini saklamadan yaşayabileceği bir ortam bulur. Ailesine kavuşur. 1922’ye kadar işini yeniden kurmaya çalışır. Ama 1922 İzmir yangınından sonra Türkiye’nin Ermeniler için artık güvenli olmadığına inanır. 1924’te Fransa’ya, Lyon’a yerleşir. Ermenice yazdığı anılarını 1957’de yayınlar²⁰⁹.

Ömer Efendi ilerleyen yıllarda Keskin’de kurulan bir yetimhaneye ilgilenir. Oğlu Rahmi Pehlivanlı 1950’li yıllardan itibaren tanınan bir ressam olacaktır. Rahmi Pehlivanlı’nın doğduğu Ömer Efendi’nin Keskin’deki tarihi konağı günümüzde müze yapılmak üzere Kültür Bakanlığı’na devredilmiştir.

²⁰⁹ Bu çalışmada anıların Ermenice orijinalini esas aldık. Marsilya’da Aram Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi’nde bazı bölümleri Varoujan Artin bizim için çevirdi. Ankara ve Keskin Ermenileri’nin Golgothası, Tateos Minassian, 1957, Lyon.

Tateos Minassian kendisine üç sene boyunca yardım eden, evinde saklayan Ömer Efendi ile irtibatını devam ettirdi mi, uzaktan da olsa dostluklarını koruyabildiler mi, bilemiyoruz. Tüm bunları ve Ömer Efendi'ye dair başka detayları öğrenmek için ulaştığımız akrabaları Pehlivanlı ailesi bizimle görüşmeyi reddetti. Konuyu söyler söylemez telefon yüzümüze kapandı. Keskin gibi günümüzde koyu milliyetçi-muhafazakar bir belde Ermenilerle ilgili herhangi bir konuyu konuşmak bu derece zordu.

Bu koşullarda Kültür Bakanlığı'nın müzeye dönüştürmeyi planladığı ve 1915'te Minassian'ın saklandığı konağında Ömer Efendi'nin vicdanlı duruşuna dair bir ibare bulunmasını beklemek fazla iyimserlik olur gibi görünüyor.

Yozgat mutasarrıfı Cemal Bey: "Vicdanımdan gayri hareket etmem"

Tehcir başladığında Yozgat mutasarrıflığını yürüten Cemal Bey ve **Ahz-ı asker şubesi reisi Salim Bey** emirleri yumuşatarak, kabileleri zarar görmeden gidecekleri yere ulaştırabileceklerini sanırlar. Ama yanıldıkları kısa sürede anlaşılacaktır. İttihat ve Terakki Murahhas Katib-i Mesulü Necati aracılığıyla şifahi katliam emirleri iletilecek, Cemal Bey ve Salim Bey'den katliamın uygulayıcıları olmaları istenecektir. Cemal Bey bunu kesin bir dille reddeder, bunun üzerine görevden alınır, yerine Boğazlıyan kaymakamı Kemal atanır. Salim Bey ise istifaya zorlanır.

Cemal Bey ve Salim Bey Yozgat tehciri davasında ifade verir. Dönemin gazetelerine yansıyan Cemal Bey'in ifadesi Salim Bey'le birlikte vicdanlarını esas alışlarını ve insanlık dışı emirlere nasıl direndiklerini ortaya koyuyor²¹⁰:

"Ahz-ı asker şube reisine de emir verilmiş. Bu şube reisi iffetli bir adamdır. Bu zat diyordu ki bu Ermenileri tehcir ederken rıza-yı bariden ayrılmayalım. Ben de diyorum ki fırka ne derse desin, vicdanımdan gayri hareket etmem. Hükümet harp nokta-i nazarında lüzum görüyorsa tehcirden başka bir çare arar, bulursa yapar, tehciri yapınca da iaşesine bakar, muntazam olur. Bizim aklımız böylesine eriyordu. (...)

(*Murahhas Necati'yi kastederek*) Bu zat geldi, 'size' dedi 'Vali'den mektup var'. 'Bana veriniz' dedim. 'Elimde tutarak okuyunuz' dedi. 'Necati Bey'in söyleyeceği sözler üzerine hareket olunsun' diyordu. Kağıdı yine cebine koydu. Azerbeycan'da Ermeni çeteleri ile Kazaklar birleşerek ahaliyi islamiyeyi katletmişler. 'Biz de onun mukabilinde yapalım' dedi. 'Burada mukabele etmek doğru değil. Sen de gayri mesul bir adamsın. Vali bana yazmamış, demek bana itimad etmiyor, ben de ona itimad etmem. Hem orada olan vaka sizin politika memuru olmanızdan münbaistir' dedim. (...)

²¹⁰ *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, Nejdet Bilgi, s. 236-239, Kitabevi, 2006, İstanbul.

Bana haber geldi. Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in bana vekil geldiği söylendi. Sordum, 'İdareten görülen lüzum üzerine işden el çektirildiniz' dendi. Halbuki bunun için asayişin muhtel olması lazımdır. Böyle bir şey ise olmamıştır. Bunun için Şurayı devlet bunu tedit edecekti. Bir ay sonra ya iade verecekler yahud aleyhime karar vereceklerdi. Bunu beklemek üzere bir ay Yozgat'ta kaldım. Sonra tehcir başka kalıba girdi. Şiddetlendi. Fakat ne olduğunu bilmiyorum. Ahaliyle temas etmiyordum. (...) Şahsını tanıdığım tanımadığım herkes Ermeniler katl ediliyor diyorlardı. (...) Ahali söylüyordu. Ben de eğer vaki ise kendi evladımızı kesiyoruz diye müteessir oluyordum. Kendi evladım gibi düşünüyordum. Bunun için 'Çekildiğimden dolayı memnunum' dedim. Zira mesuliyet-i maneviye hepsinden büyüktür."

Aynı davada hayatta kalan Yozgat Ermenilerinden Aznif Hanım Cemal Bey'in vicdanlı duruşuna dair ifade verir. Cemal Bey'in azline yol açmak için İttihat ve Terakki Klubü'nün şehirde isyan çıkarmayı, hatta bu sırada Cemal Bey'i vurmaya planladığını aktarır²¹¹.

Cemal Bey sadece görevden alınmaz, "devâm-ı me'muriyeti gayr-ı caiz" görülerek emekliye sevk edilir²¹². Ancak İttihat ve Terakki hükümetinin düşmesinden sonra, mart 1919'da memuriyete dönüşü kabul edilir ve Antalya mutasarrıflığına atanır. Bu görevi sırasında milli mücadeleye yeterince destek vermemekle suçlanacak, Mustafa Kemal tarafından daha sonra Nutuk'ta "*eski Konya Valisi vatan haini Cemal Bey'in adamı*" olarak nitelendirilecektir. Oysa başka kaynaklar Cemal Bey'in Antalya Müdafaa-i Heyeti Milliye Cemiyeti'ne "*Ben milletimle beraberim, ne yapmak lâzımsa beraber düşünerek yapalım*" diyerek destek verdiğini aktarır.²¹³ Cemal Bey'in Mustafa Kemal'in örgütlediği mücadeleye bir müddet mesafeli durduğu, ancak Antalya'da kendisini görmeye gelen ekibe desteğini ifade ettiği anlaşıyor. Cemal Bey'in tereddüdünde Mustafa Kemal'in etrafında gördüğü İttihat ve Terakki mensuplarının payının olması ihtimali yüksektir. Temmuz 1920'de İzmit mutasarrıflığı'na atanır. Bu tarihten sonra başka bir görevde bulunup bulunmadığına dair bir bilgiye ulaşamadık.

Cumhuriyet döneminde Nazikioğlu soyadını alan Cemal Bey'in ailesinin izini İstanbul'da bulduk. Önce aileyle evlilik yoluyla akraba Şanar Yurdatapan'a ulaştık. O da bizi Cemal Bey'in torunu şarkıcı Alpay'a yönlendirdi. Alpay dedesi hakkında Naziki Dergahı Şeyhi'nin oğlu olmasından başka bilgiye sahip olmadığını ifade etti. 1915'teki tutumu, ya da Yozgat Mutasarrıflığı aile içinde hiç konuşulmamıştı. Cemal Bey'e dair aile içinde örülen sis perdesinde Mustafa Kemal tarafından hedef gösterilmiş olmasının etkisi olduğunu düşünüyoruz. Bu hafızalardan bilinçli silinmeyi belki de öngördüğünden Cemal Bey, kız-

²¹¹ Ibidem, s. 166.

²¹² Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye târihi ve mülkiyeliler*, op.cit. III. Cilt, s.365

²¹³ *Bir zamanlar Antalya: tarih, gözlem ve anılar*, Hüseyin Çimrin, 1. cilt, s. 189, ATSO, 2007, Antalya

erkek bütün çocuklarına ikinci isim olarak kendi adını vermişti. Unutturulmaya çalışılan ismi ve vicdanlı duruşu Yozgat'ta, ya da doğum yeri İstanbul'da anılmayı bekliyor.

Talas nahiye müdürü Faik Bey

1918 yılında İttihat ve Terakki yöneticilerinin yargılanması gündeme gelince İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi tehcir ve katliamlarda sorumluluğu bulunanlara dair listeler ve notlar hazırlar. O notlardan birinde Talas nahiyesi müdürü Faik Bey'in Ermenilerin tehcir ve katliamına karşı çıktığı için Kayseri Vilayeti mektupçusu Sabri tarafından öldürüldüğü bilgisini görüyoruz.²¹⁴

Faik Bey'e dair ne Osmanlı Arşivleri'nde, ne başka bir kaynakta bilgi yer almıyor. Ancak ismini vermeden Talas'ın mülki amirinden bahseden iki tanıklık mevcut. Eduardo Eurnekian'ın dedesi Pakraduni'yi, kendi ifadesiyle “*Talas'ın siyasi ya da askeri yöneticisi*” kurtarmış.²¹⁵ 1914-1919 arasında Talas'ta bulunan Amerikan misyonerleri Herbert ve Genevieve Irwin ise nahiye müdürünün Müslümanlaştırılmış Ermenileri kastederek “*Hocalar yeni ihtidalarından çok memnun, ama bu yeni Müslümanlar da kısa süre sonra gönderilecek*” dediğini aktarır.²¹⁶

Patrikhanenin Faik Bey'in ölümünden sorumlu tuttuğu kişi sabık Kayseri Tahrirat Müdürü Ali Sabri ya da Ankara Vilayet Mektupçusu Sabri olmalıdır. Faik Bey'in öldürülmesinin İstanbul yargılamalarında dile getirildiğine ya da soruşturulduğuna dair bir iz rastlamadık. Talas'ta o dönem bulunan misyonerler Herbert ve Genevieve Irwin ya da Clara Richmond'un anılarında nahiye müdürünün öldürüldüğünden söz edilmez. Eduardo Eurnekian'ın dedesini kurtaran Faik Bey'in gerçekten bir cinayete kurban gidip gitmediği konusu 100 yıl sonra dahi açıklığa kavuşmuş değil.

VIII. Mamuretül Aziz Vilayeti

Dersimli Seyit Ali ve diğer aşiret reisleri: “Dersim’e kaçan kurtulurdu”

Bölgeye hakim olan tüm iktidarlarla kavgalı olmuş, çevresindeki “*dört dağın*” uzun süre özerkliğini garanti ettiği Dersim, Seyit Rıza'nın deyimiyle aralarındaki farkın “*bir soğan zarı kadar*” olduğu Aleviler ve Ermenilerin ortak bir kültürü paylaştıkları ve 1915'te Ermenilerin “*hür olabildikleri*”²¹⁷ tek bölgeydi. Hükümetin yanına çekmeyi başardığı bazı aşiret reislerine ve Çarşancak ile Çemişgezek gibi kazalarda yaşanan tehcir ve katliamlara

²¹⁴ APC/PAJ, Bureau d'information du Patriarcat, P 427, notice sur Sabri bey, chef du bureau de correspondance de Kayseri'den aktaran *Le génocide des Arméniens*, Raymond Kévorkian, op.cit.

²¹⁵ Eduardo Eurnekian'ın mektubu, Ağustos 2014.

²¹⁶ *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia*, Richard G. Hovannisian, s. 393, Mazda Publishers, 2004, California.

²¹⁷ Cf. supra s. 46 Hovit köyü'nden Halil'in ifadesi.

rağmen, Dersim dağları Ermeniler için önemli bir sığınak yeri olacaktı. Bu sebeple, özellikle Mamuretül Aziz vilayetinden hayatta kalan Ermenilerin tanıklıklarında Dersim adı kurtuluş ile eşdeğerdir. Bu tanıklıkların çoğunda isim ve mekan belirtilmeden Dersimli aşiret reislerine atıfta bulunulur. Nubarian kütüphanesinde bulduğumuz Erzurumlu Boghos Vartanian'ın tanıklığı isim ve ayrıntılı bilgi içeren nadir anlatımlardan biriydi.²¹⁸ Vartanian'ın söz ettiği isimlerin bir kısmının başka tanıklıklarda da yer aldığını gördük. Ancak izlerini bulabilmek hiç kolay olmadı, bölgede yer isimlerinin değiştirilmiş, hatta bazı yerleşimlerin haritadan silinmiş olması, aynı isimde çok sayıda aşiret reisinin mevcut olması ek zorluklar oluşturdu. Yine de çoğu isme dair bilgilere ulaşabildik.

Haziran 1915'te Erzurumlu Boghos Vartanian kendini şehrin ikinci tehcir kafilesinde bulur. Kemah Boğazı'na geldiğinde kfileden erkekler çıkarılır ve önce ahırlara kapatılır. Daha sonra katledilmek üzere Kemah köprüsüne götürülür. Dört kişi yaralı halde bu katliamdan hayatta kalabilecektir: Boghos Vartanian, Bedros Baghdassarian, Yervant Kloyan ve Haroutiun Mnatsaganian vurulan başka kişilerin cansız bedenlerinin altında kalarak öldürülmekten kurtulurlar. Vartanian ve yanındakiler dört günlük bir yürüyüşten sonra Dersim'e ulaşırlar. Karşılaştıkları Dersimli Kürtler onlara yiyecek verir ve daha güvenli gördükleri yüksek yerlere yönlendirir:

“Ali Seyit Ağa²¹⁹ Kürtlerin dini önderiydi, Rayber'di. Atıyla geldi ve bizi bir evde buldu. “Burada kalmayın, çünkü kardeşim Memli Ağa Ermenileri gördüğü her yerde hükümete teslim edeceğine söz verdi. Benim evime gelin. Ne isterseniz orada yiyebilirsiniz”, dedi. Teşekkür ettik, Ali Seyit Ağa'nın köyüne, Zarug'a gittik²²⁰. Orada ayran ve ekmek yedik ve hiç vakit kaybetmeden Kozan'a²²¹ doğru yolumuza devam ettik. (...)

Daha sonra Balakan'dan²²² Miho Ağa'nın yanına gittik. Bizi iyi karşıladı. Ertesi gün bizi köyüne gönderdi. Orada Erzincanlı iki Ermeni aileyle karşılaştık. Kevork Marian'ın karısı yaralarını temizledi. Bir gece onlara misafir olduk. Bizim için ekmek aradılar ama ancak arpa bulabildiler. Onunla ekmek yaptılar.

²¹⁸ Boghos Vartanian'ın tanıklığından Raymond Kévorkian *Le Génocide des Arméniens*'de bahseder. Nubarian Kütüphanesi'nde bulunan ve 1916'da Ermenice yazılmış tanıklığın tamamına ulaştık. BNU/Fonds Andonian, P.J. 1/3 liasse 59, Erzerum, f68v, témoignage de Boghos Vartanian, donné a Erzerum, le 5 août 1916. Çeviri: Krikor Tavitian.

²¹⁹ Orijinal metinde “Ali Said Ağa” şeklindedir. “Rayber” tanımlaması göz önüne alındığında bu ismin Said değil Seyit olduğunu düşünüyoruz.

²²⁰ Zarug (günümüzdeki ismi Ovacık ilçesi Yakatarla köyü) Keçel ve Bal aşiretlerinin yerleşim bölgesidir.

²²¹ Bahsedilen “Kozan” Yılan Dağı'nın eteklerindeki Aliboğazı ve Çemişgezek'i kapsayan Koçan aşiretinin hakimiyet bölgesidir.

²²² Bal aşireti.

Ertesi gün Budikan’a geçtik. Arkadaşım Bedros’a yeni bir şapka verdiler. Badig²²³ köyüne gittik. Orada Paşa’nın evinde kaldık. İki gün sonra da Bahe Ağa’nın çadırlarına geçtik. Orada bir doktorla karşılaştık, yaralarımıza baktı. Doktor maalesef bizi yanına alacak yeri olmadığını söyledi. Oradan başka bir köyün çadırlarına geçtik ve Erzincanlı iki Ermeni bizi memnuniyetle kabul etti. Onlarla bir gece kaldık. 20 Ağustos’ta başka çadırlara doğru yola çıktık ve Papaz Arsen Arşaguni ile karşılaştık. (...)

Veratz köyünde²²⁴ **Ali Ağa**’nın köyünün çadırlarına geçtik. Bize tereyağlı ekmek verdi. “Burada kalamazsınız, ekmeğimiz yok. Aşkirek’e²²⁵, Balyan aşiretinin topraklarına gidin” dedi. (...) Sonunda Seyit Ali Ağa’nın köyüne gittik ve orada on aydan fazla kaldık. Orada Erzincanlı Ermenilerden Parseg ve ailesi ve başka pek çok yerden insanlar vardı. Ruslar Erzincan’a girince vakit kaybetmeden Ruslara teslim olduk. Bize Garin’e (Erzurum) gidebilmemiz için bir geçiş belgesi verdiler. Gittiğimizde arkadaşlarımızın evleri yıkılmıştı”.

Boghos Vartanian’ın tanıklığında Ovacık ve Pülümür’ün Zarug (Yakatarla), Badig (Çambulak), Veratz (Eğimli), Aşkirek (Kocatepe) köyleri ile Kozan bölgesinde yaşayan Bal, Keçel ve Koçan aşiretlerinin soykırım sırasında Dersim’e ulaşabilen Ermeniler için bir sığınak olduklarını görüyoruz. Binlerce kişinin bölgeye gelişinin yol açtığı, Vartanian’ın tanıklığında izlerini gördüğümüz kıtlık dahi bu aşiretlerin tavrını değiştirmez, ellerindeki az sayıda yiyeceği Ermenilerle paylaşmaya devam ederler. Vartanian’ın karşılaştığı ve yukarıda hikayesini gördüğümüz Papaz Arsen Arşaguni Dersim’de kalışını “*Orada Kürtlerden çok hürmet gördüm*” diye anlatacaktır.²²⁶

Vartanian ve arkadaşlarının kardeşi Memli Ağa’nın eline düşüp teslim edilmelerinden endişe eden ve onları on ay boyunca köyünde saklayan **Seyit Ali Ağa** “Rayber”dir. Alevi inancında “yol gösteren” anlamını taşıyan bu ünvandan Seyit Ali’nin dini önder olduğunu anlıyoruz. Zarug’da ikametinden ise bu köyde yerleşik Bal aşiretinin Seyit Kemaller kolundan geldiği sonucuna varıyoruz.²²⁷ Badig köyünde sözü edilen Paşa yine Bal aşiretinden **Paşa Timur**, Bahe Ağa ise Budikan’a hakim Keçel aşiretinden **Bake Ağa** olmalıdır. Aşiret ismi verilmeden sığınıldığından bahsedilen Koçan’da ise o dönem **İdare İbrahim Ağa** hakimdir. Kazım Karabekir 1918 yılında yazdığı Dersim aşiretlerine dair raporda devletin İdare İbrahim Ağa’ya olumsuz bakışının Ermenileri korumasından ileri

²²³ Budikan ve Badig bugün Ovacık ilçesindeki Çambulak köyünün mezralarıdır. Keçel ve Bal aşiretleri yerleşimidir.

²²⁴ Veratz/Meraş (günümüzdeki ismi Ovacık ilçesi Eğimli köyü), Keçel aşireti yerleşimidir.

²²⁵ Aşkirek (günümüzdeki ismi Pülümür ilçesi Kocatepe köyü) Bal aşiretinin yerleşim bölgesidir.

²²⁶ Cf. supra s. 45

²²⁷ Zarug, Badig, Veratz ve Aşkirek köyleri aşiretlerine dair Sultanbaba Köyleri Derneği’nden İbrahim Karakaya ile görüşme. Kasım 2014, İstanbul. *Dersim Raporu*, s.112-113, 118, İletişim Yayınları, 2011, İstanbul. *Dersim Raporları*, Faik Bulut, s.140-142, Evrensel Basım Yayın, 2005, İstanbul. *Aşiretler Raporu*, s. 289, 295, 296, Kollektif, Kaynak Yayınları, 2014, İstanbul.

geldiğini gözler önüne serer. İdare Ağa'dan raporda “Ermenileri ve her vakit şakileri muhafaza etmiş, bugün Nalbant Nasûhi namındaki casus olduğu sanılan bir Ermeni'yi dahi himaye etmiştir. Hükümete bağlılığı ve sadakati dâima sözde kalmıştır. Acımaksızın katli farz olan Batı Dersim'in en şerir ve en şahsiyetsiz bir şakisidir” diye bahsedilir.²²⁸

Ermenileri koruyan Bal ve Keçel aşiretleri Kalan aşiret grubuna mensup, aynı soydan geldikleri ifade edilen, akraba aşiretlerdir. Aynı şekilde Koçan aşireti de Kalan grubuyla akraba kabul ediliyor. Boghos Vartanian ve arkadaşlarının belki güvenlik, belki de yiyecek sıkıntısı sebebiyle bir köyden diğerine aylar boyunca süren yer değiştirmelerinin hep Bal-Keçel-Koçan üçgeninde kalması bu yüzden şaşırtıcı değil. Bal-Keçel mensuplarının herhangi bir sıkıntıda ya da anlaşmazlıkta Koçan bölgesine sığınma alışkanlıklarının yakın zamana kadar devam ettiği biliniyor.²²⁹

Vartanian ve arkadaşları gibi çok sayıda Ermeni'nin korunduğu, Sultan Baba gibi önemli inanç merkezlerinin yer aldığı, Şih Hasan ve Seydanlıların seceresinin saklandığı, Alevi inancında ziyaretler diyarı kabul edilen bu bölgenin yerleşim merkezlerinin yerinde bugün yeller esiyor. Zarug, Badig ve Veratz köyleri önce 1937-38 Dersim katliamında yıkılmış ve 10 yıl boyunca “yasak mıntika” ilan edilmiş. Bu bölgelerin nüfusunun çok büyük bir kısmı o dönemi yaşayanlar tarafından “*üzerilerine ateş yağıyordu*” diye anlatılan katliama kurban gitmiş, hayatta kalabilenler sürülmüş. Evlerine dönebilenlerin tekrar hayat verdiği köyler ikinci bir defa 90'lı yıllarda süren savaşta devlet tarafından yakılmış, yerleşim tekrar yasaklanmış²³⁰. Bugün taş üstünde taşın kalmadığı, ağaçların dahi kuruduğu hayalet bir bölge “yasak mıntika”. Yerleşim yasağı son iki yıldır kalkmış gibi görünse de bu köylere yeniden yerleşmek isteyenlerin işi hiç kolay değil.

Dersimli aşiretler sadece kendilerine ulaşabilenlere kalacak bir yer sağlamakla kalmazlar. Başta Mamuretül Aziz Vilayeti olmak üzere pek çok bölgeden Ermenilerin Dersim'e kaçışlarını organize ederler. Karabal aşiretinden **Kangozade Mehmet** bu “kaçış operasyonları”nda en çok bilinen isim haline gelir. Çeşitli tanıklıklarda Dersim'e kaçışı üstlenenlere bu iş için bir miktar para verildiği ifade edilir. Para karşılığı kurtarma “vicdanlı davranış” tanımı içinde değerlendirilemez. Ancak Kangozade Mehmet'in o dönem yürüttüğü faaliyetlerin şaşırtıcı boyutları ve devletin ona reva gördüğü hazin son en azından ismini anmayı gerektiriyor. Soykırımdan hayatta kalan Ermenilerin tanıklıklarına göre Kangozade Mehmet'in hüküm sürdüğü Ağzunik köyünde 1915 ve sonrasında binlerce insan barınacaktır.

²²⁸ *Dersim Raporları*, Faik Bulut, op.cit., s. 215-216. Kazım Karabekir İdare Ağa'nın para alarak Ermenileri Erzincan'a kaçırdığını iddia eder. Hayatta kalan Ermenilerin tanıklıklarında para alarak kurtaran çeşitli kişilerden bahsedilse de İdare Ağa'ya dair bu yönde bir ifade bulunmamaktadır.

²²⁹ İbrahim Karakaya ile görüşme op.cit.

²³⁰ *Paga Khalik: bir Dersim yaşar Dersim içinde*, İbrahim Karakaya, Çıla Gazetesi, Temmuz 2014.

Harputlu Misak Babacanyan Mehmet Ağa'nın 500 Ermeni genci ile 700-800 kadın ve çocuk sakladığını aktarır.²³¹ Başka bir tanıklığa göre Ağzunik'te o kadar çok Ermeni vardır ki köyün adını kendi aralarında "Paris" koymuşlardır.²³² Kangozade Mehmet'e 1915'ten çok sonra dahi Ermenilerin sığınmaya devam ettiğini Arapkirli Galust Galustyan'ın tanıklığından anlıyoruz. Ocak 1917'de Ağzunik köyünde "kendisi gibi kaçmış" 2000 kadar Ermeni'nin kaldığını görür. 10 gün boyunca orada kalır. Sonra 54 kişiyle birlikte Erzincan'a doğru yola çıkar.²³³

Tüm bu tanıklıklarda kaçış için belirli bir miktar para ödendiğini ancak Ağzunik'te kalmaları için herhangi bir talepte bulunulmadığını görüyoruz. Bazı bölgelerden kaçışların – özellikle posta arabasında saklanma yolu seçildiyse- arabacıların ya da bazı memurların rüşvetle göz yummalarının sağlanmasıyla yapıldığını tanıklıklardan öğrenebiliyoruz. Bu sebepler "kaçış organizasyonu" için istenen parayı, kabul edilebilir kılmaya da, bir dereceye kadar açıklayabilir. Tarihçi Raymond Kévorkian yaşanan kıtlığı da dikkate almak gerektiğinin altını çiziyor: "*O zamanki Dersim, Osmanlı'nın tam olarak kontrol edemediği bir yer. Yaklaşık 15 bin kişiyi kurtarıyorlar. Rus ordusuna sığınmalarına yardım ediyorlar. Bir dönem o kadar çok insan geliyor ki sorunlar başlıyor, çünkü herkese yetecek yiyecek yok. Bazıları Ermenilere para karşılığı yardım ediyor. Ama bu yüzden bölge insanını karalamamak lazım, fakir bir bölge sonuçta*".²³⁴ Dönemin koşulları bazı sebepleri anlaşılır kılsa da, Kangozade Mehmet'in faaliyetlerini karşılık beklemeden yapılan kurtarmalarla aynı kefiye koyamıyoruz. Kendisine teslim edebildiğimiz yegane hak, soykırım sırasında görülen onlarca örneğin aksine, Ermenilerle en azından "dürüst" bir alışveriş gerçekleştirmiş olmasıdır. Kurtarma vaadiyle ellerindeki son kuruşa el koyup yine de tüm aileyi katledenlere karşın, Kangozade Mehmet Ağa, para karşılığında da olsa sözünü tutarak, binlerce Ermeni'nin Dersim'e ulaşmasını ve hayatta kalmasını sağlar. İsyan katılmadığı halde 1938 Dersim kırımının kurbanları arasında o da yer alacak, tüm ailesiyle birlikte Lavo Deresi'nde katledilecektir.

Seyit Rıza'nın yaşamı boyunca Dersimli Ermenilerle yakınlığı, onlarla ittifak arayışları üzerine farklı kaynaklarda bilgiler mevcut. 1915'teki tavrına dair bir tanıklığı Muş'ta yaptığımız bir görüşmede bulduk. Soykırımdan hayatta kalıp Ermenistan'a geçebilmiş Muş, Bingöl ve Sasonluların "*Seyit Rıza olmasaydı kurtulamazdık. Erzincan ve Erzurum üzerinden Ermenileri Rusya'ya geçiriyordu*" diye anlattıklarını Armen Galust'tan öğreniyoruz. Muşlu Galust'un büyük amcası ve onların amcaları Dersim üzerinden Ermenistan'a geçerler. Seyit

²³¹ Kedemane, op.cit. s. 405.

²³² Ibidem, s. 421

²³³ Ibidem, s. 454

²³⁴ *Celal Bey ve diğerleri*, Raymond Kévorkian ile röportaj, Burçin Gerçek, Radikal gazetesi, 26.02.2006.

Rıza onları karşılamaları için adamlarını Bingöl Solhan’a gönderir.²³⁵ Bu tavrına karşın hükümetin Seyit Rıza’yı 1918’de yanına çekmeyi başardığını ve Rus ordusu çekilirken kendi kuvvetleriyle Erzincan ve Erzurum’da kalan Ermeni savaşçıların üzetine yürüdüğünü görüyoruz.²³⁶ Bu aşamada Erzincan tarafında Kürtlerin can güvenliğinin tehlikede olduğuna dair söylentilerle kandırıldığı ileri sürülür.²³⁷

Soykırımdan hayatta kalan Ermenilere ait çok sayıda tanıklıkta isim belirtilmeden “Dersimli Kürtlerin” yardımıyla kurtulmadan bahsedilir.²³⁸ Merho köyünden Agop Krikoryan’ın belirttiği gibi o dönem “*Dersim’e kaçan kurtulur*”.²³⁹ İsimsiz Dersimlilerin 1915’teki vicdanlı tavrının devlet nezdinde uyandırdığı öfke Kazım Karabekir’in şu satırlarında görülür:

“Hiçbir Türk saldırıya uğramaksızın aşiretler arasında gezip dolaşamadığı halde en sıradan bir Hristiyan aylarca aşiretler arasında dolaşır, ticaret ve icrayı sanat eder de adı geçen ırk seçtiği din dolayısıyla hiçbir saldırıya uğramaz. Tersine bunlardan himaye ve muhafaza görür. Hatta tehcir sırasında Harput, Arapkir, Eğin vesairenden bir çok Ermeni Dersim’e firar etmiş, aşiretler tarafından uzun süre korunduktan sonra Rusya’ya asırılmış ve harbin devamı müddetince bu aşiretler Türkler aleyhine Ermeni komitelerine yataklık, kılavuzluk etmişlerdir.”²⁴⁰

Bu öfke, 1937-38’de devletin Dersimlilere yönelteceği şiddetinin boyutlarında belirleyici rol oynayacaktı.²⁴¹

Mamuretül Aziz Vilayetinin diğer vicdanlıları

Karaçanlı Mustafa Ağa

Kiği Çanakçı köyünden Mıgırdiç Boğosyan tehcir sırasında ailesinin izini kaybeder. Kendisi ve “Boğos’un torunu Sogomon” altı ay boyunca Karaçan köyünden Mustafa Ağa’nın evinde saklanarak kurtulurlar. Daha sonra “Karaman Afdara”nın yanına geçerler, 18 ay boyunca orada kaldıktan sonra Rusların kontrolündeki Erzurum’a ulaşırlar²⁴². Günümüzde

²³⁵ Armen Galust ile görüşme, Ocak 2014, Muş.

²³⁶ *Hatıratım*, Nuri Dersimi, s. 57-58, Dam Yayınları, 2014, İstanbul. Kazım Karabekir 1918’deki raporunda Seyit Rıza için “Bu adam Rusların büyüklüğüne kanaat getirmiş ve Osmanlı Hükümeti karşıtı bir hınzırdır” dedikten sonra ekler “Ermeniler ile muhaberesi (...) olmakla beraber, Hozat’ı müdafaa ve Hükümet lehine hareket etmek gibi hizmetleri de vardır”. *Dersim Raporları*, Faik Bulut, op.cit., s. 218

²³⁷ *1915’in denek taşında Türk ve Kürt siyaseti*, 2.Bölüm, Hovsep Hayreni, Hayastan Info, 27 Mart 2013.

²³⁸ Ermenileri koruyan isimsiz Dersimlilerden birinin, Kalê Şêx’in hikayesi için cf. supra s. 45.

²³⁹ *Dersim 1937-38 Sözlü Tarih Proje Raporu*, Agop Krikoryan’ın tanıklığı, Avrupa Dersim Dernekleri Federasyonu, 2015

²⁴⁰ *Dersim Raporları*, Faik Bulut, op.cit., s. 222

²⁴¹ Dersim katliamına katılan askerlerin “*Ermeni saklamış bunlar*” diyerek galeyana getirilmeye çalışılmalarına dair: “*Dersim araştırmacısı Cemal Taş: Dersim’deki toplu mezarları savcılara göstermeye hazırım*”, T24, 28.11.2011.

²⁴² *Tsayn Darabelots* (Acı Çekenlerin Sesi), B. Donabedian, op.cit. s. 109

Elazığ, Karakoçan ilçesine bağlı olan Karaçan köyünden Mustafa Ağa hakkında bilgi alabilmek için Karaçan'da yaşayanlara ulaştık. Yaptığımız görüşmelerden Mustafa Ağa'nın 1915 sonrasında Amerika'ya gittiğini öğrendik. Ancak Boğosyan'ı ve arkadaşını saklamasına dair bir bilgi edinmek mümkün olmadı. Boğosyan'ın "*İkisinin de büyük iyiliği oldu*" diye bahsettiği kurtarıcılarında Kahraman Afdara hakkında ise köyü ya da bölgesi belirtilmediği için, ancak tahminde bulunabiliyoruz. Erzurum'a ulaşmalarına yardım etmesinden yola çıkarak Dersimli olduğunu ileri sürebileceğimiz Kahraman Afdara'nın Keçel aşiretinden Kahraman Ağazade Mehmet olması ihtimal dahilindedir.

Huleköy Ağaları

Bayburt'tan Haziran'ın ilk yarısında tehcir edilen kabile Erzincan-Kemah köprüsü-Arapkir yolunu izlerken çok sayıda çetenin saldırısına uğrar. Kafilden ancak 80 kadar kadın ve çocuk Huleköy'e sığınabilir. Huleköy (Elazığ, Şahinkaya köyü) ağaları onları Dersim'e ulaştırırlar²⁴³. İlerleyen yıllarda Balkan ve Arnavut göçmenlerinin yerleştirildiği Huleköy'de bu döneme dair bilgi sahibi birine ulaşma imkanı olmadı.

Asvan köyünün karşı yakası

Tehcir başlangıcında Asvan köyünün (Muratçık, Elazığ) etrafı çeteler tarafından sarılır. Zaven Gugasyan'ın amcası köyden kaçıp Dersim'e ulaşmayı başarır. Ailesini alıp getirmeleri için defalarca Dersimli Kürtleri köye gönderir. Ama köyün etrafı sarılı olduğu için giremezler. Sonunda ailenin tanıdığı bir Kürt köye ulaşır. Dersim'e varmak için nehri aşmaları gerekmektedir. Zorlukla suyu geçerler, ancak anneleri yola devam edemez, daha sonra onlara yetişeceğini söyleyerek nehrin kenarında kalır. Amcaları ona yardım eden Kürtlerle birlikte onları karşılamaya gelmiştir. Annelerinin geride kaldığını öğrenince yanında Kürtleri alıp suyu aşar ama bütün köyün tehcir edildiğini görür. Kafilenin ardından Havgaklı Ali Bey'i gönderir, ama o da onlara yetişemez.²⁴⁴

Gugasyan'ın köyü Asvan (Aşvan/Muratçık) Murat nehri ile Karasu çayının birleşip Fırat'a karıştığı yerdedir.²⁴⁵ Asvan'ın karşı yakası yukarıda bahsettiğimiz Kangozade Mehmet Ağa'nın Ağzunik köyü'dür. Bu sebeple tanıklıkta isim verilmeden sadece "Dersimli Kürtler" olarak bahsedilenlerin Kangozade Mehmet'in akrabaları olduğunu varsayabiliriz. Gugasyan kaçışlarını "*Kürtlerin içine, Mahmut ağanın yanına gitmek üzere yola çıktık*" diye tanımlar, ancak kastettiği Kangozade Mehmet'tir. Kangozade'ye isnat edilen "para alarak kaçırma"ya ilişkin bir ibare tanıklıkta yer almaz, ancak tersine dair bir veri de mevcut

²⁴³ Mgrditch Mouradian'ın tanıklığı, Fonds Andonian, P.J. 1/3, liasse 11, Bayburt, f1, Bibliotheque Nubarian.

²⁴⁴ *Tsayn Darabelots*, op.cit. s. 93

²⁴⁵ Köy bugün baraj altında kalmıştır.

değildir. Kafileye yetişmeye çalışan ancak başaramayan Havgaklı Ali Bey'in ise kim olabileceğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

Kesrikli Mehmet Ağa ve diğerleri

Harput merkez'e yakın olduğunu tanıklıktaki ayrıntılardan çıkarabildiğimiz, ancak ismi belirtilmeyen köye Haziran ayında Harput'ta tehcirin başlayacağı haberi gelir. Akabi'nin ailesi “Kürtlere kaçalım” diye ısrar eder, ancak diğer köylüler suçlu duruma düşeceklerini ileri sürerek kaçmayı reddeder. Bir akşam 12 yaşından büyük erkekler tehcir edilmek üzere köy meydanında toplanır. Akabi, annesi ve amcasının karısı Sırma ile birlikte Çiftlik köyüne kaçar. Dört gün sonra kadın ve çocukların da tehcir edileceği duyulur. Gezereg'te Mehmet Ağa'nın yanına giderler²⁴⁶. Akabi'nin “*Bizi şükranla karşıladı ve hiç para istemeden yaklaşık bir yıl Türklere sakladı, Erzincan alınana kadar bize baba gibi baktı. Ömrümüz boyunca bu adama karşı borçluyuz, yaptığı iyilik unutulamaz, yoksa sağ kalamazdık*” diye bahsettiği Mehmet Ağa'nın kaldığı “Gezereg” Harput'un artık var olmayan Kesrik köyüdür. 1915 öncesinde 2280 Ermeni'nin yaşadığı Kesrik günümüzde Elazığ'ın Kızılay mahallesi haline gelmiştir. Akabi'nin kardeşlerinden bulmalarını ve ödüllendirmelerini istediği Mehmet Ağa'nın kim olduğunu tespit etmemiz mümkün olmadı.

Mamuretül Aziz Vilayetinde Ermeni tanıklıkların sadece sözünü ettiği ve haklarında başka bilgi bulmak için yeterli verinin olmadığı **Harputlu Sadık, Mustafa ve Musa Efendiler, Goşan (Uzun Hüseyin) köyündeki isimsiz ihtiyar, Kesrikli Babacan Paşa, Tadem (Tadım) köyünden dul hanım ve üvey oğlu Hafız, Mezreli Berber Şakir** komşuları olan ya da hiç tanımadıkları Ermenileri tehcir ve katliamlardan kurtarırlar.²⁴⁷

²⁴⁶ Tsayn Darabelots, op.cit. s. 135

²⁴⁷ Ibidem, op.cit. s. 244-254, 270-273, *Humanity in the Midst of Inhumanity*, Shahkeh Yaylaian Setian, op.cit. s. 89-89, 95-105, 168-169.

IX. Kütahya Mutasarrıflığı

Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Bey

Mayıs 1915'te bağımsız liva haline getirilen²⁴⁸ Kütahya'da en bilinen vicdanlı duruş mutasarrıf **Faik Ali Bey**'inkidir. 1915'te bir ilki başararak görevden alınmadan ya da hayatına kast edilmeden Kütahya Ermenileri'nin tehcir edilmemelerini ve başka yerlerden Kütahya'ya ulaşmış olanların şehirde kalabilmelerini sağlayacaktır. İdari görevlerinden daha çok şair olarak bilinmeyi tercih eden Faik Ali'nin²⁴⁹ bu "muaf tutulmayı" nasıl başardığına dair Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde az sayıda bilgi mevcut. Ancak hükümetin Ağustos 1915'te başka yerlerden sevk edilen Ermenilerin tehcir yollarına gönderilmek yerine Kütahya'da tutulmalarından endişe etmeye başladığını görüyoruz. Önce "Kütahya'ya gelen Ermenilerin Haleb'e sevk"inin gerektiği hatırlatılır²⁵⁰, ardından Faik Ali'den "İzmit vesair yerlerden gelerek Kütahya'ya yerleştirilen Ermenilerin tayin olunan mıntikalara sevk edilmemesinin sebebini" açıklaması istenir²⁵¹. 28 Ağustos 1915'te Faik Ali'ye cevaben gönderilen bir telgrafta bu süre zarfında mutasarrıfın bazı sebepler ileri sürerek zaman kazanmaya çalıştığı, ancak hükümetin Ermenilerin Kütahya'ya yerleşmesini kesin bir dille reddettiği görülür: "Gelen Ermeniler orada kalmayacaktır. Liva o tarikle gelecekleri vesait-i lazimeyi bilihzar hududundan çıkararak, mücavir liva veya vilayete sevk edecektir. Sevkiyatın hüsn-i suretle cereyanı için evvelce muhabere edilmelidir".²⁵² Tehcir ve katliamlara karşı çıkan diğer devlet memurları gibi Faik Ali'nin de bu konuda hükümete gönderdiği telgrafların izine Osmanlı Arşivleri'nde rastlamak mümkün değildir. Ancak kendisine "cevaben" İstanbul'dan gönderilen bazı telgraflardan nasıl bir yol izlemiş olduğu konusunda varsayımlarda bulunabiliyoruz.

9 Eylül 1915'e kadar benzer hatırlatmalar ve hizaya çekmeler içeren yazışmalar devam eder. Ancak o tarihten sonra, arşivlerde yalnızca sonuçlarını görebildiğimiz bir şey olur: "Kütahya'da sakin Ermeniler'den hiç kimse dışarıya gönderilmediğinden defter tanzimine gerek kalmadığı"nı hükümet kabul eder.²⁵³ Kasım 1915'te "Sevki kararlaştırılan Ermenilerin sevk edilmeyip mahallerince iskan olunanların adetlerinin bildirilmesini" talep eder.²⁵⁴ 4 Şubat 1916'da ise "Bazı mahallerde muvakkaten bulunan Ermenilerin şimdilik sevk olunmayarak bulundukları mahallerde iskan olunmaları"na izin verir.²⁵⁵ Bu tarihten sonra, en

²⁴⁸ BOA, DH.İ.UM.EK. 6/76, 16/R/1333.

²⁴⁹ Cumhuriyet döneminde Ozansoy soyadını alacak Faik Ali'nin mezartaşında yalnızca "Şair" yazılıdır.

²⁵⁰ BOA, DH.ŞFR. 55/106, 08/L/1333

²⁵¹ BOA, DH.ŞFR. 55/204, 14/L/1333

²⁵² BOA, DH.ŞFR. 55/278, 17/L/1333

²⁵³ BOA, DH.EUM.2.Şb. 11/31, 11/Za/1333

²⁵⁴ BOA, DH.ŞFR. 58/53, 09/M/1334

²⁵⁵ BOA, DH.ŞFR. 60/196, 26/Ra/1334

azından Kasım 1916'ya kadar, hükümet Kütahyalı ve Kütahya'ya sığınmış Ermenilerin peşine düşmekten vazgeçecektir.²⁵⁶

Merzifon gibi kilometrelerce uzak şehirlerden Ermenilerin dahi Kütahya'ya sığınmalarını²⁵⁷ mümkün kılan neydi ? Eylül 1915'te Babıali'yi Kütahya Ermenilerinin sevkinde ısrar etmekten vazgeçiren ne olmuştu ? Bu soruları savaştan sonra İstanbul'da karşılaştığı Faik Ali'ye Jamanag gazetesi editörü Sebuğ Aguni de sorar. 24 Nisan 1915'te İstanbul'dan tehcir edilen aydınların arasında bulunan, soykırımdan hayatta kalıp 1920'de "Bir milyon Ermeni'nin katliamının belgeli tarihi" isimli kitabını yayınlayan Aguni'ye göre "*Faik Ali dahi bunu nasıl başardığına şaşkındır*".²⁵⁸ Aguni'nin sorularına cevap olarak Faik Ali kendini öne çıkarmak istemez, "*Kütahya Ermenilerinin kurtuluşlarını kimseye değil, sadece şanslarına, kaderlerine ve belki de hükümetin bir anlık iyi niyetine borçlu olduklarını*" söyler. Faik Ali'ye göre bu durumda "*Ermenilerin tehcirine şiddetle karşı olan Kütahyalı Türkler*" belirleyici bir rol oynamıştır. **Germiyanzadeler, Hocaşade Rasih Efendi ve şehrin ismi belirtilmeyen başka ileri gelenleri** özellikle bu yönde bir tavır almıştır. Aguni hükümetin yine de mutasarrıfı görevden almak ve Ermenileri koruyan Türkleri cezalandırmakla tehdit ettiğini, ancak Faik Ali'nin "*çok kurnazca bir politikayla hükümetin katı tavrını zayıflattığını*" aktarır. Faik Ali'nin "kurnazca politikası"nın içeriğine dair bilgiye sahip değiliz, ancak Germiyanzadeler ve Hocaşade Rasih Efendi'nin İttihat ve Terakki hükümetine etki edebilecek güçte oldukları ve bu güçlerini Ermenileri korumaktan yana kullandıkları anlaşılmaktadır.

Germiyanzade Ali Bey ve Hocaşade Rasih Efendi'nin izinde

1915'te "Adapazarı, Bandırma, Tekirdağ, Bursa ve pek çok şehirden" Ermenilerin sığınağı olmuş²⁵⁹ Kütahya'da vicdanlı duruş sergileyenlere dair bir iz bulmaya çalıştık. Ancak Ermenilerin yaşamına tanıklık eden herşeyin silindiği bu şehirde onları koruyanlara ait bir izin kalmamasına da özen gösterilmiş gibiydi. Valilik binasında Faik Ali'den çok önce mutasarrıflık yapmış kişilerin heykellerini gördük, ama onun ismine rastlayamadık²⁶⁰. Şehrin meşhur çini sanatını Ermeni ustalara -özellikle de Hacı Minas'a- borçlu olduğu dahi hafızalardan silinmişti.²⁶¹ 1890'lara kadar tüm ustaları Ermeni olan çini Cumhuriyet döneminde "Türk İslam sanatı" olarak gösterilirken Kütahya'daki Ermeni kiliselerinin, biri

²⁵⁶ Kasım 1916'da "Ermenilerin liva dahilinde iskanları caiz olmadığından Zor'a tebid edilmelerine" dair emir gönderilir. BOA. DH.ŞFR. 70/92, 29/M /1335

²⁵⁷ "Merzifon ahalisinden olup Ermenilerin dahile sevkı sırasında Kütahya'ya firar ederek halen orada bulunan ve Ermenilerin Kütahya'ya avdetlerine yardımcı olan Fenerciyan Ohannes"ten bahsedilir. BOA. DH.EUM.2.Şb 74/21, 13/L /1334

²⁵⁸ *Milion me hayeru charti badmutyune*, Sebuğ Aguni, s. 251-253, 1920, İstanbul. Nubarian Kütüphanesi'nden Megerditch Basma ilgili bölümleri Ermenice'den çevirdi.

²⁵⁹ Ibidem, s. 253.

²⁶⁰ Faik Ali'nin adını taşıyan bir sokak ve ilkokulu memleketi Diyarbakır'da bulunmaktadır.

²⁶¹ Kütahyalı gazeteci ve yerel tarihçi Ali Kehrîbar'la görüşme, Ekim 2013, Kütahya.

hariç, tamamı yıkılır²⁶², yerlerine cami ve postane yapılır. Şehrin Ermeni mezarlığı yok edilir, oradan çıkarılan birkaç mezar taşı Arkeoloji Müzesi'nin bahçesine atılır.

Kütahya'da 1915'te Ermenilerin ve Müslüman eşrafın yaşadığı Şehreküstü, Meydan ve Pirler mahalleleri başka şehirlerde örneğini görmediğimiz kadar çok terkedilmiş tarihi ahşap evlerle dolu. Pencereleri çoktan kırılmış, çatıları çökmüş ve “hayalet şehir” görüntüsü veren bu evler Kütahya'da Ermenilerden –ve onları koruyanlardan- kalan tek iz. Hocaşade Rasih Efendi'nin Meydan mahallesindeki 3 katlı konağı ise harabe haline rağmen koruduğu heybetiyle ailenin o dönem sahip olduğu güce dair çok şey anlatıyor. Osmanlı Arşivleri'ndeki kayıtlardan Hocaşade Rasih Efendi'nin mültezim (vergi toplamakla görevli) olduğunu öğreniyoruz²⁶³. “Eski ve yeni mutasarrıfları livadan sürdürebilecek” kadar nüfuzlu²⁶⁴ olan Hocaşade Rasih 1908 seçimlerinde “monarşist” gruptan mebus seçilir.²⁶⁵ 1920'de ikinci defa, bu sefer Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan mebus seçilecektir²⁶⁶. Hocaşade Rasih'in İttihat ve Terakki'ye mesafeli duruşunun 1915'teki tavrında büyük ölçüde belirleyici olduğunu varsaymak mümkün.

Meydan Mahallesi'nde Hocaşade Rasih'in ailesini tanıyabilecek kişileri ararken 80 yaşındaki Mehmet Emin Ilgat'la tanışıyoruz. Şimdi Şeker Fabrikası'nın bulunduğu yerde kendi ailesinin ve Hocaşadelerin büyük arazilerinin olduğunu, o dönemler ailenin çok varlıklı olduğunu anlatıyor. Mehmet Bey sayesinde ailenin damadının adını ve Bağkur'da çalıştığını öğreniyoruz. O da bizi Azmi Özütemiz'e yönlendiriyor. Ancak defalarca telefonlaşmamıza karşın Azmi Bey aile tarihinden söz etmeye çekiniyor ve bizimle görüşmek istemiyor. Azmi Bey'in çekincesinin sebebi, kendisi dile getirmese de, büyük ihtimalle Hocaşade Rasih Efendi'nin oğlu Rasihzade İbrahim'in Cumhuriyet döneminde yediği “hain” damgası ve 150'likler listesinde yer almasıdır. 1921-1922 yılları arasında Yunan ordusunun kontrolündeki Kütahya'da mutasarrıflık yapması –ve Mustafa Kemal'in örgütlediği mücadeleye destek vermemesi- Rasihzade İbrahim'in ihanetle suçlanmasına yol açar. Bu süreçte Hocaşade Rasih Efendi'nin bir zamanlar İttihat ve Terakki'ye dahi söz geçiren nüfuzu fayda etmez. Oğlu İbrahim sınırışı edildikten sonra zor koşullarda Midilli'de yaşamını sürdürür.²⁶⁷

²⁶² Ekim 2013'te yaptığımız ziyarette Kütahya'da yapısı ayakta kalan tek Ermeni kilisesi'nin düğün salonu olarak kullanılmasına kısa süre önce son verilmişti. “Sahipleri” binayı yıkıp yerine apartman dikmeyi planlıyordu.

²⁶³ BOA. BEO. 4285/321358 17/C /1332

²⁶⁴ BOA. DH.MKT. 2701/76 14/Z /1326

²⁶⁵ 1908 Devrimi, Aykut Kansu, s. 380, İletişim, 1995, İstanbul.

²⁶⁶ İlk Meclis'in vekilleri: Milli Mücadele döneminde seçimler, Ahmet Demirel, s. 206, İletişim, 2010, İstanbul.

²⁶⁷ 150'likler meselesi: bir ihanetin anatomisi, Sedat Bingöl, s. 278, Bengi Yayınları, 2010, İstanbul.

Hocazade Rasih ve oğlunu “hain” olarak addedilmeye götüren sürecin arka planında, başka örneklerde gördüğümüz gibi, Mustafa Kemal’in etrafında İttihatçıların toplanmasına gösterdikleri tepki mi vardı ? Faik Ali’nin bahsettiği üzere Hocazade Rasih Kütahya Ermenileri’nin tehcir edilmemesini nasıl sağlamıştı ? Araştırmamızda ve Kütahya’da yaptığımız görüşmelerde bu sorularının cevaplarına erişemiyoruz.

Faik Ali’nin “*Ermenilerin tehcirine şiddetle karşı olan*”lar arasında saydığı Germiyanzadeler Osmanlı döneminde de nüfuzlarını koruyan Germiyanogulları beyliğinin kurucularının torunlarıdır. “Hanedan-ı belde” sıfatıyla anılan ailenin 1915’te önde gelen kişiliği, 1916-1919 ve 1922-1929 yılları arasında Kütahya belediye başkanlığını yürütecek olan Germiyanzade Ali Bey’dir. Germiyanzadeler aynı zamanda Osmanlı Hanedanı’yla akrabaydılar. Aileye mensup Abdurrahman Paşa’nın oğlu Arif Hikmet Paşa Abdülhamid’in kızı Naile Sultan ile evlidir.

Günümüzde Kütahya’da restore edilen evlerin yer aldığı, turistik bir merkez olarak planlanan “Germiyan sokağı” ailenin ismini taşır gibi görünse de Ali Bey’in anısına herhangi bir ibare mevcut değil. Ali Bey’in Pirlar mahallesinde yer alan konağı bakımsız olmasına karşın halen ayakta, ancak uzun zaman önce el değiştirmiş. Germiyanzade Ali Bey’in 1915’te hangi yollarla hükümeti Kütahya Ermenilerinin tehcirinden vazgeçirdiğini bilemiyoruz. Ailenin bugün yaşayan mensuplarından bu konuda bilgi almamız mümkün olmadı. Ancak Faik Ali’nin Sebuhan Aguni’ye aktardıklarından ailenin nüfuzunu vicdanlı bir tavır yönünde kullandığını ifade edebiliriz.

X. Diğer vilayetlerde vicdanlı duruş sergileyenler

Ermeni soykırımı sırasında İzmir, Trabzon, Adana, Halep, Suriye, Bitlis, Van vilayetlerinde de emirlere karşı gelen, tehcir ve katliamlara engel olmaya çalışan ya da tanıdıkları, tanımadıkları Ermenilere sığınacak bir yer sağlayan kişiler vardı. Bazılarının kimliği ya da kurtarma faaliyetlerinin kapsamı hakkında elimizde az sayıda bilgi mevcut.

İzmir Vilayeti

Fransız Donanması arşivleri **Manisa Mutasarrıfı Tevfik**'in emirleri yüzeysel bir şekilde uygulayarak Manisa Ermenilerini büyük ölçüde kurtardığından bahsederler.²⁶⁸ Aynı şekilde, **Aydın Jandarma Kumandanı Nuri**'nin de tehciire engel olmaya çalıştığı belirtilir.²⁶⁹ Tevfik ve Nuri Bey'lerin bu tavrına dair başka bir tanıklığa ve daha detaylı bilgiye ulaşmamız mümkün olmadı.

Marsilya'da görüştüğümüz Brigitte Balian İzmir'de ailesini **Tabbah Dede**'nin koruduğundan söz etti. İzmir'de eczacılık yapan Brigitte Balian'ın dedesinin tandıkları olan Tabbah Dede, evlerinin önünde herkese bu aileye kendisini çiğnemedi kimsenin dokunamayacağını ilan eder. Tabbah Dede'ye dair Balian'a aile içinde aktarılan bu bilgilerle sınırlıydı.²⁷⁰

Trabzon Vilayeti

Ordu Kazası'nın Müslüman ileri gelenleri vali nezdinde Ermenilerin yerinde bırakılması için girişimde bulunurlar. Ancak çabaları boşunadır, Vali onları dinlemez ve tehdir eder.²⁷¹ Ordulu Mğirdiç Artun ve beraberindeki 20 kişi tehcir kafilesinden kaçır, mağaralarda saklanırlar. **Mesudiyeli isimsiz bir postacı** Artun'un annesi ve kızkardeşini korur. Altı ay mağaralarda saklandıktan sonra Artun ve arkadaşları mavnacı **Hakkı Gürsoy**'un yardımıyla Gürcistan'a kaçırılar.²⁷²

Trabzon'da tehcir ilan edildiğinde **eşraf** genel olarak direnmeye, emirleri yumuşatmaya, istisnalar elde etmeye, tehciri "boğmaya" çalışır. Ama merkezi hükümet emirleri kati bir şekilde teyid eder.²⁷³ **Trabzon** Fransız Konsolosluğu'nda tercüman olarak çalışan Apik Messerlian'ı tehcirden kurtarmak için pek çok Türk seferber olur, ancak başaramaz.²⁷⁴ Samsun Messageries Maritimes ajansında çalışan Antoine Köyliyan Amasya'da yaşlı bir Türk hanımın evinde saklanır. Ancak daha sonra yakalanacak ve tehcir edilecektir.²⁷⁵ **Samsun'da Müslüman eşraf** Ermenilerin lehine bir karar çıkartabilmek için uğraşır ama emirler kesindir.²⁷⁶

²⁶⁸ Service historique de la marine, 1BB7245, doc. No 109, in Le Génocide des Arméniens, Raymond Kevorkian, s. 709

²⁶⁹ Ibidem

²⁷⁰ Brigitte Balian'la görüşme, Haziran 2014, Marsilya.

²⁷¹ Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları, Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, op.cit. s. 35

²⁷² Harut Usta'nın dilinden Ordu'nun gayri resmi tarihi, Ferda Balancar, Agos, 18.07.2014, İstanbul

²⁷³ Trabzon eski İtalyan Konsolosu M. Gorrini'nin Messagero gazetesine verdiği demeç. in Les Mémoires de Mgr Jean Naslian, op.cit. I. Cilt s. 171

²⁷⁴ Les Mémoires de Mgr Jean Naslian, op.cit. I. Cilt s. 173

²⁷⁵ Ibidem, s. 184

²⁷⁶ Ibidem, s. 190

Adana Vilayeti

Hacin müftüsü kendisinden tehcire onay veren bir fetva isteyen Alay Kumandanı'nı geri çevirir, "yaptığında iyi hiçbir şey göremediğini" söyler. Müftü aynı zamanda Protestant Ermenilerin ileri gelenlerinden birinin yakın arkadaşıdır. Onu tehirden kurtarabilmek için her yolu dener, ama başaramaz.²⁷⁷ **Feke ve Yerebakan Müslümanları** da tehcire karşı çıkarlar. Şehirlerindeki Ermenilerin hiçbir suç işlemediğini, silahlarının olmadığını, huzur içinde yaşadıklarını, arkadaşları, esnafları, zannatkarları olduklarını söylerler. Bu şekilde tehciri üç ay erteletmeyi başarırlar ama daha fazlasına güçleri yetmez.²⁷⁸

Halep Vilayeti

Mekteb-i Bahriye mezunu, İngiltere'de mekanik eğitimi almış **Cemil Könné** Fırat Menzil Kumandanlığı bünyesinde yer alan Birecik'teki şahtur (bir tür sal ya da kayak) imalathanesinin sorumlusudur. Bu görevi boyunca Antep ve çevresinden tehcir edilen pek çok Ermeniye şahtur imalathanesinde işçi ya da usta olarak kaydettirerek hayatta kalmalarını sağlar.²⁷⁹ Yoksulluk ve açlık içindeki Ermeni ailelerine gıda, giysi ve ilaç dağıtılmasını temin eder.

Hikayesine tarihçi Ümit Kurt'un ulaştığı Cemil Könné'nin imalathanede işe alarak hayatlarını kurtardığını ifade eden çok sayıda Ermeni tanıklık mevcuttur. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde ulaştığımız bilgiler bu kurtarmayı Cemil Könné'nin –en azından başlangıçta- kendi inisiyatifiyle gerçekleştirmediğini ortaya koyuyor. Arşiv kayıtlarında Birecik'te şahtur imalatında Ermenilerin çalıştırılmasının Temmuz 1917'de Dahiliye Nezareti'nin emri olduğunu görüyoruz.²⁸⁰

DH.ŞFR., 78/4

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

Şube:2 Kalem-i husûsî Umumî:1688

Hususî:

Şifre

Mahrem gayet müstaceldir.

²⁷⁷ *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, op.cit., s. 497. Sansürlü baskıda tanıklığın Hacin'e ait olduğu görülür. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 507, Gomidas Institute, 2000, London.

²⁷⁸ Ibidem, s. 507

²⁷⁹ Könné hakkında daha detaylı bilgiler için "Birecik'te Ermeni sürgünlerini ölümden kurtaran Cemil (Bahri) Könné", Ümit Kurt, *Toplumsal Tarih*, Ocak 2015, s. 84-87, İstanbul.

²⁸⁰ BOA. DH.ŞFR. 78/4, 11/N/1335, BOA. DH.ŞFR. 558/80, 05/Te/1333. Transkripsiyon: Ömer Türkoğlu.

5 2 2 5 4 0 5

Adana, Halep, Suriye, Musul Vilâyetleriyle Maraş, Urfa ve Zor Mutasarrıflıklarına

Vaziyet-i ahîre dolayısıyla fevkalâde ehemmiyeti tezâyüd eden Fırat hattı boyundaki yollarla mezkûr nehrin vâsita-i nakliyesini teşkîl eden şâhturların inşaatı için pek çok amele ve erbâb-ı sanata ihtiyâc-ı kat'î bulunduğu Başkumandanlık Vekâleti'nden bildiriliyor. Vilâyet/ livâ dâhilindeki Ermeni muhâcirler meyânında yol inşasına ve marangozluğa vâkif olanlardan cihet-i askeriyece tefrîk ve talep edileceklerin Fırat Menzil Müfettişliği emrine tevdi'leri ve miktarlarının inbâsı ehemmiyetle muntazırdır. Fî 1 Temmuz sene [1]333

Nâzır

(imza)

DH.ŞFR. 54/94

TELGRAF

Mahreci: Adana

Tarihi: 5/7/333

Dâhiliye Nezâretine

Şifre

C. 1 Temmuz 333. Numara dört. Halep civarında toplanan perişan binlerce Ermeniler arasında pek çok erbâb-ı sanat vardır. Fırat menzili bunlardan istifade edecektir. Şâhtur için kereste imali ve nakline teşebbüs edilmiş olduğu arz olunur. 5/7/333

Adana Valisi

Cevdet

Cemil Köne'nin -tanıklıklarda tarihi belirtilmeyen- Birecik'teki Ermenileri koruması 1917 sonrasına ait olmalıdır. İmalathanede Ermenilerin işe alınmasının inisiyatifi kendisine ait olmasa da, Dahiliye Nezareti'nden gelen emri en geniş anlamda uygulamış ve “erbâb-ı sanat” olsun olmasın pek çok kişiyi “usta” göstererek kurtarmış olması ihtimal dahilindedir. Tanıklıklarda hakkındaki şükran dolu ifadeler ve Antepli fotoğrafçı Hagop Muradyan'ı marangoz olarak işe alarak kurtarması bu olasılığı kuvvetlendiriyor.²⁸¹

Samsun'dan tehcir edilen Filomen Hekimian ve ailesi katliamlara tanık olarak Suruç'a ulaşır. Tehcir süresince ilk defa **Suruç Müslümanları**'ndan yardım görürler, onlara ekmek dağıtılır.²⁸² Suriye sınırına yaklaşan Yeghisapert Berberian'ın içinde bulunduğu kafilenin giysileri çalınmış, çırılçıplak bırakılmıştır. Sınra yakın bölgelerde yaşayan Arap kadınlar

²⁸¹ Birecik'te Ermeni sürgünlerini ölümden kurtaran Cemil (Bahri) Köne, op.cit. s. 86

²⁸² Les Mémoires de Mgr Jean Naslian, op.cit. I. Cilt s. 204

kafileden kadınları kaçırmaya gelenlere engel olurlar, kadınları evlerine götürür, besler ve Müslüman kıyafetleri verirler. Berberian ve yanındaki kadınlar bu şekilde hayatta kalır.²⁸³

Suriye Vilayeti

Almanya Şam Konsolosu Loytved Hardegg 30 Mayıs 1916'da Cemal Paşa'nın bölgeye sürülen Ermeniler için bir yardım kuruluşu oluşturduğunu ve başına daha önce Selanik ve Halep Valiliği yapmış, güvenilir ve çalışkan bir kişi olarak bilinen **Hüseyin Kazım Bey**'in getirildiğini yazar. Hüseyin Kazım Bey bir süre sonra Loytved Hardegg'e görevi bırakmak istediğini iletir. Önerdiği tedbirlerin yerine getirilmediğini, resmi görevlilerin aleyhine çalıştığını ve hükümetin Ermenilere yardım etme isteğinin ciddi olmadığını, aksine onları sistematik olarak ortadan kaldırmak istediğini aktarır.²⁸⁴ “*Bu korkunç imha politikasının Türkiye için bir utanç olduğuna ve barıştan sonra Türkiye'ye çok zarar vereceğine*” inanmaktadır.

Hardegg'in bahsettiği kişi daha önce İttihat ve Terakki mensubu olduğu halde görüş ayrılığına düşerek partiden ve devlet hizmetinden ayrılan, mütereke döneminde nazırlık görevinde bulunacak, Şeyh Muhsin-i Fani müstearıyla makaleler yazan Hüseyin Kazım Kadri'dir. Hüseyin Kazım Bey İttihat ve Terakki'nin 1913-1914 arasında Rumlara yönelik uygulamaya koymak istediği ekonomik boykotu destekleyen sert makalelerin de yazarıdır.²⁸⁵ Ancak 1915 sonrasında tutumunu değiştirdiğini, Ermenilerin maruz kaldığı vahşete tepki duyduğunu Hardegg'le paylaştıklarından çıkarabiliyoruz. Bu sebeple 1916'da Halep ve Şam çevresine ulaşabilen Ermenilere yardım etmeye çalışır, ancak çabaları yetkililerin sabote etmesi yüzünden sonuçsuz kalacaktır.

Bitlis Vilayeti

Bitlis Amerikan Kız Amerikan Koleji'nin öğrencilerini tehcirden ve onlarla zorla evlenmek isteyen subaylardan **Askeri Hastane Başhekimi Mustafa Bey** kurtarır. Kız öğrencilerin kendisine yardımcı olduklarını ve hastanenin iyi işleyişi için varlıklarının kesinlikle gerekli olduğunu belirterek tehcir edilmemelerini sağlar.²⁸⁶ Fransa ve Almanya'da eğitim görmüş Arap bir aileden geldiği belirtilen Mustafa Bey'e dair Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde ve başka kaynaklarda bir iz mevcut değil.

Sasun'un ismi belirtilmeyen bir köyünde **Selim Ağa** Ermenileri tehcirden kurtarmak için bir memura rüşvet verir. Pek çok aileyi bu şekilde kendi çalışanları gibi gösterir. Ancak

²⁸³ *Humanity in the Midst of Inhumanity*, Shahkeh Yaylaian Setian, op.cit. s. 73-74.

²⁸⁴ From the Consul in Damascus (Loytved Hardegg) to the Embassy in Constantinople, Damascus, 30 May 1916, DE/PA-AA/R14092, in *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives*, Wolfgang Gust, op.cit. s. 589

²⁸⁵ *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey*, Doğan Çetinkaya, s. 174, I.B. Tauris & Co., 2013, London.

²⁸⁶ Grace H. Knapp'tan aktaran *Le Génocide des Arméniens*, op.cit. s. 418

Ermenileri koruduğu anlaşılır ve bu sebeple idam edilir. Ermenileri kurtarmaya niyetlenen başka Kürt Ağalarına gözdağı vermesi için kesilen başı Muş'a gönderilir.²⁸⁷

Siirt'in Tanze köyünde Osman Ağa tehcirden kurtarmak için 500'e yakın Süryani'yi köyünde saklar. Ama askerler baskın yaptığı zaman onları kurtaramaz. Kendi hayatı da tehlikeydedir, zorlukla Musul'a kaçar. 1926'da köyüne geri gelebilir, ancak o dönem aldığı tavrı unutmayan yetkililer tarafından tekrar hedef alınır ve öldürülür.²⁸⁸

Muşlu Abkar Galust'u **Bulakçibaşı ailesi** önce Hazro'daki evlerinde, daha sonra da Muş'ta saklarlar.²⁸⁹ **Muş'un Deştadem köyü ileri gelenlerinden Curo** tehcire karşı koymak için elinden bir şey gelmeyince kaçarak dağlara, ormanlık bölgelere sığınabilmiş kadın ve çocuklara yardım etmeye karar verir. 7 köyün kadın ve çocuklarını kurtararak Ermenistan sınırına ulaştırdığı anlatılır. Ancak bu sebeple şikayet edilir ve Taşo köprüsünde kurşuna dizilir.²⁹⁰ Bitlis'in Motkan kazası Şen köyünün beyi Safer Ermeni köylülerini korur, katliama izin vermez.²⁹¹

Van Vilayeti

Perkri'li (Muradiye) Ermenilerin bir kısmı bölgede hüküm süren **Tahar Bey**'e sığınır. İdari makamlar Tahar Bey'den Ermenileri ya kendisinin öldürmesini ya da teslim etmesini isterler. Ancak Tahar Bey, amcasının oğlu Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa'nın aksine 1915'te devlet güçlerinden yana değildir. Kendisine sığınanları teslim etmeyi onursuzluk olarak görür. Bundan sonrası için farklı tanıklıklar Tahar Bey için farklı sonlar aktarır. Bir tanıklığa göre Tahar Bey amele taburlarındaki Ermenilerin katledilmesine karşı çıkar ve bu yüzden yemeğine zehir katılarak öldürülür.²⁹² Khachan (Altıyol) köyünden Davit Farmanian'a göre kendisine sığınanları teslim etmediği için yetkililer onu zehirler.²⁹³ Egedzor (Gümüşdöven) köylülerinin tanıklığına göre Tahar Bey onları kurtarmak için evine götürür. Ama Haydaranlılar gelir, evi basar, herkesi öldürür ve Tahar Bey'in evini yakarlar.²⁹⁴

Başka kaynaklara göre ise Tahar Bey (Tahar/Tahir Han ya da Mir Tahir) Haydaran aşiretinin Mala Şero kolundandır ve İran Kürdistan'ında yaşar. 1906'da Takori aşiretinden Hüseyin Bey ile bir çatışmada öldürülür.²⁹⁵ Ancak Osmanlı arşivleri kendisinden

²⁸⁷ *Les pratiques de sauvetage durant le génocide des Arméniens*, Hasmik Tevosyan, in *La résistance aux génocides*, op.cit. s.194

²⁸⁸ Iskender Debbaso ile görüşme, op.cit.

²⁸⁹ Armen Galust ile görüşme, op.cit.

²⁹⁰ Ibidem.

²⁹¹ Kedername, op.cit. s. 209

²⁹² *Le Génocide des Arméniens*, op.cit. s. 396

²⁹³ *Armenian Genocide by Ottoman Turkey*, s. 68, Zangak, 2013, Yerevan

²⁹⁴ Ibidem. s. 83-84

²⁹⁵ *Haydaran Aşireti*, Abdurrahman Kedali, <http://www.semskiasireti.com/?Syf=18&Hbr=423703&/> Haydaran-yada-Heyderi-Aşireti

“müteveffa” olarak ancak 1917’de bahseder²⁹⁶ Ölüm şekli ve tarihi belirsizliğini korusa da hakkındaki çok sayıda tanıklıktan yola çıkarak Tahar Bey’in 1915’te Muradiye köylerindeki Ermenileri kurtarmaya çalıştığını ifade etmek mümkün.

Ercek nahiye müdürü köylülere kadınları ve çocukları uzak yerlere göndermelerini öğütler. Onu dinleyen pek çok kişi ailesini kurtarmayı başarır.²⁹⁷ Nahiye müdürü başka yerlerden tehcir edilen ve Ercek’ten geçen Ermenilere de yiyecek vererek yardım etmeye çalışır.²⁹⁸ Sosratlı (Susurat/Tabanlı köyü) Mıhe köyün Ermenilerini koruma vaadiyle evlerine çağıran ağaların yalan söylediğini anlatmaya çalışır ama köylüleri inandıramaz. Sadece birkaç kişiyi kurtarıp Lim adasına geçmeleri için gölün kıyısına götürür.²⁹⁹

Erciş’te Muhtar Ali Çavuş’un karısı Hamayıl komşusu Mgirdiç Alsanian’ı evlerinde, yatağın altında saklar.³⁰⁰ **Aghasav (Bayramlı) köyünde Raşit Ağa’nın karısı Fatê** oğlu Nuri Mehmed’e silah verir ve iki Ermeni’yi Rus ordusuna teslim ederek kurtarmasını söyler. Köyde kalanlar da Fatê sayesinde katliamdan kurtulur.³⁰¹

Gradz Kar (Kadirasker) köyünde 40 kadar Ermeni **Murat Ağa’nın** evine sığınır. Ama çeteler evde saklanan erkekleri götürürler, Murat Ağa sadece kadın ve çocukları koruyabilir. Bir süre sonra Murat Ağa’ya kadınları da teslim etmesi için baskı yapılır. “Beni öldürün, size bu aileleri vermem” cevabını verir. Mayıs sonunda bölgeye Rusların yaklaşmasıyla evde saklananlar kurtulurlar.³⁰²

Mehmet Uzun’un Evdale Zeynike’nin hayatını gerçek ile kurguyu bir arada kullanarak anlattığı romanında Tahar Han’dan bahsedilir. Mehmet Uzun’a göre daha önce Van’da yaşayan Tahar Han İran Kürdistan’ına sürülmüştür. *Abdalın Bir Günü*, Mehmet Uzun, İthaki Yayınları, 2006, İstanbul.

²⁹⁶ BOA. İ.DUİT, 116/91, 07/Ca/1335. Osmanlı Arşivlerinde ismi "Vanlı Mir Tahir" olarak geçer.

²⁹⁷ *Armenian Genocide by Ottoman Turkey*, op.cit. s. 25

²⁹⁸ Ibidem, s. 31

²⁹⁹ Ibidem, s. 40

³⁰⁰ Ibidem, s. 72

³⁰¹ Ibidem, s. 73

³⁰² Ibidem, s.77

Ek: Ermeni soykırımı sırasında emirlere karşı gelen devlet görevlileri, Ermenileri korumaya çalışan aşiret reisleri, dini önderler, eşraf ve sıradan insanlar listesi

Bu çalışmada isimlerine ve kurtarma faaliyetlerinin detaylarına erişebildiğimiz 80 kişinin hikayesine yer verildi. Ancak isimsiz ya da hakkında çok az sayıda bilgi bulunan—şu aşamada tespit edebildiğimiz kadarıyla- her vilayetten iki yüze yakın kişi 1915'te vicdanlı duruş sergilemişti.

Diyarbakir Vilayeti

- 1) Diyarbakir Vali Vekili Hamid bey
- 2) Derikli Salkanlar
- 3) Mardin Mutasarrıfı Hilmi bey
- 4) Lice kaymakamı Hüseyin Nesimi
- 5) Midyatlı Mala Sino ailesi
- 6) Binkelb ve Erde köylerinde Temir ailesi
- 7) Heverkan lideri Ali Batte
- 8) Heverkan'lardan Zahrani Haco
- 9) Şeyh Fethullah
- 10) Hebsınaslı Mıhellemiler
- 11) Midyatlı Kürt çoban Salimo
- 12) Ayn Sare köyünden Hinde hanım
- 13) Karapete Xaço'yu kurtaran Nuri Aslan'ın ailesi
- 14) Kefre köyü, Nuriye Yusuf (Temir'le akraba)
- 15) Nusaybin, Tel Aryaman köyü, Süleyman Abbas
- 16) Heverkanlardan Sarohan
- 17) Nusaybin Grebya köyü Ağa Hasan
- 18) Selamiye Ağası Hasan Abbas (Hacı Sülemani aşireti)
- 19) Rıfat Efendi, Mardin'de Defter hakanı memuru
- 20) Silvanlı Mele Abdullah
- 21) Mele Hasene Tawiki
- 22) İdil Azak köyü, Batele'den Şeyh Abdi
- 23) Azak Kefşin köyü müslümanları

- 24)Şırnaklı Osman Ağa (Garmir Ağa)
- 25)Cizreli Kürt Ağalar Maro Oro, Azar, Süleyman Berho
- 26)Savurlu Vehbi Efendi
- 27)Beşiri Kaymakam vekili Ali Sabit
- 28)Kefre'de Beko'nun karısı
- 29)Becirman köyünde Mala Cibo
- 30)Narlı (Xalah) köyünden Mala Şahbin, Mala Hüseyne İbrahim, köyün imamı Mala

Halil

- 31)Reşkotan reisi Muhammed Ağaya Bilinde
- 32)Siirt Tanze köyünden Osman Ağa
- 33)Cizre Dergu köyü Ahmede Kasım (Osman Ağa'nın oğlu)
- 34)Cizre kaymakamı Halil Sami
- 35)Erganili maden mühendisi Abdullah Hüsrev Guleman

Ankara Vilayeti

- 36)Ankara Valisi Mazhar bey
- 37)Stanos nahiye müdürü İbrahim Şahin
- 38)Mehmet Radi bey
- 39)Kayseri Talas nahiye müdürü Faik
- 40)Yozgat eski mutasarrıfı Cemal bey
- 41)Yozgatlı Avukat Refik ya da Rıfat bey
- 42)Yozgat Boğazlıyan müftüsü Abdullah efendi .
- 43)Keskinli Hacı Ömer Efendi
- 44)Yozgat Ahzı Asker Şubesi Reisi Salim bey
- 45)Kayseri Fırka Kumadan Vekili Şahabeddin Bey
- 46)Yozgat Mebusu Şakir bey
- 47)Ali Muhittin Paşa ve oğlu Refi Cevad Ulunay
- 48)Kayseri Efkere köyü ağası Mevlut
- 49)Kayseri Hüreç (Konuklar) köyünden Şevket

Kastamonu Vilayeti

- 50)Kastamonu valisi Reşid
- 51)Kastamonu müslüman ileri gelenleri
- 52)Kastamonu müftüsü Hafız Osman Nuri
- 53)Kastamonu Jandarma Alay Kumandanı İzzet bey
- 54)Kastamonu eşrafından yargılamalarda ifade veren Hacı Tevfik, Dursunzade Hilmi, Atabey medresesi müderrisi Mehmed efendi, Salim efendizade Namık, Cevdet ve Salim

efendi, Meclis-i idare eski başkatibi Besim, Müderris Hoca Mehmed efendi, Tüccar Ahmed,
Dava vekili İzzet

55) Bolu tahrirat müdürü Ali İlmi

56) Çankırı mutasarrıfı Asaf

57) Çankırı 4. Bölgesindeki Ahz-ı Asker şubesinde görevli Mülazım-ı evvel Mehmed

İzzet

58) Çankırı Türkler

59) Bayburt'ta tehciye karşı çıktıkları için öldürülen 3 Türk

Erzurum Vilayeti

60) Sürmeneli Ali bey

61) Erzincan Ergen köyünden Şehriban ve Yusuf

62) Bayezid mutasarrıfı Bagh efendi.

63) Aşkale'de Rupen Toroyan'ı evine alan Türk

64) Gümekli İsmail Ağa'nın hanımı

65) Papaz Vahan Kışçıyan'ı Erzincan dağlarında öldürülmekten kurtaran jandarma

66) Kemah Hovit köyünden Halil

67) Aşkale Atıncı (Hatuncuk) köyünden Molla

68) Calı (Sucualı) köylüleri

69) Tercan Kilise Komu köyünden Hasan Çavuş

70) Çer köyünden İsmail

71) Karerli Küçük Ağa (Zeynel Abidin)

72) Kışım köyünde Davut oğlu Mehmet Ali

Mamuretül Aziz Vilayeti

73) Dersim Ovacık Zarug köyünden Seyit Ali

74) Paşa Timur

75) Bake Ağa

76) İdare İbrahim Ağa

77) Veratz köyü Ali Ağa

78) Kangozade Mehmet

79) Seyit Rıza

80) Havraklı Ali Bey

81) Kahraman Afdara (Ağa)

82) Pilvenk aşiretinden Hacı Ağa

83) Dersim Merho köyü ağası Paşa

84) Koçan aşiretinden Zeynal ve Süleyman Ağalar

85) Mize Ağa

- 86)Kureysanlı Ali Çavuş
87)Mezreli isimsiz Binbaşı
88)Mezreli isimsiz komşu
89)Hüseyinli isimsiz Türk
90)Mıze köyünden bir Kürt
91)Malatya Belediye Reisi Mustafa Ağa Azizoğlu
92)Ağcazade Mehmed Efendi
93)Çılapurlu Kürtler
94)Malatyalı isimsiz polis
95)Malatyalı Arap Osman
96)Adıyaman Bezike aşireti Hacı Şeyh Ağa
97)Arapkir müftüsü
98)Harput Huleköy (Khulevank / Şahinkaya) ağaları
99)Harput Veriköylü Dayıoğlu Nuri bey
100) Karaçanlı Mustafa Ağa
101) Kesikli Mehmet Ağpa
102) Harputlu Sadık, Mustafa ve Musa Efendiler
103) Goşan (Uzun Hüseyin) köyündeki isimsiz ihtiyar
104) Kesikli Babacan Paşa
105) Tadem (Tadım) köyünden dul hanım ve üvey oğlu Hafız
106) Mezreli Berber Şakir
107) Eğinli asker Lutfi Efendi

Konya Vilayeti

- 108) Konya ve önceden Halep Valisi Celal bey
109) Konya demiryolları komiseri Hariri bey
110) Mevlevi eski Postnişini Abdülhalim Çelebi
111) Sultaniye'de amele taburlarına ve ailelerine yiyecek veren Arnavut Binbaşı
112) Sultaniye Kaymakamı

Kütahya Mutasarrıflığı

- 113) Kütahya mutasarrıfı Faik Ali bey
114) Kütahya ileri gelenlerinden Germiyanzade Ali bey
115) Hocaşade Rasih efendi

İzmir Vilayeti

- 116) Manisa mutasarrıfı Tevfik bey
117) Aydın Jandarma Kumandanı Nuri bey
118) İzmirli Tabak (Tabah ?) Dede

Trabzon Vilayeti

- 119) Ordu kazası Müslüman ileri gelenleri
- 120) Ordu'da mavnacılık yapan Hakkı Gürsoy
- 121) Trabzonlu Müslüman nüfus
- 122) Samsunlu Müslüman ileri gelenler

Sivas Vilayeti

- 123) Çerkes Emir Paşa
- 124) Mesudiyeli Müslümanlar
- 125) Tokat Erbaa kaymakamı Abdelsettar Bey
- 126) Merzifon'da evinde Ermenileri saklayan iki Türk
- 127) Gemerek nahiye müdürü Seyfettin Bey
- 128) Alucra Koman mahallesinden bir Türk
- 129) Sivas Divriği Ödek köylü Kadir Çavuş
- 130) Sivas Zaralı Ali Efendi
- 131) Şebinkarahisar Suşehrili arabacılar
- 132) Sivas'ta görevli Harputlu bir polis komiseri
- 133) Sivas Prapert (Günyamaç) köyüne yakın bir köyde oturan bir kumandan
- 134) Kükülbaş köyünde Mahmut polisleri burada kimse yok diyerek kandırır ve

onları kurtarır.

- 135) Prapert'ten Nazaret'in komşusu Karagilioğlu
- 136) Kumandan Çerkez Rıza Bey
- 137) Khorsanak (Dikmencik) köyünde Avedis Tayken'in Kürt işçileri

Adana Vilayeti

- 138) Hacin müftüsü
- 139) Feke ve Yerebakan Müslümanları

Halep Vilayeti

- 140) Pazarcıklı Tapo Ağa, Sinemili aşireti reisi
- 141) Birecik'te asker Cemil Könne
- 142) Urfalı Hacı Halil
- 143) Urfa'da görevli Binbaşı Sıtkı bey
- 144) Suruçlu Müslümanlar
- 145) Suriye sınırına yakın köylerde oturan Arap kadınlar

Suriye Vilayeti

- 146) Hama sancağı Selimiye kaymakamı Necmettin bey
- 147) Hama mutasarrıfı Ali Firuzan
- 148) Hüseyin Kazım Kadri

Bitlis Vilayeti

- 149) Sasonlu Selim Ağa
150) Bitlis Askeri hastane başhekimi Mustafa Bey
151) Muş'ta Anna Barseghian'ın ailesini koruyan rençberler
152) Muşlu Bulakçıbaşılar
153) Mele Ego
154) Deştadem köyü'nden Curo
155) Siirt Tanze, Osman Ağa
156) Muş Bulanık Pionk (Yemişen) köyü ağası Halaf Efendi
157) Muş Dırmerd köyü ağası Sifo Mıstafî
158) Khiartong köyü Kürtleri
159) Bitlis Motkan kazası Mıtsi köyü ağası Hacı Ferho
160) Bitlis Motkan kazası Şen (Kaşıklı) köyü Safar Bey
161) Siirt Nivla /Çizmeli köyünde Cangir Ağa
162) Dorham /Bayramlı'lı Dahr Ağa
163) Muş, Malazgirtli İbrahim bey'in oğulları Avdilla bey ile Hüseyin bey
164) Muş, Malazgirt, Marmus köyü(Patnos, Koçaklar) Ağa Şeyh
165) Muş, Bulanık, Simon (Simo/Kurganlı) köyü Çerkesleri ve Musa bey
166) Muş, Kırtaam/Tabanlı köyü'nden muhacir Halil
167) Muş, Sasun, Pırşenk köyü Ermenilerini Zıpotın aşiretinden Zikan ve Derviş

kardeşler

Van Vilayeti

- 168) Perkri (Muradiye) Tahar bey
169) Attil köyü ağası
170) Erçek nahiyesi müdürü
171) Darabek (Derebey) köyünden bir Kürt
172) Sosrat (Tabanlı) köyünden Mihe
173) Seyvan Kale'li Tahir Ağa'nın oğlu Nuri ve Karavanlı Ali'nin oğlu Abdul

Aziz

174) Köşk (Yeniköşk) köyünde Ermenilerin zorla müslüman yapılmasına tepki gösteren molla.

- 175) Spayert (İspayert, Sürücüler köyü, Hizan) beylerinden Malabatlı Hurşit bey
176) Erciş'te Muhtar Ali Çavuş'un karısı Hamayil
177) Erciş'in Ağsraf /Bayramlı köyünde Raşit Ağa'nın karısı Fatê
178) Erciş'in Gradz Kar/ Kadirasker köyünde Murat Ağa
179) Gevaş, Harberd köyü Bahram Bey

- 180) Hakkari sancağı, Hoşab kazası, Kirel köylüleri
181) Hakkari sancağı, Ağbak kazası, Kharatun köyünden Hıdır

Der Zor Mutasarrıflığı

- 182) Rasulayn kaymakamı Yusuf Ziya bey
183) Der Zor mutasarrıfı Ali Suad bey
184) Der Zor ileri gelenlerinden Hacı Feroz ve akrabası Ayial

Beyrut Vilayeti

- 185) Beyrut Posta ve Telgraf Başmüdürü Galib bey